

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Diplomová práce

Vypracovala:

Jana Klímová

Rod (von) Hardtmuth

Family (von) Hardtmuth

Praha 2013

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jan Županič, Ph.D

Chtěla bych poděkovat především doc. PhDr. Janu Županičovi, PhD., bez kterého by tato práce bezesporu nevznikla, za jeho vždy ochotnou pomoc, radu, podporu a pochopení. Dále bych chtěla vyjádřit své díky PhDr. Václavu Ramešovi, řediteli SOA Třeboň, který mi dovolil nahlédnout do dosud veřejnosti nepřístupného Fondu *Koh-i-noor*, *tužkárny L. a C. Hardtmuth*, České Budějovice. Poděkování patří i Domu zahraničních služeb a Österreichische Austauschdienst za udělení stipendia v rámci programu AKTION, které mi umožnilo dvouměsíční badatelský pobyt ve Vídni. S tím souvisí i můj dík a. o. Univ. Prof. Mag. Dr. Mariji Wakounig, MAS za veškerou její pomoc a rady, které mi během tohoto pobytu poskytla. Dále bych chtěla poděkovat PhDr. Zuzaně Vašákové za přínosné korektury a ochotu poradit. V neposlední řadě děkuji i všem zaměstnancům českých i vídeňských archivů za vstřícnost a veškerou pomoc. Největší dík však patří mým rodičům, za finanční a především duševní podporu i za veškerou pomoc při vzniku této práce, a také mému příteli Vladimíru Liškovi za trpělivost a pochopení.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 17. července 2013

.....
Jana Klímová, v. r.

Abstrakt

Diplomová práce *Rod (von) Hardtmuth* se soustředí na osudy budějovické podnikatelské rodiny od konce 18. století do konce druhé světové války. Cílem však není jen životopisná studie, nemalá pozornost je také věnována procesu sociálního vzestupu rodu, který zahájil lichtenštejnský knížecí architekt, vynálezce a zakladatel dnešní tužkárny Koh-i-noor, Joseph Hardtmuth, a etablování mezi měšťanskými a novošlechtickými elitami. Z tohoto důvodu se studie rozsáhle věnuje i sňatkové politice a veřejnému působení rodiny. Na jednotlivých generacích tak můžeme sledovat postupné uzavírání se před níže postavenou společností, stylizaci majitelů do pozice otců dělníků (analogicky k pozici císaře jako otce svých národů), přejímání aristokratického způsobu života, ale také národnostní napětí v Českých Budějovicích i celé monarchii. Z tohoto důvodu je věnována rozsáhlá pozornost i zakládání konkurenčních českých tužkár a nacionálním reklamním kampaním od přelomu 19. a 20. století do konce druhé světové války. Studie si tak klade za cíl přispět k výzkumu německých měšťanských a novošlechtických elit, jejichž osudům nebyla dosud, zejména ve srovnání s jejich národnostně českými soupeřícími, věnována dostatečná pozornost.

Klíčová slova (česky)

Rakousko-Uhersko, historie, rod (von) Hardtmuth, Koh-i-noor

Abstract

This diploma thesis *Family (von) Hardtmuth* focuses on the life of a business family from České Budějovice since the end of the 18th century until the end of the World War II. The goal of the thesis is not only a biographical study, but it also takes into consideration the process of the dynasty's social growth, initiated by a Liechtensteiner noble architect Joseph Hardtmuth, and the establishment among the city's and new aristocratic elites. This is why the study also deals with the marriage policy and public activities of the family. Therefore, in every generation we can observe a gradual avoiding the lower status society, the owners trying to symbolize fathers of the workers (parallel to the position of the emperor in relation to the nation), the adaptation to the aristocratic way of life, but also the national tension both in České Budějovice and the whole monarchy. The thesis also concentrates on the establishment of pencil factories and national advertising campaigns since the turn of the 19th and 20th century until the end of the World War II. The aim of the study is to contribute to the research of the German city's and new aristocratic elites, whose lives, compared to their Czech companions, have not been examined sufficiently until now.

Keywords:

Austria-Hungary, History, Family (von) Hardtmuth, Koh-i-noor

Obsah

Úvod.....	7
Joseph Hardtmuth: Počátek sociálního vzestupu	14
Vytrvale vpřed: Carl (von) Hardtmuth a osudy budějovické větve	35
Modernizace a prosperita: Franz (von) Hardtmuth a jeho působení v čele rodiny ...	53
Exkurz č. 1: Rod von Meyer	58
Irma, Mathilda a Franz: tři sourozenci a rodinná společnost	93
Exkurz č. 2: Rod Herring (von Frankensdorf).....	97
Exkurz č. 3: Rod Lamezan von Salins.....	104
Exkurz č. 4: Rod von Rostoczil	108
Nová doba, nový svět: rod von Hardtmuth po první světové válce	116
Pár slov závěrem	138
Prameny a literatura	142
Obrazová příloha	151
Rodokmen: Rod (von) Hardtmuth	182

Úvod

Na osudech rodiny (von) Hardtmuth lze ilustrovat problémy i výzvy doby, v níž žila. V této práci se budu soustředit zejména na období od konce 18. století do konce druhé světové války. V této vytčené periodě dochází k významným proměnám společnosti, které se promítly i do individuálních osudů příslušníků rodu. Právě na tomto konkrétním případě se pak dají tyto změny popsat a zejména pochopit mnohem důkladněji než jen z celkových syntéz. Na dějinách rodu tak můžeme sledovat zejména sociální vzestup měšťanské a takzvané druhé společnosti, proces udělování šlechtických titulů v podnikatelských kruzích, vývoj vztahů německého a českého etnika v oblasti s většinově německým obyvatelstvem, rozvoj a proměnu vztahů továrníka a jeho dělníků a procesy upevňování společenského postavení v rámci měšťanské komunity.

Cílem této práce tedy bude soustředit se na osudy českobudějovické větve Hardtmuthů, kteří vzešli z velmi rozvětveného, původně převážně truhlářského rodu, který se usadil po třicetileté válce v Bavorsku. Budějovická odnož této rodiny pochází od Josepha Hardtmutha, zakladatele proslulé firmy Koh-i-noor Hardtmuth, s kterou jsou osudy rodu v této geografické oblasti pevně spjaty. Z důvodu tohoto regionálního vymezení zůstává hlavní pozornost práce upřena právě na majitele této továrny a jejich rodiny. Potomci, kteří se na vedení nepodíleli či nesetřvali v Českých Budějovicích, budou zmiňováni jen okrajově a jejich dalšímu rodovému pokračování nebude věnována pozornost. K tomuto omezení mě vedly zejména úvahy o rozsáhlosti takové práce a zejména snaha soustředit se na výše zmíněné problematiky, které by v tak širokém kontextu pravděpodobně zapadly.

Česká historická věda věnovala dosud pozornost zejména dějinám podniku Koh-i-noor. V rámci této tematiky se tedy soustředila především na rodinu Hardtmuthů jako na majitele této firmy. Všímal si jejich podnětů ve výrobě, vztahu k dělníkům a podobně. Jiné sféry jejich života však přílišná pozornost věnována nebyla. Z tohoto důvodu jsem se rozhodla věnovat se především dějinám této rodiny. Firemní záležitosti budou taktéž zmiňovány jako součást jejich životních osudů, ale nebude na ně kladen hlavní důraz. Původním záměrem bylo soustředit se na soukromý život Hardtmuthů. Vlivem nedostatku potřebných pramenů však nakonec

došlo k významnému posunu a hlavní jádro mé práce leží ve výzkumu sféry veřejného života této rodiny. Soukromému světu je věnována pozornost jen tehdy, umožňují-li to dostupné prameny.

Tímto významným omezením, které se však zpětně jeví jako velmi podnětné, došlo k vykrytalizování základních otázek práce. Ty lze rozdělit do několika skupin. První hlavní otázka této práce zkoumá formu a způsob sociálního vzestupu rodiny. Hardtmuthové začínali jako relativně chudá truhlářská rodina. Po přesunu z Bavorska do Rakouska¹ stala poddanými Liechtensteinů. Hned v další generaci však dosáhli nejen vyvázání z poddanských povinností, ale i značného finančního úspěchu. Druhá generace pak dokonce dosáhla na nejnižší stupeň šlechtictví. V dalších letech se rodina etablovala mezi nejvýznamnějšími elitami Českých Budějovic a na přelomu 19. a 20. století zde, ve stínu schwarzenberských držav, figurovala jako nejvýznamnější honorace města, bohatstvím i prestiží o několik řádů výše, než zbytek významných představitelů Budějovic.

Druhou hlavní otázkou je, jakým způsobem si rodina upevňovala a rozvíjela své výjimečné postavení. Pozornost bude věnována zejména sňatkové politice rodiny. Z tohoto důvodu se tato práce snaží formou exkurzů přiblížit i společenské a finanční zázemí přiřazených a přivdaných rodin, stejně jako možnosti, které takový svazek mohl poskytnout rodině Hardtmuthů jak při dalším sociálním vzestupu, tak při upevňování firmy na světovém trhu. Rozvíjení a udržování sociálního statutu rodiny však můžeme pozorovat i na osvojení si zálib vhodných pro zástupce elity, ať už se jednalo o mecenášství (zejména v oblasti hudby), loveckou vášeň nebo rozsáhlou spolkovou činnost na čestných či vedoucích postech. Od druhé poloviny 19. století se pak postavení rodiny upevňuje i výstavbou honosných sídel aristokratického charakteru, případně transformováním rodinné hrobky do oslavného mauzolea dějin rodu. Toto upevňování posilují i celospolečenské oslavy významných událostí v rodině (životní jubilea, stoleté výročí továrny, pohřby). Tyto oslavy (či v případě pohřbů tryzny) mají od druhé poloviny 19. století celospolečenský charakter. Účastní se jich veškeré dělnictvo, delegace měšťanských spolků i místní honorace. Zejména dary předané při takových příležitostech a vyslovené proslovy i ovace dokreslují, jakým způsobem byla utvářena prezentace rodiny Hardtmuthů

---

¹ Toto přestěhování inicioval otec Josepha Hardtmutha, Anton. Viz kapitola *Joseph Hardtmuth: Počátek sociálního vzestupu*.

navenek. Především stylizace továrníků do pozice otce dělníků, analogicky a takřka ve stejných intencích k císaři jakožto otci národů, se jeví jako velmi zajímavý fenomén. Právě z tohoto důvodu bude v práci takovémuto oslavám věnována taktéž významná pozornost.

Třetí blok otázek si všímá proměny vzájemných vztahů Čechů a Němců v prostoru Českých Budějovic, kde se jejich vzájemné poměry v průběhu 19. století vyvíjely velmi dynamicky. Přesto však až do vzniku ČSR bylo české etnikum považováno za místní menšinu. Tato problematika mi přišla podnětná zejména proto, že jí dosud byla, alespoň pro oblast Českých Budějovic, věnována pozornost jen převážně z českých pozic. Ve své práci se tedy budu soustředit i na to, jakým způsobem se vyvíjelo postavení rodiny ve vztahu k českému národnímu hnutí, jakým způsobem byl její hospodářský rozvoj ovlivňován a omezován tímto nacionálním bojem. Z tohoto důvodu si práce všímá i rozsáhlých nacionálních kampaní proti Hardtmuthům a zakládání českých konkurenčních podniků. S touto otázkou pak souvisí i vývoj vztahu rodiny k jejím zaměstnancům. Dělníci totiž pocházeli především z řad českých obyvatel a byli, jak alespoň tvrdily nacionální kruhy, rodinou násilně germanizováni.

K dějinám rodu Hardtmuthů vzniklo jen velmi málo studií. V podstatě je nutno zmínit jen dvě významná jména z první poloviny 20. století. Prvním z nich je Ignaz Wodiczka, který se věnoval rozsáhlému genealogickému bádání a uveřejnil v roce 1936 několikastránkovou studii *Die Hardtmuths*, která vyšla téhož roku i v češtině. Tato práce se zabývá dějinami rodu od Josepha Hardtmutha až k Wodiczkově současnosti. Vzhledem ke kladným vztahům k rodinným příslušníkům, kteří celou práci zaštiťovali, má však spíše oslavný charakter. Pro další bádání je mnohem zásadnější Wodiczкова rozsáhlá přípravná práce k této studii. Podařilo se mu totiž shromáždit obrovské množství archivního materiálu jak k dějinám firmy Koh-i-noor, tak k historii rodu. Za spolupráce s rodinnými příslušníky Hardtmuthů získal materiály i z berlínských, vídeňských a bukurešťských archivů a měl přístup i k soukromým materiálům rodiny. Veškeré tyto podklady pak vydal ve strojopisu v několika svazkových spisech *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth* (15 svazků k dějinám rodu) a *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth* (11 svazků k dějinám firmy). Tyto materiály jsou pro dnešní badatele

naprosto klíčové, neboť mnoho z dokumentů, které se díky Wodiczkovi dochovaly, již v originále neexistuje. Podobnou, i když méně rozsáhlou, sbírku pramenů sestavil Wodiczka i pro přiřazenou rodinu svobodných pánů Herringů von Frankensdorf (*Die Freihren Herring von Frankensdorf*).

Podobně zásadní je také o jednu dekádu mladší práce Ericha Wasmansdorffa *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Ta vyšla na objednávku rodiny Hardtmuth nejprve v roce 1942 v Berlíně a měla za cíl doložit a ozřejmit německý původ rodu. V roce 1966 pak byla vlastním nákladem Hardtmuthů znovu vydána v rozšířené a upravené podobě. Práce se věnuje dějinám všech větví rozsáhlého rodu pocházejícího z Bavorska. Jen jedna její část se zabývá budějovickou odnoží. Přes původní politicko-nacionální cíle je tato monografie velmi významným zdrojem informací, neboť obsahuje i rozličné v rodině tradované historky a legendy, které by se jinak nedochovaly a jež přinášejí částečně světlo i do sféry soukromého života rodiny či alespoň dokreslují obraz rodu na veřejnosti. Studie vnáší světlo i do osudů ostatních příslušníků rodiny, kterým se Wodiczka ve své práci nevěnuje, a přináší rozsáhlý obrazový materiál z rodinných sbírek. Zásadní nevýhodou této studie je však absence jakéhokoliv poznámkového aparátu či uvádění informačních zdrojů.

V dalších letech se pozornost historiků od rodiny odvrátila. Až v 70. letech se v regionální historické obci objevují dva úzce spolupracující zájemci o tuto problematiku: Bohuslav Schättinger a Václav Vondra. Bohuslav Schättinger se jako bývalý zaměstnanec české tužkárny zajímal zejména o technickou stránku vývoje výroby v továrně Koh-i-noor. V průběhu druhé poloviny 60. a 70. let vydal celou sérii článků v odborných periodikách *Sklář a keramik* či *Dřevo*. Některé jeho studie, méně zaměřené a technologii, vyšly v *Jihočeském sborníku historickém* či ve sborníku *Výběr*. Schättiner osvětlil zejména technologické postupy (*Mletí grafitu a grafitových směsí na tužky* či *Vývoj povrchové úpravy tužek lakováním*) a dějiny tužek a škál tvrdosti (*170 let keramické výroby tužek*, *Výrobní značka HB základem světové stupnice tvrdosti tužek* či *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*). Z tohoto konceptu se částečně vymyká jeho práce *Conté nebo Hardtmuth?*, ve které se snaží odhalit, komu patří prvenství ve vynálezu nové metody výroby tužek. Tato studie je velmi významná, neboť jako první snáší přesvědčivé důkazy technicko-právního charakteru o Hardtmuthově prvenství.

Václav Vondra se ve svých dílčích studiích zabýval především dějinami podniku a přináší řadu zajímavých dat kvantitativního charakteru: například vývoj

výše mezd, pracovních hodin a podobně. Vzhledem k marxistické linii tehdejšího dějepisectví leží jeho zájem samozřejmě především na výzkumu postavení a životní úrovně dělníků v továrně Koh-i-noor a na rozvoji výroby. Na rozdíl od jiných studií vyložené propagačního charakteru (například *Účtování s vůdci prosincové stávky v Českých Budějovicích* od Věry Veverkové) se Vondrovy studie snaží zůstat i v popisu příslušníků rodiny Hardtmuth a jejich zásluh objektivní. K nejvýznamnějším patří Vondrova šestidílná studie, která vyšla v roce 1982 na pokračování v odborném periodiku Dřevo *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích*, ve které se věnuje i dějinám konkurenčních českých tužkáren Národní podnik a Grafo, a.s. a přináší celou řadu nových a užitečných informací.

Po sametové revoluci se sice přesunula pozornost k rodině (von) Hardtmuth jako takové, ale přesto nebyla dosud vydána žádná souhrnná práce. Dějiny rodu jsou tak k nalezení jen ve stručnosti v celé řadě syntetických lexikonů, almanachů a slovníků české aristokracie, případně podnikatelských kruhů. Z těch významnějších jsou to *Šlechtické rody v Čechách, Moravě a Slezsku* Petra Maška, *Historickou encyklopedii podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století* Milana Myšky a *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů* Karla Vavříčka. Tyto práce však pro výzkum rodu Hardtmuthů nepřinášejí vesměs žádné nové informace a často, zejména v případě Milana Myšky, zaměňují jednotlivé příslušníky rodu mezi sebou či jejich osudy redukuje do jednoho (tomuto fenoménu neunikli zejména tři poslední příslušníci rodiny jménem Franz). Paradoxně mnohem přínosnější jsou starší německé práce podobného slovníkového charakteru. Z nejvýznamnějších je třeba jmenovat zejména Gothajské almanachy a pak bezesporu *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich* Constantina von Wurzbach. Zejména Wurzbach přináší mnoho podnětných informací. V případě rodiny Hardtmuth se však bohužel zabývá jen nejvýznamnějším členem této rodiny, Josephem Hardtmuthem.

Právě Joseph Hardtmuth je také jediným členem rodiny, kterému se dostalo vlastní monografie. Tu vydal v roce 1990 Gustav Wilhelm pod názvem *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Autor v ní zpracoval rozsáhlé materiály z lichtenštejnských archivů ve Vídni a ve Vaduzu, které vnášejí nové světlo jak do soukromého života tohoto významného člověka, tak do jeho činnosti podnikatelské a především stavební. Wilhelmovi se podařilo získat přístup i k dochovaným stavebním plánům a především korespondenci lichtenštejnských knížat Aloise a Jana s Hardtmuthem. Přináší tak celou řadu dosud neznámých

informací a rozšiřuje velmi významným způsobem naše dosavadní poznání, a to i v rámci uveřejněného obrazového materiálu, který celou práci doplňuje.

Architektonické činnosti Josepha Hardtmutha je věnováno rozsáhlé místo i v monografiích Jiřího Kuthana *Aristokratická sídla v období klasicismu a Aristokratická sídla v období romantismu a historismu*. V těchto pracích si autor všímá i novátorství Hardtmuthovy práce v obou uměleckých směrech, ale zároveň zasazuje jeho stavby do dobového kontextu, což Wilhelm ve své práci poněkud opomíjí.

Kromě těchto výše zmíněných prací existuje ještě celá řada studií, které se rodinnou Hartmuthů zabývají jen okrajově a přesto jsou jejich příspěvky pro další výzkum cenné. Není však možné zde jmenovat všechny. Z těch nejvýznamnější zmiňme jen soubornou práci *Slavné vily jihočeského kraje*, která přináší nové informace o architektonickém pojetí aristokratických sídel Hardtmuthů a dokresluje tak jejich touhu po upevnění sociálního vzestupu i navenek.

Z archivních materiálů jsou v této práci použity především prameny nacházející se ve fondu *Koh-i-noor, tužkárna L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, který je uložen ve Státním oblastním archivu Třeboň, oddělení České Budějovice. Tento fond byl původně umístěn v továrně a dosud nebyl nově zpracován a opatřen inventářem. Obsahuje sice především materiály k dějinám podniku, ale nachází se v něm i dokumenty rodinného charakteru. Bohužel se z něj však do dnešní doby dochovalo jen torzo, neboť jeho značná část byla zničena během rabování Hardtmuthovy vily, kde byly materiály uloženy ve sklepích, po druhé světové válce. V popisu fondu je přímo řečeno, že v průběhu několika poválečných let docházelo k namátkové skartaci materiálů, neboť lidé chodili do místností s uloženými materiály, nabírali je vidlemi na trakaře a prodávali do sběru. Právě z tohoto důvodu jsou tak přínosné Wodickovy strojopisy zmiňované výše. Do současné doby se tedy ve fondu dochovaly jen některé – pro tuto práci důležité – materiály. Jedná se zejména o poslední vůle Carla a Franze Hardtmutha, o dokumenty týkající se členství příslušníků rodiny v různých spolcích a o cenné listiny udělené rodině (například nobilitační diplom). Ve fondu se měl nacházet i deník Franze Hardtmutha. Ten se zde však již z neznámých důvodů nenachází. Poslední, kdo jej zmiňuje ve své práci, je Václav Vondra. U něj však bohužel stopa končí, neboť podle slov starosty obce Mladé, kam Vondra příslušel, byla veškerá jeho vědecká pozůstalost po smrti jeho vdovy vyhozena do kontejneru. Kde se deník nachází dnes a zda byl skutečně

v držení Václava Vondry, je tedy nejasné. Z tohoto důvodu z deníku Franze Hardtmutha v této práci uvádím jen pasáže, které se dochovaly ve starší literatuře.

Další významné dokumenty se, jak již bylo řečeno, nachází v Hausarchiv der regierenden Fürsten von Liechtenstein, kde jsou uloženy materiály k osudům Josepha Hardtmutha. Ve své práci jsem bohužel mohl využít jen materiály z vídeňské pobočky tohoto archivu. Zde se naštěstí nachází pro mou práci nejdůležitější dokumenty, které osvětlují vzájemné vztahy knížete a architekta. Nejvýznamnější se z tohoto pohledu jeví závěrečná korespondence Jana I. von Liechtenstein s Hardtmuthem, která ukazuje důvody ukončení služeb knížecího architekta.

Velmi podstatné materiály k osobě Josepha Hardtmutha se nacházejí i v Österreichisches Staatsarchiv, resp. v jeho části Finanz- und Hofkammerarchiv. Zde jsou uloženy dokumenty k udělení privilegií Hardtmuthově továrně, jež jsou podstatné i pro objasnění sporů s podílníkem firmy dvorním radou von Lewenau.

Velké množství materiálů týkajících se jednak sociálního vzestupu rodiny a zejména pak příženěných a přivdaných rodin se pak nachází v části Allgemeines Verwaltungsarchiv Rakouského státního archivu ve Vídni v rámci takzvaného Adelsarchiv. Zde jsou dochovány složky k nobilitačnímu procesu jednotlivých rodin. Ty objasňují důvody, které vedly k povznesení těchto lidí na vyšší sociální úroveň, a obsahují i celou řadu dalších informací o jejich životě a rodinném či finančním zázemí.

Celkový obraz veřejného působení sledované rodiny pak dokresluje dochované zprávy v regionálním denním tisku. Především *Budweiser Zeitung* a *Budweiser Kreisblatt* jsou cenným zdrojem informací o významných událostech v životě Hardtmuthů. Dochovaly se zde totiž velmi podrobné reportáže nejen ze slavností města k příležitosti životních jubileí příslušníků rodu či stoletého výročí založení podniku, ale i podrobné zprávy o průběhu svateb a pohřbů. *Budivoj*, případně *Jihočeské listy*, jsou na druhou stranu zdrojem článků, které pomohly objasnit, jakým způsobem vnímala příslušníky rodiny Hardtmuthů česká část obyvatelstva, a umožnily tak lépe zrekonstruovat průběh nacionálních bojů, které se dotkly i osudů rodu Hardtmuth.

Tyto výše zmíněné zdroje informací byly dále doplněny o jednotlivé prameny nalezené v jiných archivech či literatuře. Většinou se však jednalo jen o prameny omezeného významu a jejich je uveden v seznamu pramenů a literatury.

Joseph Hardtmuth: Počátek sociálního vzestupu

Na počátku sociálního vzestupu původně truhlářské rodiny Hardtmuth² stál Joseph, který se narodil v Asparn an der Zaya,³ v domě č. p. 11, nemajetným rodičům Antonu Hartmuthovi (1720 – 1793), truhlářskému mistru pocházejícímu z Bavorska,⁴ a jeho ženě Terezii, rozené Meisslové († 12. 2. 1788).⁵ Starší literatura stejně jako i Hardtmuth sám (a tudíž i některé prameny) uvádějí jako datum jeho narození 20. únor 1752. Ignázi Wodiczkovi, který se ve 30. letech 20. století obsírně věnoval dějinám Hardtmuthova rodu, se však podařilo studiem nejenom křestních ale i úmrtních knih objevit, že Anton a Terezie Hartmuthovi nechali skutečně pokřtít svého druhorozeného syna narozeného 20. února 1752 Joseph. Tento syn však již ve dvou letech zesnul a byl pohřben 11. března 1754 na hřbitově v Asparn. Náš Joseph Hardtmuth se tedy narodil až jako čtvrtý potomek svých rodičů a byl pokřtěn 13. února 1758.⁶ Za kmotry mu šli Johan Carl Sleissel, postřihovač sukna, a jeho žena Katharina.⁷ Důvody, proč se celý život prohlašoval za o šest let staršího, k čemuž pravděpodobně používal křestní list svého zesnulého bratra, nelze dnes již blíže osvětlit.

O Hardtmuthově raném dětství nemáme mnoho informací. Někteří jeho životopisci se snaží toto prázdné místo zaplnit poukazováním na rané projevy

---

² Aby se odlišil od nemajetných příbuzných a ostatních Hartmuthů žijících na území monarchie, rozhodl se Joseph pozměnit podobu svého jména vložím „d“ na Hardtmuth (poprvé použito na žádosti císaři ze dne 7. dubna 1812) viz SCHÄTTINGER, Bohuslav, VONDRA, Václav. *Příspěvek ke genealogii zakladatele budějovické továrny Jos. Hardtmutha*, s. 163; pro jednotnost zavádím tuto podobu jména ve své práci již od začátku.

³ Někteří životopisci chybně zaměňují tento městys v severovýchodní části Dolních Rakous ve Weinviertel v okrese Mistelbach s Aspern proslaveným v napoleonských válkách.

⁴ MAŠEK, Petr. *Šlechtické rody v Čechách, Moravě a Slezsku*. Sv. 1, s. 324 tedy chybně označuje Josepha za syna liechtesteinského stavebního ředitele ve Vídni, tím byl ve skutečnosti Hardtmuthův strýc Franz Meissl.

⁵ SCHÄTTINGER, Bohuslav, VONDRA, Václav. *Příspěvek ke genealogii zakladatele budějovické továrny Jos. Hardtmutha*, s. 163.

⁶ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 1. díl, s. 6 či SCHÄTTINGER, Bohuslav, VONDRA, Václav. *Příspěvek ke genealogii zakladatele budějovické továrny Jos. Hardtmutha*, s. 164.

⁷ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 1. díl, s. 7.

Josephových schopností a kreativity v návaznosti na um jeho předků. Erich Wasmansdorff například píše: „*Pud k truhlářství, k řemeslně-umělecké činnosti projevující se u všech jeho předků, probudil se také v malém Josephovi již v raném dětství. Když si ještě hrával s odřezky dřeva v truhlářské dílně u otcových nohou, stavíval z nich fantastické stavby.*“⁸ Jediným pramenem, který se o Hardtmuthovi zmiňuje jakožto o žáku základní školy, je *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuth*, kde se dozvídáme, že „*navštěvoval školu ve svém rodném městě a činil zde tak velké pokroky, že měl jeho vyučující důvody k značné spokojenosti.*“⁹ Ačkoliv i pozdější životní údaje a úspěchy vypovídají dostatečně průkazně o Hardtmuthově velké pílí, je nutné brát tento text s jistou rezervou, neboť vznikl při příležitosti stého výročí založení firmy L. & C. Hardtmuth a má tedy oslavný charakter.

Po absolvování základní školní docházky odešel třináctiletý Joseph za svým strýcem z matčiny strany, zednickým mistrem Franzem Meisslem,¹⁰ do Poysdorfu. Zde byl, jak se dovídáme z výučního listu,¹¹ přijat na svátek Božího těla v roce 1771 do učení na zedníka a kameníka.¹² Výuční list pak obdržel opět na svátek Božího těla roku 1774. Navzdory tradici se nekonala po získání tohoto listu nákladná hostina. Franz Meissl pouze zaplatil jeden máz vína pro všechny. Na druhou stranu však zařídil, aby cech jeho synovci udělil výjimku a odpustil mu léta na zkušené (*Wanderjahre*). Joseph tedy i po vyučení setrval jakožto tovaryš u svého strýce.¹³ Když Meissl získal místo městského stavitele ve Vídni, následoval jej Hardtmuth i tam a usadil se v jeho domě na Hoher Markt 552.¹⁴

Vzhledem ke své chudobě nemohli Hardtmuthovy rodiče poskytnout svému synovi vyšší než základní vzdělání. S tím se Joseph nespokojil, a proto s pílí sobě vlastní věnoval noční hodiny samostudiu. Po celý život se zdokonaloval zejména

⁸ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 93.

⁹ Cit. dle: *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 3

¹⁰ Ve starší literatuře se nachází i odlišná transkripce tohoto jména: Meißl, Meisl, Maisl či dokonce Meihsl; v této práci bude užívána nejčastěji se vyskytující podoba Meissl.

¹¹ Přepis i fotokopie výučního listu in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 94.

¹² KOSCH, Wilhelm. *Das katholische Deutschland*, Bd. 1, s. 1348 se tedy mylí, píše-li, že Hardtmuth se u svého strýce vyučoval architektuře.

¹³ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 95.

¹⁴ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 12.

studiem ekonomie, mineralogie, geognoseologie a dalších vědních oborů, které mu pak byly velmi užitečné při jeho pozdějších objevech a vynálezech.¹⁵ Kromě studia nejrozličnějších věd se však hlavně věnoval rozvoji svých kresebných a rýsovacích schopností, zejména vytvářel náčrtky pokojových kamen. Tyto nákresy vzbudily značnou pozornost hrnčírů a kamnářů a tak u něj byly některé i objednány.¹⁶ Za takto získané peníze navíc si koupil svůj první sváteční oblek a kapesní hodinky z tombaku, které prý nosil i v pozdějších letech, již jako úspěšný bohatý podnikatel. Zároveň mu tyto vedlejší příjmy umožnily posílat malé dárky a finanční obnosy rodičům do Asparn.¹⁷

Nejspíše v této době si strýc Meissl povšiml Hardtmuthova talentu a rozhodl se na něj přenést část svých povinností. Místo zednické či kamenické práce jej tedy pověřil vypracováváním některých výkresů. Příležitost prověřit synovcovy schopnosti se Meisslovi naskytla zejména roku 1787,¹⁸ neboť byl Aloisem knížetem von Liechtenstein po smrti architekta Isidora Marzella Amada Canevala jmenován dekretem z 2. října 1787 na uvolněné místo „*knížecího nejvyššího architekta*“ s ročním příjmem 800 zlatých. Mezi jeho povinnosti patřila péče o všechny knížecí budovy ve Vídni a zároveň v případě potřeby i projektování a budování nových.¹⁹ Z této pozice pak samozřejmě řídil i přestavbu knížecího domu na Herrengasse č. p. 6-8 v palác.²⁰ Příprava plánů započala roku 1788, vlastní výstavba byla následně zahájena na jaře 1789. Právě tato stavba poskytla Hardtmuthovi první velkou příležitost ukázat svůj architektonický talent naplno, neboť mu strýc přenechal vytvoření návrhu výzdoby fasády. Joseph ji navrhl tak, že hlavní fasáda obrácená do Herrengasse byla rozčleněna dvěma trojosými rizality s bránou. Každý z nich byl v tympanonu korunován dvěma bůžky, kteří drželi lichtenštejnský erb. Dvoupatrová stavba měla strohou formu, byla členěna korintskými dvojíty pilastry, které

¹⁵ WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 7, s. 362-365.

¹⁶ CZIKANN Johann, GRÄFFER, Franz. *Österreichische National-Encyklopädie*, Bd. 2, s. 505-506 či WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 12.

¹⁷ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 95.

¹⁸ Podle WILHELMA byl Meissl v knížecích službách již od roku 1771 (v té době tedy ještě ve službách knížete Františka Josefa I. von Lichtenstein).

¹⁹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 12.

²⁰ Tento palác byl v letech 1913-1917 zbořen.

vzhledově odpovídaly půl-sloupům na rizalitu. Vzhled oken a způsob zastřešení byl jednoduchý a strohý, byl obohacen v rizalitu alegorickými reliéfy hrajících si dětí.²¹ Nakonec však na základě Hardtmuthových návrhů a pokynů nebyla vytvořena jen fasáda, ale i jízdárna, vnitřní vybavení takzvané josefínské knihovny a podoba mramorových sloupů konírny, stejně jako výzdoba jednotlivých komnat od tapet a maleb, přes bronzové dekorace, až po nábytek.

Erich Wasmansdorff čerpaje z rodinných vyprávění pojímá však osobnost Franze Meissla a jeho vztah k synovci ve zcela jiných intencích. Popisuje jej jako lakomého a přísného člověka, který od Josepha neustále vyžadoval nadrámcové výsledky. Když si tedy povšiml talentu svého tovaryše, byl natolik soudný, aby jej využil, žárlil však, dle pojetí, které se v rodině zachovalo, na um svého svěřence. Z tohoto důvodu všechny Hardtmuthovy návrhy vydával za své a dokonce si nechával i finanční odměnu, která mu za ně byla vyplacena. Až po Meisslově smrti zjistil kníže skutečného autora těchto návrhů. Právě toto odhalení pak prý napomohlo povýšení Josepha na strýcovo místo. V rámci takto negativně pojímaného vztahu strýc-synovec ale Wasmansdorff zároveň neváhá zdůraznit, že právě tyto těžké začátky učinily z budoucího slavného architekta, vynálezce a podnikatele nezlomného člověka.²²

Minimálně naprostou nevědomost knížete v otázce autorství návrhů pro přestavbu vídeňského paláce musíme však přesunout do říše rodinné legendy. Jak upozornil Gustav Wilhelm, byl Hardtmuth totiž již dekretem ze 17. ledna 1789, tedy rok a půl před smrtí strýce, „s ohledem na předchozí vytvořené namáhavé výkresy a do té doby vykonané služby“²³ jmenován kreslířem a vrchním dozorcem vídeňských lichtenštejnských staveb a byl mu stanoven roční příjem 400 zlatých se zpětnou platností od 1. října 1788.²⁴ Po smrti Franze Meissla 14. dubna 1790 byl pak dekretem z 21. září 1790 jmenován knížecím architektem.²⁵ Avšak toto povýšení se neobešlo bez odporu knížecích rádců, kteří poukazovali na jeho nedostatečné školní

---

²¹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 37-38.

²² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 97-98.

²³ Hausarchiv der regierenden Fürsten von Liechtenstein, Wien (dále HLW), Protokoll 1790, tom. II., Nr. 2785.

²⁴ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 12.

²⁵ HLW, Protokoll 1790, tom. II., Nr. 2785.

vzdělání, jakož i na jeho přímou málo přizpůsobivou povahu.²⁶ Pravděpodobně v této době se přestěhoval přímo ke svému pánu do lichtenštejnského paláce na Herrengasse 8.²⁷

Dne 1. září 1800 požádal Hardtmuth knížete s ohledem na zvyšující se drahotu a rostoucí rodinu o zvýšení platu. Nebyla to však první takto zdůvodněná žádost, již 16. června 1795 žádal knížete o odměnu²⁸ a 13. července téhož roku pak od něj jakožto odpověď obdržel zlatou dózu a dluhopis v hodnotě 1000 zlatých se čtyřprocentním zúročením ročně.²⁹ Kníže si Hardtmuthovy práce velmi vážil a, jak výstižně upozornil Wilhelm, našel v něm spřízněnou duši, která dokázala odhadnout a realizovat všechny jeho představy.³⁰ Nadto se mezi oběma muži vyvinulo pevné přátelské pouto – oslovovali se prý vzájemně z přátelského rozmaru Castor a Pollux.³¹ Není tedy divu, že kníže vyhověl žádosti svého stavitele i tentokrát a od ledna 1801 mu vyplácel o 300 zlatých ročně více.³²

Nutno přiznat, že se rodina knížecího architekta skutečně mezi lety 1790 a 1800 značně rozrostla. 6. ledna 1793 totiž pojal za manželku Elizabethu Marchandovou (1762-1828), rozenou Kisslerovou,³³ vdovu po zesnulém knížecím lichtenštejnském kuchaři, která si s sebou do manželství přivedla i dvě děti z prvního sňatku, tříletou Elizabethu a roční Marii Annu.³⁴ Z manželství Josepha s Elizabethou

---

²⁶ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové*, s. 4.

²⁷ Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 99. V době sňatku však již bydlel v Herrengasse 130. Kdy se přestěhoval, není známo.

²⁸ Dopis Josepha Hardtmutha z 16. června 1795 in: HLW, B-3/4. Přepis dopisu k dispozici in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 41, 46.

²⁹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 46.

³⁰ Tamtéž, s. 13.

³¹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 98.

³² HLW, sign. B-3/1.

³³ Rodiči Elizabethy byli knížecí lichtenštejnský komorník Joseph Kissler a Elizabetha Marklová. Viz *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 7., s. 669 či WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 99.

³⁴ Marie Anna zesnula již ve věku 4 let. Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 99.

pak vzešli čtyři synové: Joseph (*1793), Georg (*1797), Ludwig³⁵ (*1800) a Carl (*1804).

V této době velkých osobních změn a s tím souvisejícího růstu rodinných výdajů se rozšiřovalo i pole Hardtmuthovy působnosti. Již roku 1789 spatřil světlo světa jeho první vynález – „Vídeňská kamenina“. Tato hmota měla hned několik předností: zachovávala kvalitu fajánse či porcelánu a byla mnohem lacinější a tedy i obecně dostupnější.³⁶ Její hlavní předností však bezesporu byla hnědá bezolovnatá glazura. Hardtmuth sám v žádosti císaři o monopolní právo ze 7. dubna 1812 vysvětluje, že v glazuře není „*nic z těch zdraví tak škodlivých směsí s olovem či cínem*“ a dodává, že „*bez těchto řečených příměsí zhotovil džbány na vodu či víno, hrnce na omastek, baňky, roury ke studním, vedle toho i všechny druhy chemického nádobí, které se sem dříve muselo k prodeji dovážet většinou z Bavorska a jiných zemí*“.³⁷ Pro zhotovování „Vídeňské kameniny“ se používal kvalitní jíl dovážený z lichtenštejnského panství Pozořice, který Joseph nakupoval od knížete za 12 krejcarů za metrický cent.³⁸

Roku 1790 založil Hardtmuth továrnu k velkovýrobě této keramiky, neměl však k dispozici dostatečně velký kapitál a tak se za tímto účelem spojil s továrníkem Simonem Winklerem.³⁹ Ani takto získané prostředky však pravděpodobně dlouhodobě nestačily, neboť 24. února 1798 získali majitelé továrny půjčku ve výši

³⁵ V rodinném kruhu byl však osločován jakožto Louis a i sám tuto podobu jména upřednostňoval. Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 134.

³⁶ WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 7, s. 363.

³⁷ Cit dle: Žádost o udělení privilegia ze 7. dubna 1812, in: Finanz- und Hofkammerarchiv (dále FHKA), NHK Kommerz NÖ+OÖ, Akten 355, Fasz. 111, fol. 162-163. Přepis i fotokopie originálu jsou k dispozici in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 3. díl, s. 4-9 (přepis), 10-16 (fotokopie originálu).

³⁸ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 23. Zde k dispozici i Hardtmuthův dopis knížeti, ve kterém jej o koupi jílu žádá.

³⁹ *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 7., s. 669 označuje Winklera za hrnčířského mistra. Bohuslav SCHÄTTINGER naproti tomu soudí, že Winkler mohl být jedním z vídeňských tužkařů, který poskytl Hardtmuthovi prostory k jeho podnikání v oblasti kameniny ve své výrobě. Právě zde se pak měl Joseph seznámit se starým postupem výroby tužek a začít uvažovat, jak jej vylepšit. Viz SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Conté nebo Hardtmuth?*, s. 137.

4000 zlatých od knížete Liechtensteina.⁴⁰ Téhož roku obdržel vynálezce zemské povolení pro výrobu „Videňské kameniny“. Již roku 1795 byla továrna přeložena do Alserbachu ve Vídni a roku 1806 rozšířena. Je zajímavé, že plány na rozšíření továrny si majitel, ač architekt, nenačrtl sám, ale je pod nimi podepsán Joseph Meissl, syn Franze Meissla a tedy Hardtmuthův bratranec.⁴¹

Hardtmuthovy vynálezy vznikaly většinou jako prostředek vyřešení nějakého problému, se kterým se ve své praxi potýkal, či jako důsledek jeho snahy dosáhnout ve své práci co nejlepších možných výsledků. Tak roku 1802 zjistil, že z písku a malé přísady vápna lze na jím vytvořeném lisu vyrobit nepálené cihly, které v časovém horizontu dvou desetiletí ztuhnou na hmotu předčící tvrdostí cihlu pálenou.⁴² Takto vyrobená cihla byla 18 palců dlouhá, 12 palců široká a 9 palců vysoká⁴³ a byla Hardtmuthem využita na obezdění celé obory na lichtenštejnském panství ve Valticích. Tím došlo k velké finanční úspoře, neboť celá výstavba zdi stála přibližně tolik, kolik by se muselo zaplatit za pouhou dopravu kamene, který by se musel dovážet ze vzdálených končin.⁴⁴

Ve stejné době vyřešil ještě jeden problém: jako architektu se mu neustále nedostávalo kvalitních tužek. V tehdejší době se ke kreslení využívalo grafitových tyčinek, které bylo možné vyrábět jen z velmi kvalitní tuhy získávané v dolech v Borowdallu v Anglii (tzv. cumberlandský grafit).⁴⁵ Když byly tyto doly vytěženy, objevily se pokusy používat ke stejnému účelu méně kvalitní tuhu, dříve považovanou za odpad, která

⁴⁰ HLW, sign. S-8/10. Přepis smlouvy k dispozici in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 28-29.

⁴¹ Tamtéž, s. 23.

⁴² WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 7, s. 363 či PETRÁŇ, Emanuel. *Historie Koh-i-noor Hardtmuth* [online], 11. 11. 2009 [cit. 14. 3. 2010]. Dostupné z: <http://www.emanuelpetran.wz.cz/historie_kohinoor.html>. MYŠKA však tvrdí, že k výrobě takovýchto cihel využíval sladovou sušinu (tzv. melasu). Viz MYŠKA, Milan. *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, s. 155.

⁴³ Údaje o rozměrech cihly převzaty z: *Hardtmuth, Joseph*, in: Austria-Forum [online], 24. 10. 2009 [cit. 26. 11. 2009]. Dostupné z: <http://austria-lexikon.at/af/Wissenssammlungen/Biographien/Hardtmuth,_Joseph>.

⁴⁴ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 24.

⁴⁵ Tento grafit byl tak kvalitní, že jej stačilo pouze nakrájet a takto vzniklé tyčinky bez sebemenší úpravy vkládat do dřeva. VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích I.*, s. 84.

byla tavena se sírou či antimonem. Kvality původních grafitových tyčinek se tímto způsobem však nedosáhlo. Výsledné méně kvalitní zboží však bylo přesto velmi drahé, neboť se vyrábělo kompletně ručně: grafit byl roztlučen v hmoždíři, několikrát protlačen skrze jemný cedník a tímto způsobem zbaven hrubých nečistot. Poté byla přidána síra či antimon, popřípadě obojí, a směs stavena dohromady. Pak se tato hmota musela nechat zchladit na cca 60 stupňů a vytvořily se z ní, dokud se ještě dala hníst, placky, které se po úplném zchladnutí rozřezaly lupenkovou pilkou na hranaté tyčinky.⁴⁶

Se vzrůstající potřebou kreslit a rýsovat začala Hardtmutha stále více rozptylovat křehkost nekvalitních grafitových tyčinek. Snažil se proto, ač neměl žádné chemické vzdělání, objevit, co tuto lámavost způsobuje. Nakonec odhalil, že na vině jsou právě ony příměsi síry a antimonu. Začal tedy hledat materiál, který by mohl tato pojidla nahradit a zlepšit tím kvalitu psací potřeby. Po mnohých pokusech použil k tomuto účelu hmotu, jejíž kvalitu a tvárnost si již mohl vyzkoušet ve své továrně při výrobě „vídeňské kameniny“ – jílu.⁴⁷ Tato látka se s grafitem mísí velmi lehce za mokra, při výrobě budoucích tužek tím tudíž odpadl náročný proces tavení. Zároveň zjistil, že smísením různého množství jílu s grafitem i menší jakosti lze vyrobit velmi kvalitní hmotu.⁴⁸

Podle Bohuslava Schättingra k tak rychlému úspěchu v hledání vhodného postupu mohlo Hardtmutha přivést jeho studium *„literatury a muzejních sbírek v souvislosti s návrhy nových fasád a úprav domů i jejich interiérů. V muzeích poznal také starou keltskou i jinou keramiku, která mnohdy obsahovala větší nebo menší množství grafitu. Při větším jeho obsahu špinila prsty a její střep zanechával při otěru na papíře viditelné stopy. Tento poznatek jej mohl přimět k tomu, aby při hledání vhodné směsi na kameninu přimíchal grafit do mastného jílu jako ostřívo.*

⁴⁶ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 101.

⁴⁷ Ke stejnému objevu došel v téže době nezávisle na Hardtmuthovi i Francouz Nicolas Jacques Conté. Tím, komu z těchto dvou vynálezců skutečně patří prvenství, se zabývá Bohuslav SCHÄTTINGER. Viz SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Conté nebo Hardtmuth?*, s. 132 – 143.

⁴⁸ Pro tyto účely využíval Hardtmuth později grafit z dolů v okolí Českých Budějovic, který mu dovážel jeho přítel Tadeáš Lanna. Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern* s. 103.

*Tím se mohl v krátké době dopracovat k významnému objevu grafitových tužkových jader v několika stupních psacích tvrdostí.*⁴⁹

Tentýž autor velmi přesně popisuje princip nového způsobu výroby tužek: „*Podstata keramického způsobu výroby spočívá v míchání jemně plaveného plastického jílu s jemně předemletým grafitem v určitých vzájemných poměrech na směsi. Dalším mletím směsí za mokra na kamenných mlýnech a po odstranění přebytečné vody kalolisováním směsí se zpracují hnětením a válcováním na husté plastické těsto. Cezením, to je protlačováním malými otvory na šroubových nebo hydraulických lisech za dosti vysokého tlaku, se směs zhomogenizuje a konečně opět protlačováním na lisech – ,tažením‘ – se vyformuje ,tuhový drát‘ určitého kruhového nebo hranatého průřezu. Přerežáním se zkrátí drát na potřebné délky. Po dokonalém usušení nepálených tužkových jader založí se na stojato nebo ležato do žáruvzdorných kelímků nebo pouzder a zasypou se grafitovým prachem k získání redukčního prostředí. Po vypálení v peci se tužková jádra zpevní a ztvrdnou.*“⁵⁰ Tímto způsobem zhotovované tuhy se napustily vhodnou tukovou směsí a pak se vkládaly do předem připravených dřivek. Záhy bylo objeveno, že použitím různých teplot při vypalování lze dosáhnout celé škály rozličné tvrdosti.⁵¹

Záhy přidružil Hardtmuth výrobu tužek k produkci své továrny (privilegium získal roku 1804).⁵² Je zajímavé, že již 1. dubna 1803 vydal kníže Liechtenstein dekret, kterým nařizoval všem svým úředníkům používat výhradně jen Hardtmuthovy tužky a rudky. Z téhož nařízení zároveň vyplývá, že Joseph v té době měl obchodní zastoupení na Wallnerstrasse 278 ve Vídni, neboť sem měly být směřovány všechny objednávky úřadů.⁵³ Od roku 1810 se vynálezci novodobé tužky dokonce, jak píše v již několikrát zmiňované císařské žádosti, podařilo učinit výrobu zcela nezávislou na dovozu veškerých surovin ze zahraničí.⁵⁴ Aby však mohl rozjet

⁴⁹ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Conté nebo Hardtmuth?*, s. 137.

⁵⁰ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *170 let keramické výroby tužek*, Sklář a keramik, s. 278.

⁵¹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 25.

⁵² Později byla produkce rozšířena ještě o rudky a černé křídly, které byly vyráběny podobným způsobem jako tužky. Viz *Ottův slovník naučný*, díl 10., s. 881.

⁵³ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 29. Zde k dispozici celý přepis dekretu.

⁵⁴ Císařská žádost ze 7. dubna 1812, in: FHKA, NHK Kommerz NÖ+OÖ, Akten 355, Fasz. 111, fol. 164.

produkci ve větším objemu, potřeboval značný kapitál. V této době byl však Joseph Hardtmuth již jediným majitelem továrny. Kdy Simon Winkler přestává být spolumajitelem, není zcela jisté. Někteří životopisci uvádějí jako hledaný mezník přeložení továrny do Alserbachu roku 1795. Vzhledem k tomu, že ještě roku 1798 figuruje Winklerův podpis na výše zmíněné smlouvě o půjčce od knížete Liechtensteina, lze však tuto možnost vyloučit.

Za účelem zisku potřebných financí se Hardtmuth tentokrát spojil s císařským radou von Lewenau⁵⁵ a následně zahájil průmyslovou výrobu.⁵⁶ Jeho výrobky dosahovaly kvality těch nejlepších anglických tužek, ale, vzhledem k tomu, že na rozdíl od řemeslně vyráběných psacích potřeb z Britských ostrovů, se vyráběly ve velkém, byly cenově mnohem dostupnější. Není tedy divu, že záhy ovládl domácí trh a postupně začal své zboží vyvážet i do zahraničí a dokonce později do samotné Anglie.⁵⁷

Rozkvět Josephova podnikání zaujal prý i císaře Napoleona, který spatřoval v Hardtmuthovi schopného pomocníka ve svých dalekosáhlých plánech. Nabízel mu tedy opakovaně prostřednictvím dvorního maršála Le-Créé vysoká místa ve francouzských službách. Byl však vždy odmítnut, neboť služba tomuto Korzičanovi se neslučovala s podnikatelským vlasteneckým cítěním.⁵⁸

Úspěch podnikatelských snah však způsobil, že se Hardtmuth dostal se svým společníkem císařským radou von Lewenau do sporu ohledně vyplácení podílu ze zisku. Z materiálů dochovaných ve Finanz- und Hofkammerarchiv vyplývá, že Joseph uzavřel s dvorním radou smlouvu již roku 1802 a až poté přišel s nápadem na již zmíněnou zdokonalenou výrobu tužek.⁵⁹ Tento nový výrobek odlišil Hardtmuth i

---

⁵⁵ Josef Arnold rytíř von Lewenau (1755-1839), c. k. rada a spisovatel ekonomických publikací; blíže viz CZIKANN Johann, GRÄFFER, Franz. *Österreichische National-Encyklopädie*, Bd. 3, s. 419-420.

⁵⁶ PETRÁŇ, Emanuel. *Historie Koh-i-noor Hardtmuth* [online], 11. 11. 2009 [cit. 14. 3. 2010]. Dostupné z: <http://www.emanuelpetran.wz.cz/historie_kohinoor.html>.

⁵⁷ WURZBACH, Constatin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 7, s. 363-364.

⁵⁸ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 103. WASMANSDORFF však neuvádí žádné pramenné zdroje k této historce, jediným pramenem je pravděpodobně jen rodinná paměť a může se tedy jednat o pouhou legendu.

⁵⁹ Zpráva dolnorakouské vlády z 21. listopadu 1811, in: FHKA, NHK Kommerz NÖ+OÖ, Akten 355, Fasz. 111, fol. 140-151.

slovně, na rozdíl od původní tužky (*Bleistifte*) používal ve svých žádostech pro produkty vzešlé z jeho vlastní metody termín *Graphitstifte*.⁶⁰ Právě na základě tohoto odlišení usoudil, že se na nové výrobky nevztahuje smlouva uzavřená s Lewenauem a odmítal mu vyplácet podíl z případného zisku. Tento spor musel být nakonec řešen soudní cestou. Než byl však vyřešen, zkomplikovala tato záležitost průběh udělení výhradního privilegia pro Hardtmuthovy *Graphitstifte*. Lewenau totiž využil svých rozsáhlých kontaktů u dvora a podařilo se mu prodloužit celý úřední proces na několik let (1811-1813). Neustále posílal na různá místa žádosti o znovu prozkoumání Hardtmuthova vynálezu, zejména s ohledem na jeho údajnou prospěšnost a novost, sám totiž tvrdil, že se jedná pouze o určité vylepšení, ale stále jde o téže tužky, na jejichž výrobě se sám finančně podílel. Velkou oporou císařského rady byli Johann Wildauer, majitel továrny na punčochy, a lékař Dr. Joseph Stieber. Během sporu tak obě dvě strany nashromáždily obrovské množství dobrozdání a i sama dvorská komora si nechala vypracovat celou řadu odborných posudků. Jak vyplývá z dochovaných materiálů, většina z nezávislých expertíz hovořila ve prospěch významu a novosti Hardtmuthovy metody.⁶¹ I dolnorakouská vláda se vyslovovala pro udělení výsadního privilegia Hardtmuthovi s tím, že o případných nárocích von Lewenaua na podíl ze zisku musí rozhodnout civilní soud. Soudila totiž, že výsledek sporu nemá žádný vliv na rozhodnutí o udělení či neudělení.⁶² Privilegium bylo nakonec Hardtmuthovi po dlouhých průtazích propůjčeno. O tom, jak dopadl proces s Lewenauem, dochované materiály nehovoří.

Máme-li jmenovat ještě další z četných Hardtmuthových vynálezů, které došly širokého uplatnění a značného rozšíření, je nutné zmínit rok 1808, kdy se mu podařilo vyrobit černou tuš, která se stala díky nízké ceně a vysoké kvalitě vhodnou náhražkou drahé čínské tuše. Roku 1810 pak přišel s vynálezem umělé pemzy, která se ve všech směrech vyrovnala pemze přírodní, jež se musela do té doby dovážet ze zahraničí. Nedlouho poté vytvořil černou nerozbitnou pružnou psací a početní tabuli

⁶⁰ Výtah z protokolu z 21. května 1812, in: FHKA, NHK Kommerz NÖ+OÖ, Akten 355, Fasz. 111, fol. 173-176.

⁶¹ Všechna dobrozdání, posudky a žádosti in: FHKA, NHK Kommerz NÖ+OÖ, Akten 355, Fasz. 111.

⁶² Výtah z protokolu z 21. května 1812, in: FHKA, NHK Kommerz NÖ+OÖ, Akten 355, Fasz. 111, fol. 173-176.

vyráběnou z natíraného kartonu, který vzhledem připomínal břidlici.⁶³ Privilegium na pemzu i na tabuli získal roku 1811.

Vedle dalších dílčích vynálezů, které sloužily zejména k usnadnění některých pracovních úkonů či k úspoře a byly zavedeny převážně jen na lichtenštejnských panstvích,⁶⁴ je nutné uvést ještě poslední vynález, který se taktéž velmi záhy rozšířil: Hardtmuthovu „neapolskou“ žlut', která krásou a stálostí předčila originální neapolský produkt.⁶⁵ Tato žlut' se využívala zejména při malování na porcelán a sklo či jako glazura.⁶⁶ Opět tedy její vynález není dílem náhody, ale úzce souvisí s předchozí Hardtmuthovou činností a jeho snahou po zlevnění a zdokonalení výroby. Jak už bylo řečeno, všechny jeho vynálezy došly velké obliby a není tedy divu, že se jejich prostřednictvím stal z vyučeného zedníka a kameníka zámožný a všemi respektovaný muž, který kromě továrny v Alsergrundu vlastnil i domy na Nussdorferstrasse 238-241.⁶⁷

Nesmíme však zapomínat, že se téhož roku, kdy Hardtmuth obdržel privilegia na umělou pemzu a černou školní tabuli, tedy roku 1811, ocitly státní finance v troskách a mnoho obyčejných lidí bylo tímto státním bankrotem poznamenáno. O tom, jak si v této době počínal Hardtmuth, máme k dispozici jen zmínku v již zmíněném textu *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuth*. Autor textu⁶⁸ o této době píše: „Mnoho průmyslníků využilo okamžiku pádu měny, nakoupilo pozemky a zbavilo se tak záhy znehodnocených papírových peněz a dosáhlo velmi rychle velkého bohatství – ovšem za cenu těžce sužované vlasti a svých nešťastných spoluobčanů. Také k Josephu Hardtmuthovi přišli pokušitelé a nabízeli mu zprostředkování takovýchto nečistých obchodů, ale tento čestný muž, přeplněn planoucím patriotismem, pokušitele odmítl s pamětihodnými slovy: ‚Když je císař a

⁶³ *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 7., s. 670.

⁶⁴ Např. zdokonalená vápenná pec, která výrazně ušetřila náklady na topivo či zařízení na vysoušení sladu, které snížilo spotřebu dřeva o více než třetinu. Blíže viz WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 21-22.

⁶⁵ CZIKANN Johann, GRÄFFER, Franz. *Österreichische National-Encyklopädie*, Bd. 2, s. 506.

⁶⁶ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 104.

⁶⁷ *Hardtmuth, Joseph*, in: Austria-Forum [online], 24. 10. 2009 [cit. 26. 11. 2009]. Dostupné z: <http://austria-lexikon.at/af/Wissenssammlungen/Biographien/Hardtmuth,_Joseph>.

⁶⁸ V textu je uveden jen iniciálou „V“.

*říše v nebezpečí, bylo by ode mě špatné chtít z toho získati prospěch!*⁶⁹ Oslavný charakter celého díla si samozřejmě žádá vyzdvihnutí cti a patriotismu Josepha Hardtmutha a tímto prismatem musíme na celý úryvek také pohlížet a v žádném případě jej nebrat doslova. Podstatná je však skutečnost, že Hardtmuth v této těžké době i nadále pokračoval ve své podnikatelské činnosti a snažil se překonat obtížné podmínky, jak nejlépe mohl.

Vraťme se však ještě jednou k Hardtmuthovi jako architektovi. 1. prosince 1803 zřídil kníže Alois Liechtenstein stavební úřad pro svá panství Břeclav, Lednice, Valtice a Rabensburg, do jehož čela byl jmenován Joseph Hardtmuth.⁷⁰ Když 24. března 1805 kníže zemřel, předložil knížecí architekt jeho nástupci, knížeti Janu I., návrh na zřízení funkce stavebního ředitele. Nový majitel lichtenštejnských držav jeho návrh realizoval a 1. srpna 1805 jej jmenoval do tohoto nově zřízeného úřadu. Svěřil mu tak vrchní dozor nad všemi stavbami na lichtenštejnských pozemcích ve Vídni a na panstvích Lichtenhal, Judenau, Wilfersdorf, Rabensburg (vše v Dolních Rakousích), Valtice, Lednice, Břeclav, Bučovice, Ždánice a Uherský Ostroh (vše na Moravě).⁷¹

Mezi Hardtmuthova nejznámější díla, která v lichtenštejnských službách vytvořil, patří bezesporu budovy postavené v prostoru zámeckého parku v Lednici. V prvé řadě jde o proslulý minaret (1797-1802),⁷² při jehož stavbě se musel potýkat s velmi vážnými problémy. Místo, kde měla být tato orientální vyhlídková věž v maurském slohu postavena, se totiž nacházelo na bahnitém podkladě. O tom, jak byl tento obtížný problém nakonec vyřešen, velmi srozumitelně pojednává Isidor Herrisch ve svém průvodci po lednicko-valtickém areálu: Na podzim roku 1797

⁶⁹ Cit. dle: *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu. 1890, s. 3.

⁷⁰ HLW, sign. J-5/4. Toto nařízení bylo iniciováno samotným Hardtmuthem již 12. srpna 1803, srov. WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 13.

⁷¹ HLW, Prob. 1805.

⁷² Hardtmuth prý vypracoval plány pro tento minaret za jedinou noc a předložil je knížeti ke schválení hned na druhý den ráno, ač kníže projevil přání mít takovou věž na svých pozemcích teprve předchozí večer v rámci nenucené konverzace. Viz WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 7, s. 363. Vypráví se dokonce, že kníže Alois von Liechtenstein chtěl původně zřídit na svém panství skutečnou mešitu a to ze vzdoru proti lednické obci, která nesouhlasila s jeho záměrem vybudovat na místě stávající radnice kostel. Viz KUSÁK, Dalibor. *Lednice, Valtice*, ČTK-Pressfoto, s. 17.

začala obří stavba, která stála jeden milion zlatých a kterou vedl architekt Hardtmuth, vykopáním základů na ploše 100 čtverečních sáhů a do hloubky 60 sáhů, čímž bylo v zimě zaměstnáno okolo tisíce dělníků. Poté se zatlouklo 500 olšových pilotů délky 18 sáhů (= 5 m 69 cm). Mezitím čerpadlo odstranilo vodu, která neustále unikala z Dyje. Pak se položilo 96 příčných trámů a svázaly se co možná nejpevněji. Na tento umělý podklad se postavily základy stavby z kvádrů až do výše země a na tomto podkladě pak byla konečně řízena stavba věže až do výšky 218 sáhů (68 m 26 cm). K dopravení kamenů až na vrchol věže nechal Joseph postavit kolem celé hrubé stavby speciální lešení (kolem věže vedla spirálovitá cesta) tak pevné, že po něm koně mohly vyvážet kameny až o hmotnosti 10 metrických centů.⁷³ Minaret byl podle Hardtmuthova návrhu vystavěn jako jednopatrová budova čtvercového půdorysu. Přízemí je opatřeno mravoučnými nápisy z koránu a otevírá se do všech čtyř stran trojosými arkádami. Horní patro je korunováno válcovitými věžičkami. Je rozčleněno do osmi místností zaklenutých nízkými kopulemi a vyzdobených maurskými ornamenty. Tyto místnosti osvětlují dohromady tři trojkona. Dříve zde byly uloženy knížecí orientální sbírky. Celý minaret je završen třípatrovou věží s ochozy, která je zakončena přilbou se zlatým půlměsícem.⁷⁴

Podobně technicky náročnou stavbou byl i římský akvadukt zbudovaný v prostoru mezi minaretem a lednickým zámekem jako torzo. Začínal na uměle navrženém skalisku s umělou jeskyní. Hned vedle byl umístěn deskou zakrytý falešný hrob, který měl ještě více podpořit meditativní ráz místa. Akvaduktem skutečně protékala voda, která ústila do zámeckého rybníka. Voda se však nemohla do akvaduktu dostávat přirozeným způsobem, samospádem, neboť celý park se nachází na rovině. Hardtmuth tedy musel za tímto účelem zbudovat čerpadlo, které vodu do akvaduktu vhánělo.⁷⁵

Stejně slavná jako minaret je i romantická napodobenina středověké zříceniny, tzv. Janův hrad (1801-1807). Jedná se o jednopatrovou budovu s velkým rytířským sálem,⁷⁶ ke které přiléhá čtvercové nádvoří obehnané částečně

⁷³ HERRISCH, Isidor. *Eisgrub, die Perle Südmährens*, s. 28-30.

⁷⁴ KUSÁK, Dalibor. *Lednice, Valtice*, ČTK-Pressfoto, s. 17.

⁷⁵ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*, s. 38.

⁷⁶ Sál byl vymalován v „gotickém“ stylu malířem Michaellem Roberem. Iluzi starobylého sálu pak doplňovala i zbroj zavěšená na stěnách. KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, s. 11-12

rozbořenými hradbami s ochozem. V každém z rohů nádvoří se nacházejí uměle pobožené věže. Tento hrad ležící na poloostrově vybíhajícím z levého břehu Dyje je první monumentální novostavbou časného romantismu na našem území. Sloužil svým majitelům jakožto myslivna a lovecký zámek v době honů.⁷⁷ Byl ale zamýšlen i jako pomník Jana z Liechtensteina, významného hofmistra habsburských vévodů, který žil ve 14. století. Je však nutno zmínit, že Hardtmuth sám s dnešní podobou Janova hradu spokojen nebyl, původně totiž navrhoval mnohem monumentálnější stavbu, tu mu však kníže nepovolil.⁷⁸

Z dnes již neexistujících Hardtmuthových staveb v prostoru lednicko-valtického areálu je nutné jmenovat například chrám Slunce, někdy též nazývaný lednický Dianin chrám či hvězdíkový chrám (*Sternempel*), neboť se nacházel v části parku upraveném do tvaru hvězdy (*Sterngarten*), z roku 1794 (odstraněn roku 1838). Podoba tohoto pavilonu se nám zachovala zejména díky kresbám, které po sobě zanechal Lorenz Janscha. Na přibližně tři metry vysokém soklu stál kruhový chrám v dórsském slohu s kupolovitou střechou, kolem soklu se vinuly schody, pod nimiž se nacházelo místo k posezení. Chrám nesl nápis „*Rerum productori, Entium conservatori*“. Kupole byla vevnitř vymalována malíři Franzem Hurtelem a Meidingerem.

Další již neexistující stavbou hodnou připomenutí je i tzv. čínský pavilon z roku 1795 (přebudován roku 1848 Georgem Windelmüllerem, odstraněn roku 1891). Podle tradice získal kníže Alois von Liechtenstein hedvábné tapety, které se podařilo kardinálu Polignacovi zachránit před revolučním rabováním z Versailles. Hardtmuth měl tedy pro ně postavit přesnou kopii versailleského čínského pavilonku, kde se tyto tapety původně nacházely. Byla to desetistěnná galerií obehnaná dřevostavba na kamenném soklu se třemi schodišti, která byla z venku ozdobena čínskými motivy. Iluzi dotvářela střecha ve tvaru pagody s vysoko vytaženými střešními rohy a lucernou. Vnitřek letohrádku byl dle čínského vkusu vybaven porcelánem, nábytkem a výšivkami.⁷⁹

⁷⁷ HOSÁK, Vladislav. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I. díl, s. 111-112.

⁷⁸ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, s. 11.

⁷⁹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 48. Zde podrobně i o dalších již neexistujících Hardtmuthových stavbách v prostoru lednicko-valtického areálu: obelisky podél aleje mezi Lednicí a Valticemi, Belveder, Chrám múz, zámeček „Pohanska“, apod. s. 47-75.

Jako architektonický protipól Slunečního chrámu a čínského pavilonu zbudoval Hardtmuth budovu Starých lázní. Ta měla podobu antické brány a, na rozdíl od výše zmíněných staveb, působila velmi masivním a strohým dojmem. Uprostřed této blokové stavby byl velký pravoúhlý otvor se sloupy po stranách. Tudy bylo možné dostat se po schodišti až k hladině rybníka, na jehož břeh byla celá stavba pochopitelně umístěna. Těžkopádnost stavby odlehčovaly niky s vloženými vázami a reliéfní výzdoba.⁸⁰

Hardtmuthova architektonická činnost se však neomezovala jen na lednicko-valtický areál. Podílel se také na přeměně původní barokní zahrady lichtenštejnského zámku v Rossau (ve Vídni) v anglický park a nakreslil plány pro výstavbu triumfálního oblouku vstupní brány do tohoto parku.⁸¹ Tento oblouk však byl již roku 1814 z velké části stržen a nahrazen vstupní branou od Josepha Kornhäusela.⁸² Velmi vysoce je například hodnocen i dle jeho návrhu postavený farní kostel v České Třebové, jehož plány nakreslil již v roce 1794 a byly velmi záhy schváleny. Půdorys byl řešen ve varu kříže, kostel má plochou kupoli a dva boční oltáře, za hlavním oltářem je postavena sakristie. Fasáda je jednoduchá, zdobená je jedině brána s polokruhovým obloukem a tympanonem. Zvonice je malá, spíše střešní světlík než věž.⁸³

V Čechách a na severu Moravy navrhl plány i pro školní budovy v Červené Vodě, Libhavi a Damníkově. Jeho plány byly vybrány i pro lázeňský dům v Ondřejově či pro tři kostely na Landškrounském panství.⁸⁴ Z těchto účelových staveb vyzdvihuje Jiří Kuthan ve své práci zejména hospodářský areál Nového dvora zbudovaný mezi lety 1809-1810, kde byly chovány ovce merino. Architektonický ráz stavby měl jednak vhodně sloužit potřebám chovu, ale zároveň navozovat i atmosféru vytoužené bájně Arkádie. „Podle zachovaného Hardtmuthova projektu

⁸⁰ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*, s. 36.

⁸¹ DONIN, Richard Kurt. *Die Baukunst in Wien und Niederdonau vom späten 18. Jahrhundert bis zur mitten des 19. Jahrhunderts*,. K architektonické činnosti Josepha Hardtmutha v Lichtenštejnských službách také HÖß, Karl. *Fürst Johann II. von Liechtenstein und die bildende Kunst*. Nejpodrobněji však WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 32-100.

⁸² K osobě architekta Josefa Kornhäusela nejpodrobněji TAUSIG, Paul. *Josef Kornhäusel*.

⁸³ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 76.

⁸⁴ K Hardtmuthově stavební činnosti v Čechách a na severní Moravě nejpodrobněji KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*, s. 33-49.

*rámuji ústřední rozlehlé nádvoří na dvou protilehlých stranách hospodářské budovy – jejich průčelí si nijak nezadají s průčelními frontami venkovských klasicistních kostelů. Na zbývajících dvou stranách uzavírala nádvoří zeď s půlkruhovými arkádovými oblouky. Sled arkád dvora na straně přivrácené do Valtic uprostřed přerušila budova stodoly, jejíž zdivo rytmitizuje architektonické členění. Na rozlehlém boku Nového dvora byla v ose arkádami členěné obvodové zdi brána, v roce 1824 dodatečně nahrazená stavbou centrálního pavilonu. V přísně monumentální stavbě Nového dvora zaznívá palladiánská nota. Lednický Nový dvůr je nesmírně cenným projevem osvícenské architektury, která nastolila otázku estetického ztvárnění zemědělských a průmyslových objektů. Svými velkorysími dimenzemi a zároveň noblesním utvářením je Nový dvůr u Lednice plnohodnotným architektonickým soupeřníkem i těch nejnáročnějších lichtenštejnských staveb.*⁸⁵

Asi nejvýznamnějším počinem na území dnešní České republiky mimo lednicko-valtický areál je však jeho přestavba roku 1805 vyhořelých Nových zámků v Litovli. Tento zámek sloužil převážně k loveckým účelům.⁸⁶ Na základě Josepha návrhu byly k původnímu zámku, který byl rekonstruován a nově vybaven, přistavěna dvě paralelní obytná křídla. Tyto boční budovy dosahují stejné výšky jako prostřední trakt. Fasáda pak byla pojata zcela nově. Průčelí směřující do parku je rozčleněno středovým pětiosým rizalitem s jónskými sloupy, který odpovídá rozsahem délce velkého sálu. Fasáda spodního podlaží je horizontálně drážkovaná, okna hlavního podlaží jsou opatřeny štíty a parapety s balustrádou, okna horního podlaží jsou jednoduše orámovaná. V okolí zámku byla v následujících letech postavena obora a park. V tomto prostoru bylo pak na základě Hardtmuthových návrhů vztyčeno několik dekorativních staveb. Do dnešní doby se dochoval jen kruhový chrám a obelisk.⁸⁷

Velmi činným byl Joseph taktéž v oblasti Mödlingu, kde například vystavěl na skále nad Brühlským údolím v roce 1810 takzvanou Černou věž. Ta byla postavena z neomítnutého kamene a ve své horní části byla uměle rozeklaná, aby vzbudila dojem středověké zříceniny. Z těchto již romantizujících stavebních činů

⁸⁵ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*, s. 42.

⁸⁶ Bližší údaje o rozměrech či jiných parametrech Nových zámků v Litovli viz PROKOP, August. *Die Markgrafschaft Mähren in Kunstgeschichtlicher Beziehung* Bd. 4., s. 1371.

⁸⁷ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 78-79.

jmenujme ještě úpravu ruin hradu Johannstein u Sparbachu a zříceniny hradu Liechtenstein.⁸⁸

Dne 21. února 1812 požádal Hardtmuth knížete o zproštění ze služby a jeho žádosti bylo 1. dubna téhož roku vyhověno.⁸⁹ Ve funkci stavebního ředitele byl Joseph nahrazen architektem Josefem Kornhäuselem, který na počátku své působnosti v lichtenštejnských službách dokončil některé ze staveb na základě návrhů svého předchůdce.⁹⁰

Gustav Wilhelm na základě dopisů, které si v době mezi žádostí o propuštění a skutečným vydáním dekretu kníže a jeho stavení ředitel vyměnili, vyvozuje, že hlavní příčinou ukončení služby byla stále se prohlubující roztržka mezi oběma muži ohledně podoby a způsobu výstavby Hardtmuthem navrhovaných staveb.⁹¹ Přísloušnou poslední kapkou, která přiměla architekta požádat o propuštění z lichtenštejnských služeb, bylo zřícení zimní zahrady,⁹² poškození Husarského chrámu a především zřícení Trajánského sloupu na vrchu Anninger.⁹³

Je však pravděpodobné, že k ukončení služby přispělo i to, že se Joseph chtěl již naplno věnovat své podnikatelské činnosti. O tom může svědčit i následné podání výše několikrát zmiňované žádosti císaři, na jejímž základě získal monopol na výrobu svých vynálezů na území celé rakouské monarchie. Ve prospěch této druhé hypotézy mluví i výčitka, kterou vyslovil kníže v dopisu z 26. února 1812: „*Mé záležitosti byly pojednávány jen jako vedlejší obchody, pročez jste jim věnoval jen málo hodin, v protikladu k celým dnům, které jste věnoval sobě. Nakolik takováto služba Vám dává nárok na mou vděčnost, přenechávám Vašemu vlastnímu posouzení.*“⁹⁴ Adresát se však tomuto nařčení velmi výrazně bránil.

⁸⁸ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*, s. 12.

⁸⁹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 13.

⁹⁰ Jedná se například o tzv. Dianin chrám v blízkosti Valtic či o kolonádu věnovanou otci a dříve zesnulým bratrům polního maršála Jana von Liechtenstein. Srov. WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 72. Dále jde také o znovuoobnovu Hardtmuthem roku 1809 postaveného památníku bitvy u Aspern ve Vídeňském lese (tzv. Husarentempel), který se roku 1811 zřítíl. Srov. TAUSIG, Paul. *Josef Kornhäusel*, s. 16-18.

⁹¹ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 103-108.

⁹² Z dochované korespondence není zjevné, o kterou zimní zahradu se jednalo.

⁹³ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*, s. 47.

⁹⁴ Dopis knížete Jana I. Liechtensteina Josephu Hardtmuthovi z 26. února 1812, in: HLW, sign. B-3/52.

Dle mého názoru se pravděpodobně jednalo o kombinaci obou faktorů. Počátečním podnětem sice pravděpodobně byly vzrůstající rozpory, Hardtmuthova neochota podvolit se však mohla být znásobena touhou věnovat se naplno své podnikatelské činnosti a nemuset se neustále podřizovat knížeti, jehož námitky v této době výrazně narušovaly Josephovo architektonické pojetí. Ve svém dopisu knížeti z 25. února 1812 k tomu píše: „*Proč nejsou má otevřená varování zohledňována, proč nebyly mé námitky vůči důrazně vyžadovanému způsobu stavby a špatnému výběru materiálů vyslyšeny?*“⁹⁵ Jiří Kuthan k tónu těchto Hardtmuthových dopisů velmi výstižně podotýká, že Joseph vystupoval vůči svému vysoce postavenému zaměstnavateli velmi otevřeně a s podivuhodnou přímostí, vědom si pravděpodobně svých neobyčejných schopností. Neváhal dokonce ani podotknout, že svobodný umělec nemá být ani podroben nátlaku, ani být spoutáván.⁹⁶ Dle mého názoru tento asertivní způsob vystupování ovlivnilo i určité finanční zabezpečení, které Hardtmuthovi poskytla jeho podnikatelská činnost. Pokud by byl ještě stále finančně závislý na platu lichtenštejnského stavitele, sotva by si mohl dovolit tak ostře formulovat své dopisy.

V osobním životě se Joseph snažil i nadále finančně podporovat své rodiče. Po jejich smrti pak převzal zodpovědnost za zajištění a výchovu svých v té době nezletilých sourozenců. Dokonce pomáhal i svým vzdáleným příbuzným z Dillingenu a zaměstnával je, či jejich děti, ve své továrně na dobrých pracovních pozicích.⁹⁷ Je však velmi těžké rekonstruovat, jaký byl vlastně knížecí architekt jako člověk. Zachovala se nám jen jediná vzpomínka jeho bližních, která se snaží Josepha charakterizovat – deníkový zápis syna Ludwiga: „*K bližší charakteristice našeho otce je třeba zdůraznit, že on, který byl mnohostranně geniální, nebyl ani v nejmenším založením obchodník, ba dokonce se dá říct, že dával najevo jistý odpor k tomuto stavu. Jemu bylo všechno smlouvání a dohadování protivné, jeho přímému otevřenému charakteru byla jakákoliv i dovolená lstivost či prospěchářství odporná.*“⁹⁸

⁹⁵ Dopis Josepha Hardtmutha knížeti Janu I. Liechtensteinovi z 28. února 1812, in: HLW, sign. B-3/52.

⁹⁶ KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*, s. 48.

⁹⁷ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 109.

⁹⁸ Cit dle: tamtéž, s. 135.

Zabýváme-li se Hardtmuthovým soukromým životem, je nutné zmínit jeho hlavní zálibu – hudbu. Jeho dům na Herrengasse 130 se stal jedním z center vídeňského života. Hostil zde i tak významné osobnosti jako byl Mozart či Schubert. Nebyl však jen pasivním posluchačem, sám hudbu provozoval, neboť prý jen při této aktivitě si jeho mysl dokázala zcela odpočinout.⁹⁹

Joseph Hardtmuth zesnul 23. května 1816 v Herrengasse 257 v důsledku tzv. vodnatelnosti (hydropsu). V lichtenštejnském rodovém archivu se dochovalo úmrtní oznámení: „*Elisabetha Hardtmuthová, rozená Kisslerová, podává jménem svým, svých čtyř synů Josepha, Georga, Ludwiga a Carla Hardtmuthových a dále své dcery Elizabethy Marchandové zprávu o nanejvýš truchlivé události – skonu svého vroucně milovaného manžela pana Josefa Hardtmutha, oslavovaného stavebního ředitele knížete Jana Liechtensteina, dále majitele c. k. privilegované továrny na kameninu a grafitové tužky, který 23. května 1816 v 7 hodin večer po přijetí posledního pomazání v 65 letech¹⁰⁰ po dlouhé nemoci blaženě skonal v Pánu.*“¹⁰¹ Z tohoto úmrtního oznámení se dále dovídáme, že pohřební obřad se konal 25. května v Schottenkirche a Hardtmuthovo tělo bylo následně uloženo do hrobky na hřbitově ve Währingu u Vídně. O deset let později našli vedle tohoto hrobu místo posledního spočinutí i hudební skladatelé Franz Schubert a Ludwig van Beethoven. Kromě této cti se Hardtmuthovi dostalo ještě dílčího vyznamenání v podobě pamětní desky na jeho rodném domku č. p. 11 v Asparn an der Zaya, která byla odhalena nedlouho po jeho smrti.

Rodinný podnik zdělila Hardtmuthova manželka Elisabetha. Ta se posléze znovu provdala za Johanna rytíře von Ziolecki.¹⁰² Právě tento sňatek poněkud zkomplikoval vedení firmy, neboť dle výnosu dvorské komory z 20. února 1795 zanikalo právo vdovy na zděděné podniky spolu s novým sňatkem. Synové Josepha Hardtmutha však byli v této době ještě příliš mladí na to, aby vedení podniku mohli převzít do vlastních rukou. Z tohoto důvodu podala vdova Elisabetha žádost na udělení výjimky. Tu podepřela zejména tím, že se spolu s péčí o domácnost a výchovu dětí nemůže starat o továrnu. Zdůraznila zejména, že podnik se v té době

⁹⁹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 134-135.

¹⁰⁰ Narodil-li se však roku 1758, bylo mu v době skonu teprve 58 let.

¹⁰¹ Cit. dle: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 11. díl, s. 4-5.

¹⁰² V literatuře se objevuje i transkripce Zioletzky.

nacházel v rozkvětu a živil více než 70 rodin. Navrhovala tedy, aby se vedením podniku zabýval její manžel rytíř Ziolecki, který je k tomu ochoten a zároveň nevznáší žádný nárok na vlastnictví firmy. Dědictví potomků Josepha Hardtmutha by tedy nebylo ohroženo. Dolnorakouská vláda se z počátku, vzhledem k výnosu z roku 1795, stavěla k žádosti odmítavě. Ke kladnému vyřízení napomohla až přímělu magistrátu a hejtmanství města Vídně, které upozorňovaly, že sama dvorská komora vydala 10. ledna 1809 výnos, ve kterém zmírňuje striktnost dodržování všech výnosů z roku 1795. Navrhovali tedy, aby bylo žádosti vyhověno s výslovnou podmínkou, že po smrti Elisabethy zanikají veškerá práva rytíře Zioleckého na vedení podniku. Dolnorakouská vláda nakonec žádost schválila a to dokonce bez výše zmíněné výhrady, neboť ji shledala za zbytečnou.¹⁰³

Dne 26. února 1828 Elisabetha zemřela a firmu skutečně převzali pod společné vedení dva mladší z jejích synů, Ludwig a Carl. Zesnulá byla pochována do společné hrobky se svým druhým manželem Hardtmuthem a svou dcerou z prvního manželství Elizabethou Marchandovou, která zesnula již 15. října 1816 ve věku 27 let.¹⁰⁴

Po zrušení hřbitova ve Währingu roku 1888 byla těla Beethovena a Schuberta přenesena do čestného hrobu na vídeňském centrálním hřbitově. Co se však stalo s Hardtmuthovými ostatky, není známo.¹⁰⁵ Náhrobní deska z jeho hrobu byla převezena na hřbitov v Mladém u Českých Budějovic¹⁰⁶ a umístěna vedle zdejší rodinné hrobky jeho potomků, šlechticů von Hardtmuth.¹⁰⁷ V současné době však již na svém místě není.

Dne 5. července 1894 se dostalo Josephu Hardtmuthovi asi největšího posmrtného vyznamenání. Tohoto dne bylo rozhodnutím obecní rady městské části Vídně 10 Favoriten určeno pojmenovat ulici spojující Triester Strasse a Ettenreichgasse jménem Hardtmuthgasse k uctění památky tohoto slovatného architekta, vynálezce a podnikatele.¹⁰⁸ Tato ulice nese doposud jeho jméno.

---

¹⁰³ WEBER, Ottokar. *Die Entstehung der Porcellan-und Steingutindustrie in Böhmen*, s. 3.

¹⁰⁴ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 4. díl, s. 5.

¹⁰⁵ WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth: Architekt und Erfinder 1758-1816*, s. 15.

¹⁰⁶ V současné době je Mladé součástí Českých Budějovic.

¹⁰⁷ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 4. díl, s. 5. Zde je k dispozici i opis nápisu z této desky.

¹⁰⁸ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 5. díl, s. 3.

Vytrvale vpřed: Carl (von) Hardtmuth a osudy budějovické větve

Ve šlépějích Josepha Hardtmutha kráčel nejvýraznějším způsobem nejmladší syn Carl, který se narodil 11. března 1804 ve Vídni. Již roku 1824, tedy v pouhých dvaceti letech, přebral de facto vedení rodinného podniku. Po smrti matky Elisabethy, 26. února 1828, zdědil pak podnik rovným dílem spolu se svým starším bratrem Ludwigem. Od této chvíle používala továrna na výrobu tužek a kameniny název tvořený jmény obou dvou nových majitelů „L. & C. Hardtmuth“. Starší bratři, Joseph a Georg, se na vedení rodinné firmy v této době již podílet nechtěli. Joseph sice ještě za života svého otce působil jakožto ředitel v továrně, vše však změnila tragická smrt jeho ženy Marie, rozené Dietmann von Traubenburg, dcery penzionovaného apelačního rady z Brna. Zatímco byl Joseph na obchodní cestě ve vídeňském Novém městě, upadla Marie tak nešťastným způsobem, že na následky tohoto pádu v pouhých 23 letech, 18. srpna 1826, zesnula. Joseph se s touto ztrátou nikdy nevyrovnal a odmítal se nadále zdržovat ve Vídni. Georg se o podnik nezajímal již od počátku a byl předurčen pro vojenskou kariéru.¹⁰⁹ Skutečnost, že jedinými dědici rodinné firmy se stali dva z mladších synů, tedy rodinný životopisec Wasmansdorff vysvětluje pouhým konstatováním, že v době, kdy vdova Elisabetha přestala zvládat vedení podniku, nacházeli se v domě již jen dva synové, kteří byli schopni stát se následníky svého otce.¹¹⁰

Na rozdíl od bratra Ludwiga, který se mnohem raději zabýval vědou, uměním a cestováním a stále více se stával spíše jen spolumajitelem než skutečným vedoucím duchem firmy, se Carl již od počátku projevoval jako podnikatel tělem i duší. Byl si vědom, že v době, která byla stále průmyslovější, již nemůže obstát s autodidaktickými schopnostmi a nadšením jako jeho otec, neměl však žádné technické vzdělání a tak se, zejména z počátku, opíral o rady a odbornou pomoc zkušenějších. Jeho nejvýznamnějším rádcem byl dílvedoucí Welch.¹¹¹

V této době můžeme zaznamenat i určitý růst prestiže rodu Hardtmuthů, který byl zapříčiněn spojením obou bratrů se starým českým rodem Šlechtů ze

---

¹⁰⁹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 113-114.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 151.

¹¹¹ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích I.*, s. 85.

Všehrd. Jmenovitě se jedná o dcery místního velitele ve Vídni plukovníka Františka Xavera svobodného pána Šlechty ze Všehrd.¹¹² Mladší z obou sester, Theresu, pojal za manželku Ludwig 18. listopadu 1824.¹¹³ O čtyři roky později, 1. června 1828, se oženil i Carl s Therezinou starší sestrou Friederikou, narozenou 24. února 1801 v Braunau am Inn.¹¹⁴ Obřad byl vykonán v Mölkerhofské kapli ve Vídni polním převorem Josefem Mraczkem. Svědky byli c. k. kapitán Karl svobodný pán von Waldstätten, továrník, a do roku 1836 spolumajitel firmy L. & C. Hardtmuth, Johann rytíř von Ziolecki, a otec nevěsty, František Xaver svobodný pán Šlechta ze Všehrd.¹¹⁵

Z tohoto sňatku vzešlo pět dětí: Gustav (*1829), Leontina (1830-1831), Franz (*1832) a 2. září 1833 dvojčata Friedrich a Carl Ludwig. Friedrich zemřel již v den svého narození, Carl Ludwig jej následoval o devět dní později. Z tohoto těžkého porodu se Friederika už nevzpamatovala a zemřela ve věku 32 let, 10. září 1833, na horečku omladnic. „*Tělo zesnulé bylo přeneseno z domu smutku (Videň, předměstí Alser 238) ve čtvrtek 12. září v půl páté do farního kostela řádu servitů na předměstí Rossau, zde byl vykonán obřad a tělo bylo následně pohřbeno v rodinné hrobce ve Währingu.*“¹¹⁶

Carl se po smrti své ženy již nikdy neoženil. Mateřskou roli vůči malému Gustavu a Franzovi převzala Friederičina sestra Theresa, neboť v té době žila Carlova a Ludwigova rodina ve společné domácnosti.¹¹⁷ Jejich dům se tak stal, zejména vlivem Ludwigova zájmu o vědu a umění, jedním z kulturních center Vídně, kde se scházeli významní umělci své doby – mimo jiné Schubert, Beethoven, Grillparzer a další.¹¹⁸ V tomto rozmanitém a kulturním prostředí vyrůstali oba dva

¹¹² Do rakouského dědičného baronského stavu byl povýšen za zásluhy během tažení 1801-1812 dne 9. 10. 1819; uherský baronát pak obdržel 20. 9. 1820. Viz. WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 138.

¹¹³ Tamtéž, s. 138.

¹¹⁴ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 8. díl, s. 16; zde k dispozici přepis Friederičina křestního listu.

¹¹⁵ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 14. díl, s. 9.

¹¹⁶ Cit. dle: úmrtní oznámení in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 8. díl, s. 12. Zde je stáří zesnulé určeno na 28 let. Vzhledem k datu narození, 24. 2. 1801, se však musí jednat o omyl vzniklý pravděpodobně při přepisu úmrtního oznámení.

¹¹⁷ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 173.

¹¹⁸ O významných známostech Ludwiga Hardtmutha blíže viz tamtéž, s. 138-141.

Carlovi synové. Relativní idyla však netrvala věčně, neboť Theresa zesnula již roku 1844. Franz si tehdy poznamenal do svého deníku: „*My všichni jsme v ní ztratili milou a dobrou maminku, naše celá rodina.*“¹¹⁹

Postupem času se firma L. & C. Hardtmuth začala dostávat do finančních obtíží. Carlova nová vylepšení si stále markantněji žádala rozšíření výrobní plochy, ale v okolí stávající továrny nebylo dostatečné místo. Zásadním důvodem pak byla stoupající cena vídeňských pozemků. Protože zároveň vzrůstala i cena pracovních sil, továrna si nemohla novou budovu ve Vídni dovolit, chtěla-li profitovat. Ve 30. letech se tedy Carl stále častěji zaobíral myšlenkou přeložit výrobu do jiné části monarchie, kde by pracovní síly i pozemky byly levnější. Najít takové místo bylo však velmi obtížné, neboť bylo třeba dbát na dostupnost surovin nutných pro výrobu, dobré dopravní spojení, stejně jako na politickou stabilitu vybrané oblasti. Carl nechtěl samozřejmě svěřit rozhodnutí o výběru pozemku nepovolaným, a tak sám objížděl monarchii a hledal vhodné místo.¹²⁰ Nakonec se jako ideálním řešením zdála parcela v místě vysušeného Krumlovského rybníka v Českých Budějovicích. V těsné blízkosti budoucí továrny se totiž nacházela stanice „C. k. privilegované První rakouské železniční společnosti“, jejíž tzv. koněspřežka zprostředkovávala cestu do Lince (provoz byl zahájen roku 1832). Tímto způsobem se tedy tovární produkty mohly velmi levně dostat až k Dunaji a po něm dále do monarchie. V případě odbytíště v končinách severně od Českých Budějovic bylo možno využít Vltavy, která byla zesplavněna v 2. polovině 16. století, a posléze Labe. Vedle parcely taktéž procházel tzv. Schwarzenberský kanál, který umožňoval snadnější dostupnost šumavského dřeva potřebného k výrobě tužek. V blízkosti města se nacházely i významné grafitové doly.¹²¹

Důvody přeložení továrny do Českých Budějovic Carl sám velmi dobře shrnuje v popisu živnosti, které bylo nutné k dosažení c. k. zemského oprávnění ke zřízení živnosti: „*Projektovaná továrna bude umístěna mezi splavnou Vltavou a privilegovanou I. železnici, a kromě toho na soukromém plavebním kanálu, udržovaném panem knížetem ze Schwarzenbergu, tudíž ve zvlášť výhodné poloze pro dovoz materiálů a jiných potřeb nutných pro výrobu jakož i pro odbyt a přepravu*

¹¹⁹ Cit dle: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 173.

¹²⁰ Tamtéž, s. 152-153.

¹²¹ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové*, s. 10-11.

výrobků po železnici a po Dunaji do všech jižních a východních končin jakož i Vltavou a Labem atd. do krajín severních a západních.“¹²² Je zajímavé, že v tomto popisu živnosti je rodinný podnik označen jen za továrnu na výrobu kameniny a porcelánu, zatímco výroba tužek je zcela opomenuta. Lze z toho tedy usoudit, že navzdory skutečnosti, že se firma v budoucnosti proslavila zejména tužkami, v této době se specializovala převážně na kameninové zboží.

Za účelem výstavby továrních budov uzavřel Carl dne 31. července 1846 smlouvu s budějovickým městským stavitelem Josefem Sandnerem. Tato smlouva zavazovala stavitele dokončit výstavbu jedné části plánovaných budov do června 1847, zbytek pak do září téhož roku.¹²³ Dne 30. září 1846 tedy Hardtmuth odeslal žádost na budějovický magistrát, ve které prosí „*za předpokladu a podmínek obdržení povolení nákupu pozemků v oblasti tzv. Krumlovského rybníka, (...) stejně jako c. k. zemského továrního povolení k výrobě ,kameniny a porcelánu‘, o stavební povolení k výstavbě továrních a obytných budov.*“ Při jednáních měl žadatele zastupovat Josef Sandner.¹²⁴ Nákup pozemků se však poněkud opozdil oproti původnímu plánu, do pozemkové knihy byly jakožto Carlův majetek zapsány až 3. února 1847, proto byl 2. listopadu 1846 k původní smlouvě se stavebním mistrem přidán dodatek, ve kterém se termíny plánované dostavby prodlužují na konec října 1847.¹²⁵

I přes toto prodloužení lhůty se výstavba neustále protahovala a prodražovala. 26. května 1847 byl nespokojený továrník donucen uzavřít se Sandnerem novou smlouvu, která nutila stavebního mistra zaměstnávat o 60 dělníků méně a stanovovala lhůtu dokončení na listopad téhož roku.¹²⁶ Ani po tomto zásahu se však situace výrazně nezlepšila. Carl si proto najal Wenzla Swobodu, který musel na stavbu dohlížet a s týdenní pravidelností podávat svému zaměstnavateli do Vídně zprávy o průběhu výstavby. Ještě před dokončením stavby zemřel v residenčním městě dílovedoucí Welsch, s kterým bylo původně počítáno i pro továrnu v Českých Budějovicích. Tato ztráta byla pro Carla tak vážná, že, jak si později do svého deníku

¹²² Cit dle: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové*, s. 10.

¹²³ Přepis smlouvy viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 1. díl, s. 4-5.

¹²⁴ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 1. díl, s. 27.

¹²⁵ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 1. díl, s. 5-6.

¹²⁶ Přepis smlouvy viz tamtéž, s. 11.

zaznamenal jeho syn Franz, „*kdyby se to stalo o rok dříve, nezačal by stavět továrnu v Budějovicích.*“¹²⁷ Přes všechna učiněná opatření byla nakonec výstavba dokončena až na počátku roku 1848. Stavba, včetně vnitřního vybavení, si celkem vyžádala náklady o výši 37 357 zlatých a 22,5 krejcaru konvenční měny.¹²⁸ Neboť továrna byla oproti plánu otevřena až v revolučním roce 1848, často nacházíme v literatuře mylnou informaci, že jedním z důvodů přeložení továrny z Vídně byly revoluční nálady mezi dělníky. Vzhledem k tomu, že smlouva o výstavbě byla uzavřena již roku 1846, je nutno tuto tezi zcela zavrhnout.

Revoluční rok 1848 zastihl Carla již v Čechách. Dne 9. května 1848 získal domovské právo v Českých Budějovicích. Z tohoto důvodu se zde podílel i na formování Národní gardy, do jejíhož čela byl zvolen Franz Klawik. Národní garda byla v Českých Budějovicích tvořena čtyřmi kompaniemi. Carl Hardtmuth byl vybrán jako hejtman I. kompanie.¹²⁹ Jeho bratr Ludwig, který vedl vídeňskou pobočku, setrval během revoluce v rezidenčním městě a stal se komandantem vídeňské občanské stráže. Svou druhou manželku Charlottu, rozenou Völkel, však i s dětmi poslal raději do bezpečí ke svému bratru do Budějovic. Právě za revoluce se poprvé začalo vážně uvažovat o úplném uzavření vídeňské továrny.¹³⁰

Tovární výroba byla nakonec ve Vídni zcela zastavena až roku 1853.¹³¹ Tehdy se i Ludwig přestěhoval za bratrem a jeho rodinou. Nedlouho poté však zemřela jeho milovaná tříletá dcera Tereza, což jej uvrhlo do hlubokých depresí. Přibližně v téže době se u něj projevilo vážné srdeční onemocnění. Na radu lékařů přestal pracovat a mohl se plně věnovat svým zálibám ve vědě a umění. Nebylo tedy již nic, co by ho mohlo nadále držet na malém městě a přestěhoval se proto s celou svou rodinou do Výmaru, kde jeho domácnost proslula jako jedno z kulturních center. Po jeho smrti 26. ledna 1861 na následky infarktu se stal jediným majitelem továrny Carl. Ten ostatně o jejím chodu zcela samostatně rozhodoval již od roku 1855.¹³²

¹²⁷ Cit dle: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 158-159.

¹²⁸ VONDRA, Václav. *Počátky továrny Koh-i-noor*, s. 43.

¹²⁹ KRATOCHWIL, Karl, MEERWALD, Alois. *Heimatbuch Böhmisches-Budweis*, s. 390

¹³⁰ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 160-162.

¹³¹ VONDRA, Václav. *Počátky továrny Koh-i-noor*, s. 43.

¹³² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 147.

Carl Hardtmuth se velmi záhy zapojil i do společenského života svého nového domovského města. Stal se členem mnoha německých spolků a zájmových organizací. Od roku 1862 byl součástí Spolku pro dějiny Němců v Čechách (*Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen*).¹³³ Taktéž byl příslušníkem C. k. privilegovaného měšťanského ostrostřeleckého sboru (*K. k. privilegiertes bürgerliches Scharfschützencorps*), který navazoval na tradici městských ostrostřelců z roku 1578.¹³⁴ V rodině obvyklá láska k hudbě se pak projevila jednak jeho aktivitou v Hudebním spolku (*Musikverein*), jehož se stal dokonce roku 1854 předsedou,¹³⁵ ale i postavením přispívajícího člena Budějovického prvního pěveckého sboru (*Budweise Erste Liedertafel*). Členství v tomto posledně jmenovaném sboru se stalo určitou rodinnou tradicí, neboť, jak je patrné z výročních zpráv spolku, byli jeho členy i Carlův syn Franz,¹³⁶ vnuk Franz mladší¹³⁷ a vnučka Matylda. Ta roku 1887 spolku věnovala prapor z hedvábného brokátu se zlatými třásněmi a zlatým uměleckým vyšíváním a stala se jeho kmotrou.¹³⁸

Hardtmuth se ovšem, jakožto velkopodnikatel, nespokojil jen s participováním na kulturním a společenském životě regionu. Poté co v květnu 1851 rezignoval na místo v Obchodní a průmyslové komoře v Českých Budějovicích Josef Ballig, stal se jejím členem Hardtmuth místo něj členem Obchodní a průmyslové komory v Českých Budějovicích.¹³⁹ Z této nově získané pozice pomáhal například roku 1855 prosazovat svobodu živnostenského podnikání v rámci diskuze o připravované novele živnostenského zákona.¹⁴⁰ Roku 1858 byla ministerstvem obchodu zamítnuta provedená volba presidia, neboť oba zvolení pánové Klavík a Kail náleželi k téže sekci, což zákon nedovoloval. Proto se musela volba na schůzi z 26. března 1858 opakovat a při druhém kole volby byl zvolen Kajetán Kail

¹³³ LIŠKOVÁ, Marie. *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861-1913*, s. 89.

¹³⁴ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 169. K budějovickým ostrostřelcům blíže viz NOVOTNÝ, Miroslav. *Encyklopedie Českých Budějovic*, s. 341.

¹³⁵ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 164.

¹³⁶ CZASTKA, Carl. *Jahres-Bericht der Budweiser Ersten Liedertafel für das sechsundzwanzigste Vereinjahr vom 12. März 1881 bis 11. März 1882*, s. 35.

¹³⁷ WONESCH, Wenzel. *Deutsche Liedertafel in Budweis 1856-1926*, s. 38.

¹³⁸ Tamtéž, s. 27.

¹³⁹ MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*, s. 7.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 12.

prezidentem a Carl Hardtmuth místoprezidentem. V tomto složení zůstalo presidium po čtyři roky. Když však před volbami v roce 1862 Kail prohlásil, že by již funkci nepřijal, byl na schůzi z 30. prosince 1861 zvolen na jeho místo Carl. Místoprezidentem se pak stal Josef Schier.

Takto sestavené zůstalo prezidium po další 4 roky s malým přerывem na počátku roku 1863. V rámci doplňovacích voleb z roku 1862 se totiž do komory probojovali první členové české národnosti. Jejich hlasy pak při volbě 2. ledna 1863 způsobily, že prezidentem byl zvolen František J. Klavík, tehdejší budějovický purkmistr, a místoprezidentem Karel Kryl, pekař a obchodník se solí v Č. Budějovicích (oba české národnosti). Ministerstvo obchodu však tuto volbu výnosem z 11. dubna 1863 neschválilo s odůvodněním, že volba Hynka Zátky za člena komory byla neplatná, neboť svou živnost (obchod se solí) neprovozuje zákonem stanovenou dobu. Zároveň pak upozorňovalo ministerstvo, že Klavíkovo členství bylo v době volby neplatné, neboť již neprovozuje svou obchodní živnost. Na místo těchto dvou členů nastoupili náhradníci: Josef Schier a Jindřich Taschek. Volba se proto musela opakovat, neboť předchozí proběhla v době, kdy nebyla komora řádně doplněna. Klavík pozbyl členství a nemohl tedy být zvolen prezidentem. Kryl byl pak odvolán, neboť by jinak byl výběr prezidenta omezen jen na obchodní sekci členstva komory. V nové volbě byl opětovně zvolen Hardtmuth jakožto prezident a Schier jakožto místoprezident. Česká část osazenstva se samozřejmě snažila protestovat a dokonce zpochybnit členství pánů Steffensona a Haase se stejným odůvodněním jako to bylo učiněno v případě Klavíkově, tedy, že již svou živnost nevykonávají. Tento návrh, který byl projednáván až 27. května 1863, byl však zamítnut hlasy v poměru 6:3 a volba staronového prezidia nebyla zpochybněna.¹⁴¹

Z pozice své funkce se Carl zasazoval zejména za projekt dráhy Vídeň – České Budějovice – Plzeň – Cheb, která proslula jakožto dráha císaře Františka Josefa. Měl k tomu však samozřejmě i své vlastní podnikatelské důvody, neboť jíl na tovární výrobu dovážel právě od Plzně.¹⁴² Počátkem roku 1866 pak majitel továrny L. & C. Hardtmuth rezignoval „*pro smutné události rodinné*“¹⁴³ a *nutné časté cesty*

¹⁴¹ MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*, s. 16-19.

¹⁴² VONDRA, Václav. *Počátky továrny Koh-i-noor*, s. 44.

¹⁴³ Pravděpodobně je tím míněna smrt Karla Hardtmutha, syna Ludwiga Hardtmutha, který působil v budějovické firmě jakožto ředitel. Viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 9. díl, s. 10.

obchodní“ na svůj prezidentský úřad.¹⁴⁴ Nevzdal se však zcela účasti na komorních jednáních. Roku 1875 se mu například podařilo prosadit při projednávání návrhu nového živnostenského zákona zřízení živnostenských inspektorů. Komitét, který návrh zákona projednával, tuto funkci nejprve zavrhoval, neboť se obával, že by tímto způsobem mohlo dojít k prozrazení výrobních tajemství. Na Hardtmuthovu přimluvu však byla záležitost vyřešena dodatkem, že se inspektor před vstupem do závodu musí ohlásit majiteli či jinému náměstkovi. S jeho činností v komoře pak souvisí i účast na mnoha pořádaných průmyslových výstavách, které budou podrobněji zmíněny později. Roku 1879 byl pak jedním z tříčlenné delegace na 4. sjezdu komory, který se konal 3. října v Praze.¹⁴⁵ Lze tedy říci, že byl aktivním členem Obchodní a průmyslové komory až do své smrti.

S Hardtmuthovou činností komorní souvisí i jeho činnost poslanecká. Když byla zavedena nová kurie obchodních a průmyslových komor pro volbu poslanců do zemského sněmu, rozhodla se budějovická komora na schůzi 7. března 1861 oslovit případné kandidáty na poslanecký mandát veřejně. Na inzerát otištěný v *Prager Zeitung* se pak mimo jiné přihlásil i Carl. Dne 20. března se uskutečnila volba. Mezi všemi uchazeči byli za první zástupce budějovické obchodní a průmyslové komory nakonec vybráni pánové Hardtmuth a Steffens. Oba dva zvolení zástupci byli německé národnosti, což vzbudilo vzápětí značnou nevoli českého obyvatelstva v komorním obvodu, na výsledku volby však nic změněno nebylo.¹⁴⁶ Majitel budějovické továrny se záhy pokusil i o získání mandátu říšského poslance. Na zasedání sněmu království českého ze dne 19. dubna 1861, kde byli delegáti vybíráni, však získal pouze jeden hlas.¹⁴⁷

Jakým poslancem vlastně Hardtmuth byl, je velmi těžké odpovědět. Ze zachovaných stenografických zápisů ze zasedání českého zemského sněmu vyplývá, že za celou svou poslaneckou kariéru nepředložil ke schválení ani jeden návrh, ani nepřednesl žádnou řeč. Vzhledem k těmto skutečnostem nutně nemáme jasno ani v jeho názorech na konkrétní sněmovní rozhodnutí. Nemůžeme ani určit, zda jednal

¹⁴⁴ MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*, s. 17.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 60-61. Členy delegace byly Schier, Frank a šlechtic von Hardtmuth.

¹⁴⁶ Tamtéž s. 22-23.

¹⁴⁷ Viz Stenografický zápis z 11. schůze sněmu království české z 19. dubna 1861 in: Digitální parlamentní knihovna [online], 16. 9. 1999 [cit. 12. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/1861skc/stenprot/011schuz/s011002.htm>>.

podle nějaké stále platné ideje či nacionálního respektive „stranického“ klíče (tradičně bývá řazen k německým liberálům). Jakým způsobem Hardtmuth hlasoval, se nám totiž v záznamech objevuje jen ve chvíli, kdy bylo o předkládaném návrhu rozhodnuto nejednoznačně a muselo se přistoupit k jmenovité volbě. Až tehdy máme zaznamenána jména všech přítomných poslanců i s jejich konkrétním rozhodnutím. Vzhledem k situaci se však jedná jen o malý a ne příliš signifikantní výřez z celkové politické koncepce hlasujícího, měl-li nějakou. K Hardtmuthově poslanecké činnosti můžeme tedy říci jen, že se účastnil poctivě všech zasedání sněmu – o dovolenou požádal jen jedenkrát v důsledku požáru v továrně.¹⁴⁸ Zemským poslancem zůstal Carl pouhé čtyři roky, 20. prosince 1865 totiž složil mandát ze stejných důvodů, ze kterých se vzdal i prezidentského úřadu v obchodní a průmyslové komoře.¹⁴⁹ V poslanecké funkci byl nahrazen Kajetanem Kailem.¹⁵⁰

Jak již bylo výše naznačeno, firma L. & C. Hardtmuth se hojně účastnila rozličných mezinárodních výstav, ze kterých si jak výrobky, tak i samotný majitel, odnesli mnohá ocenění.¹⁵¹ Například roku 1855 získaly Hardtmuthovy produkty stříbrnou medaili na světové výstavě v Paříži.¹⁵² Za účast na mezinárodní výstavě v Londýně roku 1862 Carl dokonce obdržel 10. února 1863 z nejvyššího císařského rozhodnutí rytířský kříž řádu Františka Josefa I. bez taxy.¹⁵³

Nejvyššího ocenění však dosáhl až na světové výstavě roku 1873 ve Vídni, na jejíž přípravu upsal jménem své firmy 4000 zlatých.¹⁵⁴ Byl totiž jedním z 11 osob, které císař odměnil za zásluhy na úspěchu výstavy dědičným šlechtickým titulem bez

¹⁴⁸ Viz Parlamentní knihovna, Stenografický zápis z 35. schůze sněmu království české z 11. května 1864, in: Digitální parlamentní knihovna [online], 16. 9. 1999 [cit. 12. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/1861skc/stenprot/011schuz/s011002.htm>>.

¹⁴⁹ Viz Parlamentní knihovna, Stenografický zápis z 13. schůze sněmu království české z 20. prosince 1865, in: Digitální parlamentní knihovna [online], 16. 9. 1999 [cit. 12. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/1861skc/stenprot/011schuz/s011002.htm>>.

¹⁵⁰ MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*, s. 22.

¹⁵¹ Kompletní seznam všech ocenění viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 11. díl.

¹⁵² JONÁK, Eberhard. *Bericht über die allgemeine Agricultur- und Industrie-Ausstellung zu Paris im Jahre 1855*, s. 76.

¹⁵³ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 4. díl, s. 9.

¹⁵⁴ MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*, s. 72.

taxy.¹⁵⁵ K povýšení Hardtmutha došlo nejvyšším rozhodnutím ze dne 27. října 1873, kterým císař zároveň schválil i erb, o který povyšovaný požádal. Jedná se o zlatočerveně dělený štít. V horním poli se vidí červený lev, v dolním zlatá hvězda. Na štítě stojí korunovaná turnajská přilba s červeno-zlatými příkrývadly. Klenotem jsou dva rohy – pravý zlatý, levý červený – mezi kterými je zlatá hvězda. Pod štítem je červená páska se zlatým, gotickým písmem napsaným, heslem „*Beharrlich vorwärts*” (Vytrvale vpřed).¹⁵⁶

Tento erb je nápadně podobný erbu, který byl již 18. prosince 1579 propůjčen císařem Rudolfem II. měšťanu z Hailbrunnu, Georgu Hartmuetovi, a jeho bratrům Gabrielovi a Jakobovi. Tato skutečnost byla v rodině jistě známá, neboť již 25. října 1830 zažádal Carlův tchán, František svobodný pán Šlechta ze Všehrd, dvorskou komisi o vystavení ověřené kopie tohoto starého erbu.¹⁵⁷ Jaké pohnutky ho k tomu vedly, dnes již asi nemůžeme s jistotou určit. Jako velmi pravděpodobná se jeví snaha objevit šlechtické kořeny svého zetě, neboť samozřejmě takový původ by byl mnohem reprezentativnější než skutečný, řemeslnický. Žádný prokazatelný důkaz pro spříznění s tímto rodem se ale nepodařilo objevit. Výběrem, až na několik málo detailů, shodného erbu chtěl tedy Carl pravděpodobně upozornit na možný, ale nedoložitelný, příbuzenský vztah s touto rodinou, který lze opřít o podobnost příjmení.

Takto motivována byla i jeho žádost o predikát. Požadoval přídomek von Hailbrunn, von Dillingen či von Kronburg. Přídomek „von Hailbrunn“ samozřejmě odkazuje na výše zmíněnou rodinu z 16. století. V případě druhé možnosti – „von Dillingen“ – chtěl Carl pravděpodobně odkázat na kořeny své rodiny, které pocházejí z Dillingenu (toto pouto mu bylo známé i proto, že jeho otec zaměstnával ve své továrně některé ze vzdálených dillingenských příbuzných). Třetí varianta predikátu je pak nejvíce nejasná. Wasmansdorff předpokládá, že se jedná o chybu a žadatel chtěl spíše odkázat na nositele stejného příjmení, rytíře Hartmutha von Cronberg. Všechny požadované možnosti však byly zamítnuty, neboť Hailbrunn je geografickým názvem, tudíž nemohl být podle tehdejší úřední praxe použit jakožto

¹⁵⁵ ŽUPANIČ, Jan. *Nobilitace spojené se světovou výstavou roku 1873*, s. 278.

¹⁵⁶ Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), Adelsarchiv, Hardtmuth, Adelstand 1873/74.

¹⁵⁷ Výtah z daného protokolu viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 2. díl, s. 4.

predikát, a Dillingen a Kronburg byli v té době už zadány jiným rodům.¹⁵⁸ Protože ale již zaplatil příslušnou taxu 105 zl. rozhodl se po dohodě s c. k. ministerstvem vnitra nežádat o jiný predikát, ale přijmout čestný titul „Edler von“ (šlechtic z), jehož cena byla stejná.¹⁵⁹

I rok 1874 byl pro Carla Hardtmutha ve znamení oslav a vyznamenání. Nejenom, že oslavil své sedmdesátiny, ale zároveň bylo připomínáno i padesátileté jubileum ve vedení firmy. Tyto oslavy se neuskutečnily jen v kruhu rodinném. Již 6. března byl Carl u příležitosti svého jubilea vyznamenán na návrh státního rady Josefa Rosenauera za zásluhy o rozvoj města titulem čestný občan města Budějovic.¹⁶⁰ O dobré pověsti oslavence svědčí i skutečnost, že Rosenauerův návrh byl na valném zasedání městského zastupitelstva schválen jednomyslně.¹⁶¹ V novinách byly následně vytištěny oslavné články, které připomínaly Hardtmuthovy životní osudy a zásluhy, gratulovaly oslavenci k dožitému jubileu a vyzdvihovaly jeho přednosti, které byly adekvátně shrnuty do pojmu „přirozené šlechtictví“ (*natürlicher Adel*): *„Dnes je obecně vzato oblažující být v panovníkově přízni. O kolik šťastnější se však musí cítit ten, kdo může říci, že za to nevděčí nikomu, jen sobě, svým znalostem, své práci, svým pokrokům. Pravdivost této myšlenky sama propůjčuje Carlu šlechtici von Hardtmuth ctnost, která se dá označit slovem ‚přirozené‘ šlechtictví, ctnost, která tak vysoko pozvedá mravní povědomí a důstojnost lidstva, že jeden básník mohl snadno prohlásit: ‚Tomu bylo šlechtictví dáno z nebe.‘ Odhlédněme nyní od Hardtmuthova mezinárodního věhlasu, od jeho nanejvýš blahodárné působnosti a nahlížejme na něj jako na měšťana, otce rodiny. Nerušeně, takřka se sklony ke skromnosti pozorujeme pána tolika sluhů, živitele mnoha set, jak žije jen svou prací a je přítelem pilných dělníků a otcem všech. Vroucně ho ctí velký počet podřízených, důvěra a láska je poutá k jejich šéfovi. Zřídka se najde v tak velké korporaci taková harmonie, taková jednota, jako mezi dělníky Hardtmuthovy fabriky. Opět o jeden doklad víc pro ‚přirozené‘ šlechtictví. V rámci svého širokého pole působnosti je Carl šlechtic von Hardtmuth mecenášem umění, vědy, dobrodincem chudých, podporovatelem každého humánního úsilí. Městská obec České Budějovice*

¹⁵⁸ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 164-166. Je zajímavé, že v případě Dillingenu nevedlo, že se jedná o geografický název.

¹⁵⁹ ŽUPANIČ, Jan. *Nová šlechta Rakouského císařství*, s. 214.

¹⁶⁰ *Budweiser Kreisblatt*, r. 23, č. 19 ze dne 7. března 1874, s. 1.

¹⁶¹ *Budivoj*, r. 10, č. 20 ze dne 8. března 1874, s. 3.

v něm ctí jednoho z nejšlechtetnějších obyvatel, německá strana jednoho z nejvěrnějších stoupenců.“¹⁶²

Den před narozeninami 10. března uspořádal pěvecký spolek „Budweise Erste Liedertafel“ svému dosavadnímu přispívajícímu členu malé hudební dostaveníčko a jmenoval jej svým čestným členem.¹⁶³ Téhož dne ve večerních hodinách konal se na počest oslavence pochodňový průvod, o kterém se nám dochovala podrobná zpráva v denním tisku: „*Slavnost sedmdesátileté památky narozenin a padesátiletého samostatného nastoupení ve správu závodu, pana Karla šlechtice Hardtmutha, počala v úterý po sedmé hodině večer velkolepým průvodem s pochodněmi, který vyšel z německého domu a před továrnou učinil zastaveníčko oslavenci, kdež hudba spolku veteránského zahrála nové skladby a pěvecký spolek z německého domu zapěl několik sborů. Pochodně nesli dělníci z továrny a veteráni v počtu asi 600; byl to průvod vsutku impozantní, jaký Budějovice již dlouho neviděly; v průvodu zúčastnilo se obecnstva množství převeliké, skoro půl města bylo na nohou. Volání ‚Hoch‘ oslavenci nemělo ani konce.*“¹⁶⁴

Celé město pokračovalo v oslavách i o den později, tedy v den Hardtmuthových narozenin. K rekonstrukci průběhu slavnosti nám opět nejlépe poslouží podrobná reportáž v soudobém tisku. O významu, jakou této události město připisovalo, svědčí i to, že se tato zpráva nachází hned na titulní straně: „*Již ve středu brzy ráno byly prostory továrního dvora ozdobeny prapory. Girlandové proutí bylo zavěšeno na oknech ozdobených květy. Dopoledne blahopřáli jubilantovi úředníci z továrny, po nich se objevily deputace budějovických Geselligkeitsverein a Erste Liedertafel. Oba spolky odevzdaly panu Carlu šlechtici von Hardtmuth kaligraficky vyvedené diplomy čestného členství. Potom následovalo přijetí blahopřání ze strany cvičebního spolku (Turnverein), ostrořelců, vojenského spolku veteránů (Militär-Veteranenverein) a dokonce i ze strany téměř všech zdejších úřadů. Jednotlivé dámy, jejichž rodiny jsou s rodem obzvláště spřáteleny, překvapily pana Carla von Hardtmuth obří kyticí, v které byly hojně zastoupeny nádherně vonící fialky, hyacinty, konvalinky atd. [...] Na slavnostním obědě, který se konal po druhé hodině odpolední, se kromě pozvaných předních představitelů zdejších spolků objevili mimo*

¹⁶² Budweiser Kreisblatt, r. 23, č. 20 ze dne 11. března 1874, s. 1.

¹⁶³ Viz ILLICHMANN, Stanislaus. *Jahres-Bericht der Budweiser Ersten Liedertafel für das achtzehnte Vereinsjahr vom 19. März 1873 bis 13. März 1874*, s. 9.

¹⁶⁴ Budivoj, r. 10, č. 21 ze dne 12. března 1874, s. 3.

jiné: Jeho Jasnost kníže Adolf Josef Schwarzenberg, velící generál Horních Rakous polní podmaršálek svobodný pán von Brandenstein, tři páni důstojníci z 35. pěšího pluku svobodný pán von Philippowich posádkou v Českých Budějovicích. Oběd trval do 6 hodin. Poté se konalo, jak již bylo dříve oznámeno, slavnostní představení v divadle, kde se hrála Benedirova veselohra Ein Geburtstagsjubiläum s určitými, slavnosti odpovídajícími, změnami. Po skončení hry shromáždili se všichni pozvaní ve velkém sále slavnostně vyzdobeného a osvětleného německého spolkového domu. Zde se objevili také všichni úředníci, vedoucí obchodu a výroby a dělníci Hardtmuthovy továrny obojího pohlaví, přes 600 lidí celkem. Každé tovární oddělení mělo svého mluvčího či mluvčí, kteří milými slovy vyjádřili radost, kterou jim způsobila oslava jejich tak vroucně ctěného pána, a odevzdali oslavovanému starci s nejvroucnějším přáním dalšího blaha vkusnou kytici a jiné dary (jakožto čestný dar od dělníků obdržel, jak jsme se dozvěděli, Carl von Hardtmuth stříbrný věnec z dubového listí – pozn. redakce). K tomuto slavnostnímu aktu se dostavilo mnoho pozvaných hostů, takže široký prostor sálu a vedlejší místnosti zaplnilo více než 800 lidí. Po přijímání blahopřání následovala přestávka, během které byl pozvaným k dispozici znamenitý bufet, a proto ji tedy většina přítomných využila, aby se osvěžila nápoji a jidly, které jim sám jubilant velmi štědře poskytl. Poté následoval bál. Mladí a staří, chudí a bohatí, vysoce a nízko postavení, zkrátka všichni se navzájem zadali. Bál trval až do časných ranních hodin; nejvytrvalejší opouštěli sál teprve kolem 8 ráno. Tím skončila krásná oslava, která ve svém celém průběhu ukázala, jak vroucně všechn tovární personál miluje svého šéfa a jak moc si tento zaslouží být milován.“¹⁶⁵

Vraťme se ale ještě okrajově k Hardtmuthovým výstavním úspěchům. Roku 1878 se konala další mezinárodní výstava, tentokrát opět v Paříži. Carl byl na tuto událost vyslán budějovickou obchodní a průmyslovou komorou jakožto delegát rakouské ústřední výstavní komise.¹⁶⁶ Za zásluhy, které v Paříži v této funkci vykonal, mu pak byl propůjčen rytířský kříž francouzské čestné legie.¹⁶⁷ Zároveň získaly na výstavě zlatou medaili i továrníkovy tužky.¹⁶⁸

¹⁶⁵ *Budweiser Kreisblatt* r. 23, č. 21 ze dne 14. března 1874, s. 1-2.

¹⁶⁶ MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*, s. 72.

¹⁶⁷ Oznámení ministerstva obchodu z 13. 12. 1878 o udělení řádové dekorace viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 4. díl, s. 10.

¹⁶⁸ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 11. díl, s. 9.

Podívejme se teď podrobněji na vzájemný vztah majitele továrny a jeho zaměstnanců. Z výše popisované oslavy Hardtmuthova jubilea vysvítá, že jeho vzájemný poměr s dělníky byl velmi srdečný, ba přímo otcovský. Nazýval je vždy „svými lidmi“ a starost o ně byla takřkajíc jeho srdeční záležitostí, za což si vysloužil láskyplné oslovení „tatiček“.¹⁶⁹ Tento nadmíru pozitivní a nezvykle intimní vztah lze alespoň ze strany zaměstnanců datovat rokem 1848. Vlivem revolučních událostí samozřejmě poněkud vázl obchod. Carl se však rozhodl nezastavit provoz továrny, ačkoliv na tom v dané chvíli prodělával, ale pokračovat ve výrobě do zásoby, čímž zajistil pracovní místa přibližně 500 zaměstnancům a, jak soudí Wodiczka, podstatně přispěl k tomu, že se nepokoje v jižních Čechách příliš nerozšířily.¹⁷⁰ Na tuto obětavost se pak ve městě vzpomínalo ještě dlouho po fabrikantově smrti. Vzpomínkový proslov vyslovený při příležitosti stého výročí od založení rodinné firmy tuto událost taktéž připomíná: *„Své továrny ve Vídni a v Budějovicích ale nechal v provozu a stal se – chráně je před hrozící hořkou nouzí – skutečným otcem svých dělníků, kteří také uměli velmi ocenit tuto oběť svého pána, a proto se horlivě snažili uspokojit jej svými výsledky a skrze své příkladné chování působili ne zcela doceněným morálním vlivem na zbývající dělnictvo náležející k místnímu obyvatelstvu.“*¹⁷¹

Péči o „své lidi“ projevili továrník i tím, že zavedl, dříve než to nakazoval zákon (a i poté značně předstihoval zákonem stanovenou variantu), ve svém závodu nemocniční pokladnu. Nepředběhl svou dobu jen tímto opatřením. Když chtělo ministerstvo obchodu roku 1868 uzákonit dvanáctihodinovou pracovní dobu, prosazoval Hardtmuth, i když neúspěšně, dokonce pouze jedenáctihodinovou.¹⁷² Jeho humánnost se však nezastavila na prahu továrních budov. Jak již bylo výše řečeno, podporoval množství spolků, vědu, umění a veškeré humánní úsilí a to nejen na půdě domovského města. V rodinném archivu se nachází i oznámení presidia c. k. místodržitelství v Praze z 21. září 1878 o přijetí státního dluhopisu v hodnotě 1000

¹⁶⁹ *Budweiser Zeitung*, r. 20, č. 76 ze dne 21. září 1881, s. 1.

¹⁷⁰ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové*, s. 12.

¹⁷¹ Cit. dle: *Zur Geschichte des Hauses Hartmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 3.

¹⁷² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 163.

zlatých. Tento obnos měl být rozdělen rovným dílem mezi pozůstalé po pěti padlých záložnících v Bosně.¹⁷³

Smrt zasáhla Carla Hardtmutha náhle v plné síle dne 19. září 1881 v Grünau an der Alm, kde každoročně trávil letní měsíce. Toho dne uspořádal ve zdejší revíru, který měl již po mnoho let pronajatý, hon na kamzíky. O tom, co následovalo, nás velmi obsírně informuje dobový tisk: „[...] v pondělí 19. tohoto měsíce., uspořádal [pán z Hardtmuthů] ve svém revíru honbu na kamzíky i byl při tom tak šťasten, že zastřelil dva samce. O 4. hodině byla honba, již se též dámy zúčastnily, skončena. Málo potom padla rána, i můžete si pomyslit, kterak všichni hosti se polekali a k tomu místu chvátali! Bohužel, jejich leknutí nebylo bez podstaty: nalezli starého pána s roztržštěnou lebkou v trávě ležícího. Málo po 4. hodině utrhlo se vysoko na kopci bezpochyby při útěku kamzíků, několik kamenů, kteréžto s ohromnou rychlostí valily se v údolí. Pan Hardtmuth poněkud nedoslýchchal, i neslyšel tedy hřmotu od valícího se kamení. Dvě dámy, mezi těmi slečna z Hardtmuthů,¹⁷⁴ stojíce opodál, křičely ze všech sil, a jelikož jich starý pán také neslyšel, zastřely si oči, aby té hrůzy neviděly. V nejbližším okamžiku nastala bědná katastrofa: kámen dopadl a starý pán potácel se k zemi – byl mrtev. Lebka roztržštěná – dolní čelist vyčnívala ze strany ven, rámě na více místech rozbité, palec na jedné ruce docela utržený. Při pádu vyšla z pušky rána a byla by bez mála některou dámu zabila.“¹⁷⁵

O tom, jakým způsobem na nenadálou smutnou zprávu v prvních chvíli reagovalo nebožtíkově domovské město, se dovídáme ze soudobého denního tisku: „Nedůvěra, s kterou se zpráva ve všech kruzích obyvatelstva přijímala, úzkostlivá otázka, zda se snad nepříhodil staříčkému šéfu světové firmy L. & C. Hardtmuth nějaký úraz, svědčí věrně o soustrasti budějovického obyvatelstva jakožto celku s tím, co potkalo rod Hardtmuthů. Všude po ulicích byly k spatření jednotlivé skupinky lidí, které hovořily o smutné události a přišel-li jim kdo do cesty, u něhož věřily, že by

¹⁷³ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 4. díl, s. 10.

¹⁷⁴ Jmenovitě se jednalo o Karlovu vnučku Marii (řečenou Irma) a její přítelkyni Bertu Winniwarterovou. WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 173.

¹⁷⁵ *Budivoj*, r. 17, č. 77 ze dne 25. září 1881, s. 2-3.

*mohly obdržet nějakou pozitivní zprávu, byl jimi obklopen a otázan, zda je fáma pravdivá.*¹⁷⁶

Dne 23. září se v Českých Budějovicích konal pohřeb. O významu, jaký město zesnulému přikládalo, svědčí jak to, že se nám zachoval velmi podrobný popis této smuteční události, tak i velkolepý průběh celého pohřbu: *„V neděli večer v 8 hodin dorazilo tělo zesnulého Carla von Hardtmuth na zdejší vlakové nádraží, odkud bylo ihned přeneseno do továrny, aby zde bylo vystaveno. Navzdory silnému dešti dostavilo se ohromné publikum, aby bylo svědkem přenesení. Vystavení těla bylo připravováno do ranních hodin následujícího dne pohřebním ústavem Pietät, který byl pohřbem pověřen a který při této smutné příležitosti poprvé uspořádal s velkou pompou prvotřídní průvod. Na dvoře továrních budov bylo za účelem vystavení těla vymezeno větší místo, které bylo pokryto černou nařasenou látkou, v jeho středu spočinul nebožtík v nádherné kovové rakvi. Samozřejmě, že byla zavřená. U nohou rakve stálo klekátko, napravo od něj na sametovém polštáři nádoba se svícenou vodou, nalevo se nacházely taktéž na sametovém polštáři řády zesnulého. Po každé straně rakve hořelo deset voskových svící, zatímco u nohou téhož byla umístěna mohutná pamětní svíce opatřená smutečním štítkem. Rakev byla zcela pokryta věnci, stejně jako stěny smutečních pokojů. Skromně odhadováno, byl počet věnců asi něco přes 200. Jeho Jasnost kníže Joh[an] Ad[olf] Schwarzenberg stejně jako pan Ad[albert] rytíř von Lanna poslali nádherné věnce. Stejně tak byly nanejvýš skvostné i věnce od rodinných příslušníků, úředníků, budějovické městské obce, bezpočtu rodin a spolků z Budějovic, dělníků atd. atd. Z obce Grünau, jejímž čestným občanem nebožtík byl,¹⁷⁷ zaslali nádherný věnec z alpských květin. Pohřeb se konal v půl páté odpoledne. K tomu je třeba nejprve podotknout, že se dostavili i Jeho Jasnost kníže A[dolf] J[oseph] Schwarzenberg, pánové Eugen rytíř von Miller zu Aichholz z Vídně, slavný anatom tajný rada von Röllicker z Würzburgu, stejně jako po celé Evropě proslulý chirurg profesor Socin z Basileje. Přesně v půl páté vyšel z továrny smuteční průvod. Vpředu kráčela ostrostřelecká kapela, poté následovali ostrostřelci s praporem, potom vojenský a úřednický spolek, pěvecký sbor (Liedertafel) s praporem, služby zproštěný personál dráhy císaře Františka Josefa, chovanci*

¹⁷⁶ *Budweiser Zeitung*, r. 20, č. 76 ze dne 21. září 1881, s. 1.

¹⁷⁷ Čestným občanem Grünau byl Karl von Hardtmuth jmenován shodou okolností den před svou nenadálou smrtí, tedy 18. 8. 1881. Blíže viz *Budějov. r.* 17, č. 77 ze dne 25. září 1881, s. 2.

institutu pro hluchoněmé, spolek veteránů s praporem, veteránská kapela. Před rakví, která nyní následovala, kráčelo osm kněží. Rakev byla střídavě nesena továrními zaměstnanci, po obou stranách šli úředníci a jiní zaměstnanci závodu stejně jako členové pěveckého sboru (Liedertafel), ostrostřelců, spolku veteránů a pohřebního ústavu Pietät. Průvod uzavírali truchlíci, tzn. členové rodiny, příbuzní, přátelé zesnulého a deputace úřadů atd., načež následoval vlastní vůz s věnci. Konec tvořily nesčíslné řady kočárů. Vykrojení těla provedl jak v domě smutku, tak v kostele osobně pan biskup Jirsík, načež pěvecký sbor (Liedertafel) zazpíval dojemný Lindpaintnerův smuteční chór Dem Menschenfreund. Průvod se poté pohnul přes náměstí k hřbitovu. Ve všech ulicích, které musel projít, byly rozžhnuty plynové lampy. Na hřbitově zazpíval Liedertafel ještě jeden chorál,¹⁷⁸ kterým byl smuteční obřad zakončen.¹⁷⁹

O den později, 24. září, odehrála se na radnici následující scéna: „K vyzvání p. purkmistra projevena [...] povstáním soustrast nad úmrtím p. K. Hardtmutha. Na to čten přípis, s kterýmž odevzdáno purkmistrovskému úřadu 500 zlatých pro chudé, za příčinou úmrtí staršího pána Hardtmutha. Shromáždění projevilo velkomyslnému dárci povstáním díky zastupitelstva.“¹⁸⁰

O tom, jak velkou ztrátou pro rodinu, město a veškerý hospodářský život, bylo úmrtí Carla von Hardtmuth, snad nejlépe svědčí úryvek z proslovu, který byl pronesen nad jeho hrobem: „Co jen nabízel svět, to vše Carl von Hardtmuth, nezapomenutelný v životě a ctěný po své smrti, předčil svými zásluhami a charakterem.“¹⁸¹ Svět se však nezastavil a tedy i výroba musela pokračovat. Otěže po tomto nenadálém továrníkově skonu převzal mladší z obou pozůstalých synů, Franz, kterého si otec už dlouhou dobu vychovával jakožto svého zástupce a dokonce jej učinil již roku 1854 spolumajitelem rodinné firmy. Za jeho vedení se pak podnik stal skutečně celosvětově proslulou a obdivovanou firmou. Tento postupný proces Wasmansdorff shrnuje velmi obraznými a poetickými slovy: „Dědeček Josef vybudoval základy svými vynálezy, postojí a pílí, - otec Carl základy rozšířil, dal

¹⁷⁸ Jednalo se o chór z Viléma Tella „Rasch tritt der Tod“ od B. A. Webera. Viz CZASTKA, Carl. *Jahres-Bericht der Budweiser Ersten Liedertafel für das sechszwanzigste Vereinjahr vom 12. März 1881 bis 11. März 1882*, s. 16.

¹⁷⁹ *Budweiser Zeitung*, r. 20, č. 77 ze dne 24. září 1881, s. 1-2.

¹⁸⁰ *Budivoj*, r. 17, č. 77 ze dne 25. září 1881, s. 2.

¹⁸¹ Cit. dle: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 173.

*práci formu a velmi jistě řídil firemní loď skrze rozličné bouře, - nyní stojí Franz před těžkým, ale lákavým úkolem vést dědictví po otci z tohoto předhůří dál, kolem mnoha nových úskalí, až k vrcholu.*¹⁸²

---

¹⁸² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 174.

Modernizace a prosperita: Franz (von) Hardtmuth **a jeho působení v čele rodiny**

Po nenadálé smrti Carla von Hardtmuth byl jeho veškerý majetek (kromě několika drobných upomínkových předmětů) rozdělen mezi jeho dva syny, Gustava a Franze. Stalo se tak dle poslední vůle, která byla sepsána již o rok dříve, 14. června 1880. Na jejím základě měl Gustav zdědit velkostatek v Puchenau s veškerým vybavením a zásobami.¹⁸³

Ač starší, nebyl totiž Gustav, narozený 10. dubna 1829 ve Vídni, nikdy určen k vedení rodinného podniku. Už od mládí tíhl k hospodářství a ekonomice spíše než k technice. Vystudoval proto Zemědělskou vysokou školu agrárních věd ve Vídni a zakončil svá studia prací na statku v Alt-Paenau u Nikolsburgu v Dolních Rakousích. Poté začal pomáhat v rodinné firmě. Zabýval se prodejem výrobků ve vídeňské pobočce, ale neviděl v této činnosti nikdy skutečnou životní náplň.¹⁸⁴ Dne 28. června 1852 se Gustav oženil ve farním kostele sv. Petra ve Vídni s Hedwigou von Meyer¹⁸⁵ (1834-1910), dcerou dr. Johanna Nepomuka von Meyer, generálního inspektora valašských¹⁸⁶ nemocnic. Oddávajícím byl děkan Leopold Max Hornig a za svědky šli pánové Louis Hardtmuth, tehdejší spolumahatel továrny L. & C. Hardtmuth, a Heinrich šlechtic von Meyer, pokladník c. k. fondu na umoření státního dluhu (k. k. Staatsschulden-Tilgungsfond) – v případě obou novomanželů tedy strýcové z otcovy strany.¹⁸⁷

---

¹⁸³ Závěť Carla von Hardtmuth, Státní oblastní archiv Třeboň, oddělení České Budějovice (dále SOA ČB), *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 133, sign. VIII/A/1.

¹⁸⁴ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 230-231.

¹⁸⁵ V pramenech se objevuje i podoba jména von Mayer či von Mayr.

¹⁸⁶ WODICZKA a z něj vycházející WASMANSDORFF shodně používají termín „generální inspektor rumunských nemocnic“, Rumunsko jako samostatný státní útvar však v této době ještě neexistovalo. Vzhledem k tomu, že Johann Nepomuk von Meyer působil ve službách knížete Ghiky a knížete Bibesca, jedná se v tomto případě pravděpodobně o nemocnice na území valašského knížectví.

¹⁸⁷ Výňatek ze svatební matriky farního kostela Sv. Petra, Vídeň I. in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 9. díl, s. 9.

Právě při této příležitosti, konkrétně již 6. května 1852, zakoupil Carl Hardtmuth za 77 000 zlatých panství Puchenu i se zámek, který se zde nacházel. Ač tyto državy byly až do Carlovy smrti zapsány do pozemkové knihy pod jeho jménem, je pravděpodobné, že měly být svatebním darem novomanželům. Tomu nasvědčuje i to, že Gustav byl od počátku hlavním hospodářem na velkostatku (sám sebe označoval za „ekonoma z Puchenu“). Nejprve mu panství sloužilo jen jako letní sídlo, neboť se během roku musel zdržovat ve Vídni, aby nadále vedl pobočku rodinné firmy. Za tímto účelem bydlel s rodinou nejprve v ulici Am Graben ve vnitřním městě a posléze v Alsergrundu na SchwarzspanierstraÙe. Nakonec se však zcela přestěhoval do Puchenu.

Panství zůstalo v rukou rodiny ani ne po dobu dvou generací. Gustav sice měl z manželství dva syny, Moritze a Friedricha, když však ve stáří hledal vhodného následníka v obhospodařování svého pozemkového majetku, zhlédl se ve svém zeti, manželu své jediné dcery Eleonory, Zdenku Krüznerovi. 27. října 1891 tedy přepsal veškerý pozemkový majetek na dceru a až do své smrti, 6. května 1901, setrval v Puchenu tak říkajíc na výminku. Hedwiga přežila svého manžel o devět let a zemřela 1. dubna 1910 v Linci. Toho času však již Puchenu nebylo vlastnictvím rodiny Hardtmuth, potažmo Krüzner. Zdenko byl totiž velmi churavý, a když se nakonec jeho zdravotní stav obzvláště zhoršil, bylo jasné, že se již o panství nemůže starat. Se souhlasem své ženy jej 3. července 1907 prodal Ludwigu Billovi.¹⁸⁸

V roce 1881, tedy v době, kdy se řešila pozůstalost po Carlu von Hardtmuth, byl tento vývoj jen hudbou vzdálené budoucnosti. Závěť dále určila jediným majitelem budějovické továrny a veškerého jejího vybavení, materiálu i aktivní a pasivní bilance Carlova mladšího syna Franze. Ten byl však povinen vyrovnat se se starším bratrem (lze to považovat i za jisté vyplacení Gustavova firemního podílu) částkou stanovenou na 280 000 zlatých rakouské měny,¹⁸⁹ která měla být splacena do deseti let tak, aby to neohrozilo provoz závodu. Dle ustanovení poslední vůle měl být na tuto částku vypsán v případě nutnosti dlužní úpis, ale, jak se v závěti

¹⁸⁸ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 232-235.

¹⁸⁹ Tuto sumu stanovuje až dodatek k závěti z 1. srpna 1880, v původní verzi ze 14. července byl Franz povinen vyplatit svého bratra částkou o 40 000 zlatých nižší. V období mezi 14. červencem a 1. srpnem došlo k vypracování obchodní uzávěrky, na jejímž základě mohl Carl lépe odhadnout své jmění a stanovit vhodnější podíl. Viz Závěť Carla von Hardtmuth, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 133, sign. VIII/A/1.

zdůrazňovalo, bez klauzulí o možnosti zabavení majetku v případě nezaplacení.¹⁹⁰ Tato povinnost sice nakrátko způsobila v rodině napětí, neboť Franz by raději takto velkou částku investoval zpět do rozvoje závodu, ale nakonec byl požadavek zesnulého otce naplněn.¹⁹¹

Nový majitel továrny se narodil 29. ledna 1832 v Alsergrund č. 238 u Vídně a byl ještě téhož dne na faře v Rossau pokřtěn jako Franz Ludwig Friedrich Karl Hardtmuth. Kmotrem se stal jeho strýc Ludwig (Louis) Hardtmuth.¹⁹² Již o rok později přišel o matku¹⁹³ a jeho výchova byla zcela pod vlivem otce. Franz byl záhy designován nástupcem ve firmě. Jeho otec si byl velmi dobře vědom, že pro vedení podniku v moderní industrializované době je nutné mít značné technické vzdělání, a proto dal svého syna zapsat na technické oddělení Polytechnického institutu ve Vídni.¹⁹⁴ Zde Franz studoval pod ochrannou rodinného přítele a pozdějšího váženého profesora tohoto institutu Carla von Jenna.¹⁹⁵ V prvním roce studia, v akademickém roce 1847/48, navštěvoval Franz přednášky z elementární matematiky, techniky a celou řadu přednášek o kreslení – přípravné kreslení, nákresy strojů atd.¹⁹⁶ V druhém roce studia měl pak zapsanu matematiku, fyziku a geometrii.¹⁹⁷

Na studiích prožil sotva šestnáctiletý Franz i revoluční rok 1848. Mladík byl samozřejmě z počátku fascinován vývojem událostí a toužil se zapojit do běhu dějin. Proto se stal i členem Akademické legie. Na to, jak prožíval tyto pohnuté časy, vzpomínal později ve svém deníku: „*Ve druhém roce [studia] překvapil nejen mě,*

¹⁹⁰ Závět' Carla von Hardtmuth, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 133, sign. VIII/A/1.

¹⁹¹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 233.

¹⁹² Výtah z křestní knihy in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 14. díl, s. 10.

¹⁹³ Viz kapitola *Vytrvale vpřed: Carl (von) Hardtmuth a osudy budějovické větve*.

¹⁹⁴ Do té doby absolvoval jen čtvrtou třídu gramatickou v roce 1846 a následně byl dlouho nemocen. Archiv der Technischeuniversität Wien (dále ATU), *Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1847*, s. 166-167.

¹⁹⁵ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 174.

¹⁹⁶ ATU, *Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1847*, s. 166-167. K sylabu přednášek blíže viz brožura *Vorlesungen am k. k. Polytechnischen Institute im Studienjahre 1847/8*; Wien 1847.

¹⁹⁷ ATU, *Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1849*, s. 94-95. K sylabu přednášek blíže viz brožura *Vorlesungen am k. k. Polytechnischen Institute im Studienjahre 1849/50*; Wien 1849.

ale i celý svět rok 1848. Z první zkoušky, která byla zakončena více se spěchem než s pozorností, vyšlo se na křídlech zvědavosti do města, ze kterého zněly salvy pušek, rozčilující zprávy o vraždění studentů, davu, masakru, já sám jsem šel na Herrengasse, kde ženisté na rozkaz arcivévody Alberta stříleli do lidí. Uviděl jsem, jak na nosítkách nesou městem poraněného technika Spitzera. Tehdy jsem byl, jako nezralý jinoch, samozřejmě roztrpčen nad osudem, který mi nedovolil být přítomen ani dobytí zbrojnice, ani při jiných krvavých scénách. Dnes, a také již o dost dříve než dnes, jsem mu za to vděčný. Toho dne, který pro nás měl být posledním [míněno předčasné ukončení akademického roku – pozn. J. K.], byla aula vzata ztečí, byl jsem v ní mezi mnoha sty studenty, polovina [posluchárny] byla zatarasena a připravena k obraně. S velkým, křídou napsaným, ‚T‘ na cylindru čekal jsem úzkostně na granátníky, kteří sem měli přijít, ale k našemu štěstí nepřišli. Samozřejmě jsem byl legionářem, dotáhl jsem to popravdě sotva na poručíka, zatímco můj bratranec Teodor¹⁹⁸ byl vybrán ihned za kapitána. Zatímco se střídala cvičení se stráží, přišel do země krásný měsíc máj a s ním barikády a první stopy anarchie. Toho času vznikli ti takzvaní ‚černo-žlutí‘ jako protiklad radikálů. Já se k nim od té doby počítal.“¹⁹⁹

Jako student vedl Franz k nevůli svého otce poněkud nevázaný život. Dochovala se například historka, která se se svými přáteli, Ottou von Dratschmiedtem a jistým Graulichem, jednoho dne revolučního roku rozhodl pronajmout od knížete von Liechtenstein či od kláštera Granichberg honitbu. Když byly však obě žádosti shodně zamítnuty, rozhořčení mladíci se rozhodli, že se na lov, v tomto případě tedy spíše na lesní puch, vydají i tak.

Tento sklon k radostnému životu plnému zábav můžeme pozorovat i na záznamech jeho docházky na přednášky Polytechnického institutu. Zatímco v prvním roce studia je u všech jím studovaných předmětů poznámka o velmi svědomité docházce,²⁰⁰ v druhém roce, 1849/50, je u hodin matematiky docházka již jen svědomitá, u hodin fyziky méně svědomitá a na geometrii se dle záznamů dokonce neukázal vůbec.²⁰¹

¹⁹⁸ Syn Louise Hardtmutha (1828-1891).

¹⁹⁹ Cit. dle: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 160-161.

²⁰⁰ ATU, *Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1847*, s. 166-167.

²⁰¹ ATU, *Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1849*, s. 94-95.

Není tedy divu, že Carl, který v této době musel řešit rozsáhlé finanční a organizační problémy v otázce výstavby do Českých Budějovic přeložené továrny, nepovažoval synovo studium za příliš důkladné a viděl v něm i ještě dlouho poté pouhého nevázaného a nezkušeného mladíka. Mnohem více nadějí vkládal v této době do svého synovce Louise, kterého si zvolil za vedoucího v nově založené budějovické továrně. Ten pak Carla v nedůvěře ve svého bratrance ještě utvrzoval, neboť si tím chtěl udržet své pozice ve firmě.²⁰²

Po ukončení studia na institutu v roce 1850 vešel Franz ještě do učení na soustružníka, aby si rozšířil své technické znalosti i po praktické stránce. Toto učednické období bylo zakončeno roku 1851 slavnostním propuštěním, kterého se účastnili nejen tovární dozorcí a soustružníci, ale i Carl Hardtmuth se svými přáteli. Celá slavnost probíhala v radostné až rozmařilé náladě. Byly proneseny vtipné přípitky, hrála hudba a hosté byli obsluhováni ostatními učedníky, kteří se pro tuto příležitost převlékli za mouřeníny.²⁰³

Nedlouho po této oslavě se Franz vydal na studijní cestu po německých městech. Delší dobu pobýval zejména v Berlíně a Frankfurtu nad Mohanem. Roku 1852 (tehdy už jako vyslanec firmy) zavítal i do Anglie, kde nakonec zůstal po dobu dvou let. Otec jej tam vyslal především s cílem studovat výrobu anglické kameniny. Franz, který však již v této době, na rozdíl od svého otce, viděl hlavní prodejní artikl rodinné továrny v tužkách, soustředil svou pozornost spíše na obchodní způsoby prodeje tužek a na možnosti jejich uplatnění na trhu ve srovnání s anglickou konkurencí, která ovládala zámořský obchod. V této době si také již postupně začínal uvědomovat vzrůstající význam angličtiny při obchodním jednání.²⁰⁴ Tato vpravdě služební cesta obohatila Franze natolik, že byl ihned po svém návratu, tedy roku 1854, jmenován do vedení firmy.²⁰⁵

Ke konci 50. let začal Franz pomýšlet na ženitbu. Na zámku v Puchenu se totiž v domácnosti svého bratra seznámil s mladší sestrou Gustavovy manželky Hedwigy, Mathildou. Mathilda Elisa Paulina šlechtična von Meyer se narodila 12. srpna 1842 v Bukurešti. O dobrém postavení jejích rodičů svědčí i to, že

---

²⁰² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 174-176.

²⁰³ Tamtéž, s. 181.

²⁰⁴ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*, s. 169.

²⁰⁵ WASMANSDORFF uvádí již rok 1853, srov. WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 179.

Mathildinými kmotry byli ruský generální konzul Daškov²⁰⁶ a princezna Elisa, manželka prince Carla Ghiky.²⁰⁷ Ač se v tomto případě jednalo již o druhé (a nikoliv poslední²⁰⁸) spojení rodiny Hardtmuth a von Meyer, byl tento sňatek uzavřen s větší okázalostí než v předchozím případě. Na rozdíl od Gustava a Hedwigy uzavřeli Franz a Mathilda manželský svazek 7. října 1860 v Bukurešti²⁰⁹ a tudíž, vzhledem k postavení rodiny nevěsty v tomto prostoru, mohl seznam svatebčanů obsahovat mnohem prestižnější jména. To dokládá již pouhý výběr svědků. Byli jimi Jeho Excelence Nicolaus Girs, ruský generální konzul, tajný státní rada a rytíř řádu Sv. Stanislava I. třídy, s Její Jasností paní Aline Plaizane, rozenou kněžnou Stirbey, manželkou ministra, dále Jeho Jasnost říšský kníže Gregor Bibeno Bosada Beaucovan, rakouský c. k. rytmistr a protektor všech nadací knížat Beaucovenischů, a nakonec paní Helene von Oteteleschane, rozená hraběnka Philippesco.²¹⁰

Exkurz č. 1: Rod von Meyer

Abychom lépe pochopili, jakému postavení se rodina von Meyer těšila mezi elitou podunajských knížectví, respektive s jakou rodinou se příslušníci (v této době dosud nepošlechtěné) rodiny Hardtmuth spojili, je nutné se podívat podrobněji na její kořeny. Na počátku sociálního vzestupu rodiny von Meyer stál děd budoucích manželek rodu Hardtmuth, Christoph Joseph Meyer (1779-1831), nejvyšší výběrčí c. k. univerzální státní a bankovní dlužní pokladny ve Vídni. Ten byl na návrh ministra financí 8. srpna 1817 povýšen do dědičného rakouského šlechtického stavu s čestným titulem „šlechtic“ („Edler von“).²¹¹ Zdůvodnění této žádosti vysvětluje z vlastnoručního císařského přípisu ze dne 24. srpna 1817. František I. zde žádá

---

²⁰⁶ V literatuře a pramenech německého provenience je používána podoba jména von Daschkoff.

²⁰⁷ Výňatek z křestní knihy evangelické církevní obce v Bukurešti in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 4. díl, s. 12-13.

²⁰⁸ Dne 9. července 1865 pojal Carl Hardtmuth (syn Ludwiga Hardtmutha, bratranec Franze Hardtmutha) v Puchenau za manželku třetí z dcer Johanna Nepomuka von Meyer, Helenu Marii. Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 182.

²⁰⁹ Podle místně platného kalendáře tedy již 25. září.

²¹⁰ Svatební matrika evangelického farního úřadu, Bukurešť II, in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 4. díl, s. 12.

²¹¹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 193.

kladné vyhotovení ministerského návrhu „s ohledem na zásluhy [Christopha Meyera] získané při vedení několika důležitých státních pokladen za obtížné situace“.²¹²

Z vyhotoveného diplomu se o těchto Meyerových zásluhách dovídáme mnohem konkrétněji. Během nepřátelského vpádu v letech 1805 a 1809 ukryl nejdůležitější erární pokladny v místech, kde nebyly ohroženy cizí armádou. Zároveň však svůj vlastní majetek dal k dispozici na pokrytí státních potřeb. V roce 1809 utekl s podstatnou pokladní hotovostí a mnoha důležitými depony do Pešti, a obstarával jako jediný úředník univerzální státní dlužní pokladny jak obchody univerzální státní dlužní pokladny, tak také bankovní hlavní a státní dlužní a amortizační pokladny k plné spokojenosti svých představených. V roce 1813 mu byla svěřena rezervní pokladna armádní dvorské komise, jejíž četné finanční transakce sám obstarával a to i při přesunech císařského vojska na nepřátelském území. Z diplomu se dovídáme i to, že v Bar sur Aube v domě stojícím naproti místu, kde se nacházela pokladna, náhle o půlnoci započal požár, který se šířil tak rychle, že za několik málo minut byl celý dům v plamenech. Meyerovi se za těchto nebezpečných okolností podařilo zachránit veškerou hotovost bez sebemenších ztrát, čímž odvrátil ohrožení erárních zásob. Jeho obezřetné, věrné a úslužné chování bylo oceněno a stejně tak i jeho postup při obchodech v Paříži, které mu byly svěřeny během dvou let, kdy působil u rezervní pokladny ve Frankfurtu nad Mohanem, kde měl na starosti belgické peníze, anglické subsidie a francouzské kontribuce. Kromě toho působil po dlouhou dobu jako nejvyšší výběrčí při centrální pokladně zahraničních kontribucí, pokladně mimořádných fondů a rezervní pokladně privilegované rakouské Národní banky, a kromě toho mu byly svěřeny i směnné obchody velké důležitosti, které obstarával k plné spokojenosti ministerstva financí.²¹³

Spolu s titulem obdržel Meyer i erb. Jednalo se o zlato-modře dělený štít, v horním poli černý korunovaný orel. Na štítě stojí korunovaná turnajská přílba s modro-zlatými příkrývadly a se třemi pery - zlatým mezi modrými.²¹⁴

²¹² Císařský přípis z 24. srpna 1817, in: AVA, Adelsarchiv, Meyer, Adelstand 1817.

²¹³ Diplom z 8. srpna 1817, in: AVA, Adelsarchiv, Meyer, Adelstand 1817.

²¹⁴ Diplom z 8. srpna 1817, in: AVA, Adelsarchiv, Meyer, Adelstand 1817.

Již 18. října 1801 se Christoph ve Vídni oženil s Annou Schulzovou (1785-1861). Z tohoto manželství vzešlo sedm dětí. Prvorozeným potomkem byl už několikrát zmiňovaný budoucí tchán bratrů Hardtmuthových, Johann Nepomuk (1802-1873). Ten nešel ve šlépějích otce, nýbrž vystudoval medicínu. působil poměrně dlouhou dobu jako karanténí lékař v Konstantinopoli, ač není jisté, jak se k této funkci dostal. Odtud pak roku 1832 odešel do Bukurešti, kde byl o dva roky později jmenován osobním lékařem právě nastoupivšího valašského knížete Alexandra II. Ghiky. Kromě toho působil i jako armádní lékař s vysokými, v dostupných pramenech však blíže nespecifikovanými, funkcemi. Přátelství, které s vládnoucím knížetem navázal (Ghika se stal dokonce kmotrem Johannovy nejstarší dcery Hedwigy), objasňuje poměrně dobře, jakému postavení se mezi místní elitou doktor von Meyer těšil.

30. října 1841 pojal v Bukurešti za manželku Jacobinu Hartlovou (1817-1883), dceru bukurešťského knížecího architekta Josefa Hartla. Matka této nevěsty je bohužel známá jen pod jménem Agnes, existují však nepotvrditelné fámy, že stála velmi blízko knížecí rodině Bibescu. Je-li tomu tak, nepřekvapí, že se i za vlády knížete Georga Bibesca těšil Johann Nepomuk přízni nejvyšších míst a byl jmenován generálním inspektorem valašských nemocnic. Roku 1857, to již za druhé vlády Alexandra Ghiky, pak obdržel domovské právo v knížectví.²¹⁵

Význam doktora von Meyer nebyl omezen jen na prostor podunajských knížectví, potažmo Osmanské říše. Johann Nepomuk byl nositelem rozličných evropských řádů a členem mnohých evropských spolků a organizací především lékařského zaměření.²¹⁶ Ač byl jeho život spojen převážně s balkánským prostorem, přestěhoval se ke stáru se svou ženou do Štýrska, aby byl blíže svým dcerám a jejich rodinám.²¹⁷ Smrt jej zastihla náhle 29. ledna 1873 ve Štýrském Hradci. Manželka Jacobina jej následovala o deset let později, když 28. června 1883 zemřela v Grünau u Gmundenu.²¹⁸ Ačkoliv byla nejprve pohřbena v Rützenmoos u Vöklabrücku, její tělo bylo později přeneseno do rodinné hrobky Hardtmuthů v Budějovicích.²¹⁹

²¹⁵ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 193-195.

²¹⁶ Soupis všech dosud zjištěných vyznamenání a členství viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 6. díl, s. 34-35.

²¹⁷ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 196.

²¹⁸ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 6. díl, s. 35.

²¹⁹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 193-197.

Vraťme se ale k osobě Franze Hardtmutha. Ten již roku 1856 předal vedení kameninové sekce svému bratranci Carlovi, aby se sám mohl více soustředit na rozvoj tužkařské výroby.²²⁰ To však neznamená, že by na problémy, které se netýkají tužkařského průmyslu, zcela rezignoval. V době, kdy jeho otec pobýval jako poslanec na zemském sněmu, byl nucen řešit neustálý růst ceny dřeva, materiálu nezbytně nutného pro fungování pecí závodu. Správa schwarzenberských lesů, která továrně dřevo dodávala, si byla velmi dobře vědoma, jak je Hardtmuthova firma na těchto dodávkách závislá. Když cena v roce 1862 dosáhla částky 9 zlatých za cca tři kubíky dřeva, přestala být produkce továrny rentabilní. Ač Franz osobně jednal s nejvyšším lesmistrem Heyrowským, nepodařilo se mu tuto cenu snížit, a tak začal hledat náhrady. Nakonec se mu podařilo úspěšně zkontaktovat ředitele thunovské továrny na porcelán v Klášterci nad Ohří, jehož prostřednictvím byly do dvou let v Hardtmuthovském závodě přestavěny všechny pece tak, aby jako palivo mohly používat rašelinu. Zároveň se mu podařilo přesvědčit budějovickou městskou radu, aby mohl využívat zdroje rašeliny v nedalekých Lhenicích. Tímto způsobem přestal být závislý na vzrůstajících cenách dřeva.²²¹

Zcela náhodně se v téže době podařilo odstranit i jiný problém, který dlouhodobě zatěžoval keramickou výrobu citelnými náklady. Ač původně byly České Budějovice vybrány pro dostupnost všech zdrojů nutných k výrobě, poměrně záhy se ukázalo, že zejména v otázce jílu jsou okolní zásoby více než nedostatečné. Ten musel být komplikovaně dovážěn až z okolí Karlových Varů. Tato situace byla (i když ne nastalo²²²) vyřešena roku 1861, kdy Franzův přítel objevil nové naleziště jílu v Hartovicích.²²³

---

²²⁰ Carl Hardtmuth v této funkci setrval až do své smrti 17. září 1865, kdy starost o výrobu kameniny opět přebírá Franz.

²²¹ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 183.

²²² V devadesátých letech se opět projevil nedostatek keramické hlíny a nutnost jejího dovozu. K ušetření nákladů byla nakonec veškerá keramická výroba od roku 1893 překládána do Podbořan u Karlových Varů a nakonec roku 1898 ukončena. Srov. WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové*, s. 14.

²²³ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 183.

O době, kdy firmu společnými silami vedli otec a syn, lze říci, že pracovní náplň byla rozdělena tak, že Carl figuroval jako hlavní reprezentant firmy navenek a svými názory a nápady ji zastřešoval, zatímco Franz se zabýval jednotlivými ryze praktickými záležitostmi převážně technického rázu. Je známo, že jeho zásluhou patřila Hardtmuthova továrna mez nejlépe vybavené továrny na jihu Čech co do vybavenosti stroji a mohla směle konkurovat v tomto smyslu i závodům mimo daný region. Většina strojů, která byla v této době nově zaváděna do výroby, pocházela přímo z rýsovacího prkna Franze Hardtmutha. Často se jednalo o funkčně jednoduché a přísně specializované stroje nahrazující jeden dílčí úkon. Návrhy, které Franz vypracoval, byly pak posílány do Steffensovy strojírný ve Zlaté Koruně, která stroje přímo na míru vyráběla.²²⁴

Ačkoliv je dnes jméno Hardtmuthovy továrny spojeno převážně s tužkařským průmyslem, což je bezesporu zásluhou právě Franze Hardtmutha, je nutné poznamenat, že on sám se zasloužil i o jiné rozšíření sortimentu nabízených výrobků, které bylo v této době značně rozmanité. Roku 1872 totiž zahájil tovární výrobu kachlových kamen.²²⁵ Historie tohoto nápadu je poměrně zajímavá. Podnět vzešel zcela nezáměrně od barona Bohuslava Mundyho, který věnoval, spíše jako kuriozitu, svému příteli Franzovi nákres pokojových kamen. Ten pocházel ještě z pera, respektive z tužky, Josepha Hardtmutha, z dob jeho učednických let. Franz si následně zaznamenal do deníku tuto úvahu: „*Zajímalo by mě, zda se můj děd již zabýval myšlenkou na výrobu kamen, což bohužel nemohu zjistit. Musí se to brát tak, a já bych na to byl hrdý, že je nutno dokončit to, co on, dosud bezpochyby nejnadanější muž v naší rodině, začal.*“²²⁶

Kamna, která byla vyhotovována na základě návrhů k tomuto účelu najatého vídeňského akademického malíře Breitenfeldera, se těšila značné oblibě zejména mezi vysokými finančními kruhy a šlechtou. Získala i mnoho ocenění na rozličných mezinárodních i regionálních výstavách. Snad největším vyznamenáním bylo však pro rodinu, k Habsburkům bytostně loajální, vybrání jejich kamen na dekoraci a vytápění císařovny Hermesovy vily, za což si firma odnesla nejvyšší uznání z 13. července 1886. Proslulost kamen, zejména s ohledem na jejich vysokou kvalitu a

²²⁴ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 32.

²²⁵ Tato výroba byla nakonec roku 1895 přeložena do Podbořan a roku 1898 odkoupena firmou Berger a Brüll. Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 190.

²²⁶ Cit. dle: tamtéž, s. 189.

výborné umělecké provedení v kombinaci s přijatelnou cenou, sahala i za hranice habsburské monarchie. Mezi nadšené zákazníky patřil i řecký král Jiří I., který si osobně zajel výrobky prohlédnout a vybrat.

Jednání s takto vysoce postavenými zákazníky však neprobíhalo vždy očekávaným způsobem. Ve Vídni se například dlouho mluvilo o tom, jak si císařův zeť arcivévoda František Salvátor šel do prodejní pobočky Hardtmuthovy továrny na Franzensring vybrat novou kachlíčkovou vanu (neboť i takovéto specifické výrobky keramická sekce továrny nabízela) pro své právě zařizované sídlo ve Wallsee. Když si prohlédl ve výloze vystavené vany, usoudil, že by jeho statné postavě mohly být krátké. Z tohoto důvodu, jak neušlo kolemjdoucím na této rušné ulici, si ve své bílé generálské uniformě vlezl do vystavované vany a jal se ji zkoušet. Vyděšený zaměstnanec obchodu jej pak musel před zraky všech přihlížejících diváků oprašovat, neboť vana samozřejmě nebyla nejčistší.²²⁷

Hlavní zájem Franze Hardtmutha však vždy ležel v tužkařském průmyslu. Již v šedesátých letech se mu podařilo sestrojít takzvaný „český mlýn grafitový“. Dle jeho vlastních slov se však jednalo jen o zdokonalení na jiné účely využívaného přístroje. Do deníku si zapsal: „*Mlýn není mým vynálezem, pochází z Ameriky na tření olejových barev. Nahradil jsem pouze litěné desky kameny.*“²²⁸ Ať už budeme Franze považovat za vynálezce či „pouhého“ zdokonalitele, je nesporné, že jím vyrobený mlýn umožnil zcela nový rozmach tužkárenské výroby a takto vyráběné tužky časem předčily konkurenci na světové úrovni. Zvláštností konstrukce mlýnu totiž bylo výstředné uložení kamenů. Větší spodní kámen byl dole podepřen čepem, jenž tvořil osu otáčení, ta však byla posunuta mimo osu otáčení horního kamene. Horní kámen měl uprostřed velký válcovitý otvor k nalévání vodné suspenze meliva a byl přiváděn k točení hnací řemenicí, zatímco svou vahou seděl na spodním kameni. Suspenze tak samovolně vnikala mezi třecí plochy. V důsledku toho byla intenzivně roztírána a homogenizována. Po průchodu kameny pak suspenze odstříkovala na okraji spodního kamene do sběrného žlabu. Průchod náplně mlýnem trval od pěti do sedmi hodin, takže jeden dělník zvládl obsluhovat více strojů najednou.²²⁹

²²⁷ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 189-190.

²²⁸ Cit. dle: SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Proč tužky HB byly nejlepší?*, s. 26.

²²⁹ Bliže viz SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Mletí grafitu a grafitových směsí na tužky*, s. 33-34.

Takto připravovaná grafitová směs vyvrátila dosud tradovaný názor, že k výrobě tužek je vhodný jen takzvaný amorfni grafit, krystalický grafit byl totiž považován za málo černý a špatně se otíral o papír. Hardtmuthem zdokonalené mlecí zařízení však umožňovalo využít i tuto dosud opomíjenou formu grafitu. Právě tento výběr materiálu a způsob jeho přípravy se stal dlouho střeženým (a hledaným) tajemstvím firmy.²³⁰

Po vyřešení tohoto problému si mohl nechat Franz dovážet krystalický grafit s vysokým obsahem uhlíku z Cejlonu, ten, při smíchání s malým množstvím cejlonských popelovin, umožňoval vyrábět tuhy v široké tvrdostní škále. Prvním uvedením tohoto grafitu na trh se stala tužka Comprimierte Mine, či Grafit Comprimé, se roku 1877, která byla nabízena ve dvanácti stupních tvrdosti. Tento výrobek získal již o rok později zlatou medaili na Berlínské výstavě. O tom, nakolik předčil ostatní konkurenci, hovoří i na výstavě pronesený posudek profesora Huga Tröschela: *„Nejnámější proslavené tužky stále trpí na jisté závady, grafitová směs nemá vždy stejnoměrné složení, hrot se lehce láme, jiné ryjí do papíru. Tyto závady překonala tužka Grafit Comprimé.“*²³¹ Právě tato tužka umožnila úplné vytlačení norimberské konkurence z rakouského trhu, které je patrné od 70. let 19. století.²³²

Po otcově smrti, kdy Franz von Hardtmuth²³³ již stál ve vedení podniku osamoceně, došlo ještě k výraznějšímu zdokonalení dosavadního sortimentu vyráběných tužek. 2. února 1889 si poznamenal do deníku: *„Chci dáti do prodeje nový druh nejlepších tužek. Budou žluté, leštěné se zlatou značkou.“*²³⁴ Zmiňovaným výrobkem je bezesporu nejznámější a nejúspěšnější produkt budějovické továrny – tužka Koh-i-noor.

Název byl zvolen podle proslulého indického diamantu Koh-i-núr (Hora světla), který byl včleněn do britského korunního pokladu právě v době, kdy Franz pobýval na své studijní cestě v Británii. Po novém výbrusu roku 1852 se diamant stal symbolem krásy a bohatství, na což měl právě název Hardtmuthovy tužky odkazovat. I proto byla od počátku „Koh-i-noorka“ prodávána třikrát draž než její konkurence

²³⁰ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *170 let keramické výroby tužek*, s. 279.

²³¹ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Výrobní značka HB základem světové stupnice tvrdosti tužek*, s. 19.

²³² NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor v Českých Budějovicích*, s. 10.

²³³ Od roku 1873 již jako „šlechtic von“, Viz kapitola *Carl (šlechtic von) Hardtmuth*.

²³⁴ Cit. dle SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*, s. 169.

(tedy za 20 krejcarů).²³⁵ O tom, jak velmi dobře vymyšlenou značkou jméno Koh-i-noor bylo, se pochvalně zmiňuje i Reifova příručka techniky ochranných známek²³⁶: „Koh-i-noor – nesnadné slovo, nikoliv málo běžné, právě jak má být, přesto obtížné, ba téměř neskutečné sloučení představ, ale přece jen významná známka. [...] Co má vlastně společného [diamant] s jakostní Hardtmuthovou tužkou? Grafit a diamant pozůstávají z uhlíku. Má to být myšlenková souvislost? Musíme se spokojit s domněnkou, že účelem je zdůraznění zvlášť hodnotného a drahého typu tužky skrze jméno vzácného a známého drahokamu. Jinak musíme přiznat, že se toto slovo cizokrajného zvuku silně vžilo jako fantastická známka.“²³⁷ Tužka Koh-i-noor ihned po svém uvedení na trh uchvátila svět svou vysokou kvalitou a obdržela mnohá ocenění a uznání. Od 17. června 1890 se mohla pyšnit i znaleckým posudkem královské bavorské akademie umění v Mnichově, která ji po důkladném otestování označila za „velmi dobrou“ (nejvyšší možné dosažitelné hodnocení).²³⁸

Do té doby neobvyklá žlutá barva povrchové úpravy byla zprvu konkurencí vysmívána. Tato reakce však sloužila jako velmi funkční negativní reklama a postupem doby se žlutá barva stala symbolem kvality. Je však pravděpodobné, že nebyla vybrána za tímto účelem (i když jisté povědomí o neobvyklosti fungující jako obchodní artikl jistě nemůžeme, už vzhledem k názvu tužky, firmě upřít). V prvotním záměru měla být, v kombinaci s černou tuhou, symbolickým vyjádřením rakouské příslušnosti firmy a její loajality k habsburskému domu.²³⁹

Tužka byla prodávána v dosud neobvyklém množství typů tvrdosti. Jednalo se o Hardtmuthem vynalezenou sedmnáctistupňovou tvrdostní škálu. Na místo dosud používaných arabských číslic 1-6 používala písmenné označení, později pro zjednodušení nahrazené kombinací písmen a číslic. Nová na této škále byla nejen její šíře a písmenné označení, ale i to, že písmena zastupovala anglické termíny, zatímco

²³⁵ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*, s. 169-170.

²³⁶ Jméno „Koh-i-noor“ však ve skutečnosti nebylo ochrannou známkou výrobku, ale jen názvem typu tužky. Ochrannou známkou Hardtmuthových tužek bylo „HB“, odkazující jak na Hardtmuthovy tužky (Hardtmuth-Bleistifte), tak na jejich původ (Hardtmuth-Budweis). Blíže viz SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Proč byly tužky HB nejlepší?*, s. 25.

²³⁷ REIF, Heinrich. *Handbuch der Schutzmarken-Technik*, s. 91.

²³⁸ Znalecký posudek viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 5. díl, s. 11.

²³⁹ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*, s. 169-170.

dosud bylo obvyklé v tužkárenském průmyslu používat spíše francouzštinu. Měkké tužky byly označovány písmenem B (primárně míněno jako „black“ - černý, taktéž však poukazující k budějovickému původu - „Budweis“), na sedmnáctistupňové škále tužky Koh-i-noor tedy 6B-2B (starým způsobem BBBBBB-BB). Střední tužky byly označovány od měkčích k tvrdším B, HB (odkaz k ochranné známce HB), F („firm“ - pevný, odkazuje však i k jménu tvůrce – Franz). Tvrdé tužky pak tvořily druhou část stupnice od H po 6H (H zastupující termín „hard“ - tvrdý, zároveň však upomínající i ke jménu Hardtmuth). Takto vytvořená škála se pro svou šíři a zejména přesnost při dodržování jednotlivých stupňů stala brzy, i přes odpor konkurenčních firem, zejména norimberské firmy FABER, obecně používanou, což trvá až dodnes.²⁴⁰ Dokonce se dostala i do úředních norem a předpisů k určování tvrdosti povrchu lakovaných ploch. Ta byla určena zapsáním tvrdosti té tužky, která na lak přestala psát a místo toho po sobě začala zanechávat nepřerušovaný vryp.²⁴¹

Vraťme se ale na chvíli k soukromému životu vynálezce tužky Koh-i-noor. Manželství Franze a Mathildy lze z dobového i dnešního hlediska považovat za šťastné. Dne 8. dubna 1862 přišla na svět první dcera Marie Augusta Carolina Johanna, v rodinném prostředí oslovovaná jako Irma. O dva roky později, 11. března 1864, se manželům narodila druhá dcera, která dostala po matce jméno Mathilda, v rodině ji však většinou volali Daka či Lischi. Teprve 15. ledna 1870 se rodina dočkala dlouho očekávaného mužského potomka, který dostal jméno po otci – Franz. I on však brzy získal celoživotní přízvisko – Bia,²⁴² které používal i na oficiálních dokumentech, aby se odlišil od otce.

Mathildě a Franzovi bylo dopřáno prožít společně mnoho let. Roku 1885 oslavili svou stříbrnou svatbu. Učinili tak v rodinném kruhu na svém letním sídle v Grünau. O tom, jaké postavení rodina měla v rámci své domovské obce, však nejlépe svědčí uvítání, kterého se manželům při této příležitosti po jejich návratu do Českých Budějovic dostalo. Za den oslav a gratulací byl vybrán 7. listopad. V předvečer slavnostního dne zorganizoval městský ostrostřelecký sbor, neboť továrník von Hardtmuth byl jejich čestným kapitánem, pochodňový průvod

²⁴⁰ Blíže k vývoji tvrdostní škály a jejímu přijetí viz SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Výrobní značka HB základem světové stupnice tvrdosti tužek*, s. 19-21 a SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*, s. 169-171.

²⁴¹ SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*, s. 171.

²⁴² Někdy se v pramenech objevuje i ve formě „Pia“.

s hudbou, kterého se, navzdory nepřízní počasí, zúčastnilo velké množství lidí. Kapela pak na dvoře továrny, kde měli Hardtmuthé svůj byt, uspořádala malé dostaveníčko, za což oslavovaný pár vřele poděkoval.²⁴³

Následující den odpoledne přijímala rodina deputace gratulantů. Ostroštrelecký sbor pod vedením komandanta a kapitána pana Knappa předal oslavovanému páru nádherný puget a čestnou šavli. Také úředníci a předáci využili tohoto dne, aby přednesli svému panu šéfovi a jeho choti blahopřání a předali mu, jako trvalou upomínku na tento jubilejní den, stříbrné květinové aranžmá a dvě elegantní a vkusně vyvedené lovecké pušky, které vyhotovil knížecí Schwarzenberský dvorní výrobce pušek, pan Habera. Téhož dne večer uspořádalo na pět set dělníků továrny oslavovanému páru druhý pochodňový průvod.²⁴⁴ Účastníci se shromáždili krátce po šesté hodině v tělocvičně německého spolkového domu. Tři rány z děla zvěstovaly odchod průvodu, který se za zvuku hudby provozované kapelou veteránů a doprovázený bezpočtem lidí ubíral Biskupskou ulicí přes náměstí a dále Krumlovskou alejí až k Hardtmuthově továrně a tam se před obytnými budovami oslavovaného továrníka rozestavil. Okna obou továrních budov byla zářivě osvětlena a okno bytu pana von Hardtmuth bylo ozdobeno transparentem. Když se průvod rozestavil, zazněla ještě jednou dělová rána, načež kapela precizně předvedla pět velmi dobře zvolených kousků. Přestávky v hudbě využil jeden dělník, aby provolal slávu v okně se nacházejícímu páru jubilantů, k čemuž se účastníci průvodu radostně připojili. Hardtmuth se pak odebral osobně do řad svých dělníků a poděkoval jim za gratulace. Poté se průvod opět seřadil a na odchodu zaznělo ještě jednou hlučné provolání slávy.²⁴⁵

Během tohoto slavnostního dne byla oslavovanému páru dětmi zaměstnanců a dělníků z lidové školy na Lineckém předměstí předána i veršovaná adresa následujícího znění: *„Poněvadž se den nachýlil ke svému konci, odpočívají všechny pilné ruce, a otec spěchá k odpočinku ke své malé chatě. Před dveřmi, před malými, již jej všichni jeho blízcí očekávají, odvěti na jejich pozdrav horkým otcovským*

²⁴³ *Budweiser Zeitung*, r. 26, č. 89, ze dne 10. listopadu 1885, s. 2.

²⁴⁴ *Budweiser Zeitung*, r. 26, č. 89, ze dne 10. listopadu 1885, s. 2, stejně jako *Budweiser Kreisblatt*, r. 34, č. 89, ze dne 11. listopadu 1885, s. 2 shodně označují za organizátora druhého pochodňového průvodu dělnictvo továrny L. & C. Hardtmuth, *Budivoj*, r. 21, č. 90, ze dne 8. listopadu 1885, příloha s. 1 však za tvůrce průvodu označuje spolek veteránů.

²⁴⁵ *Budweiser Zeitung*, r. 26, č. 89, ze dne 10. listopadu 1885, s. 2.

polibkem. Ve světnici se rozsvítilo, a maminka rychle přináší na stůl boží dar, aby občerstvila dítě a chotě. Bůh požehnal pokrm svým, kteří se shromáždili k jídlu, a nyní jde v kruhu radostný hovor od úst k ústům. Děti mají mnoho otázek; otec nebude unaven říci, copak celý milý den všechno dělal. Dnes se asi stalo něco zvláštního, jak se zřídka v životě stává, neboť otcovy líce září, radost mu svítí v očích. Maminka se sotva dovolí zeptat, nýbrž hledí s blažeností na otcovu tvář, z které hovoří čirá radost. „Přinesl's nám asi radostnou zvěst?“ zazní jí nakonec z úst. „Určitě – od milostivého pána, kterou všichni rádi uslyšíte. Nyní, když zde sedíme společně při svitu lampy, přebývá s urozenou paní v důvěrném zeleném luhu [míněno Grünau – pozn. J. K.], jeho blažený pohled spočívá na krásném páru dcer, na synovi s vlnitými vlasy, a hýří otcovským štěstím. Dnes je tomu dvacet pět let, co přistoupil k oltáři s líbeznou nevěstou, která jej dnes jakožto manželka obšťastňuje láskyplně a důvěrně [stejnou měrou], jakou jej dříve uchvátila.‘ Nyní se otec zastavil; - z věže slavnostně zazněl zvon klekání. Na zdůraznění vážnosti znamení otec tiše povstal, všichni se zbožně pokřižovali, nábožně sepjali ruce; uctívali věčnou vládu, a jejich vroucná prosba pronikla až k nebeským výšinám: ‚Ty, který žiješ v nebi, bohatě odměňuješ vše dobré, Jemu, komu vděčíme za svůj chléb, který nás chrání před každou nouzí, požehnej mu a všem jeho nejbližším, kteří jsou s ním nyní spojeni; a necht' bledá hvězda neštěstí zůstává daleko od jejich nebe!‘ Nyní, když skončil svou modlitbu, obrátil se otec ke své rodině, pochopili jeho pohnutí srdce; a v radostném hnutí říkají dnes děti hlasitě, co tehdy v útulné světničce silně vzrušilo jejich pocity, bouřlivě pohnulo jejich srdce: ‚Co jsme v každém okamžiku vyčetli z pohledu rodičů, zní dnes z našich úst radostně v širokém okruhu [lidí]: Bůh požehnej a uchovej ještě mnoho a mnoho let v plném štěstí tento vysoce urozený oslavovaný pár!‘“²⁴⁶

²⁴⁶ Překlad ponechávám neveršovaný, aby nebyl ve prospěch rýmu posunut význam. V originále: Da der Tag sich neigt zu Ende, ruhen alle fleissgen Hände, / und Vater eilt zur Ruh seiner kleinen Hütte zu. / Vor der Thüre, vor der kleinen, schon erwarten ihn die Seinen, / er erwidert ihren Gruss mit dem heissen Vaterkuss. / In der Stube wird es helle, und die Mutter bringet schnell / auf den Tisch die Gottesgab, dass sie Kind und Gatten lab. / Gott gesegnet es den Seinen, die sich hier zum Mahl vereinen, / und nun gehet in der Rund' froh Gespräch von Mund zu Mund. / Kinder haben viel zu fragen; Vater wird nicht müd zu sagen, / was den lieben langen Tag er denn alles schaffen mag. - / Heute mag's Besond'res geben, wie sich's selten trifft im Leben, - / denn des Vaters Antlitz strahlt, Freude sich im Aug' ihm mahlt. / Mutter traut sich kaum zu fragen, sondern schaut mit Wohlbehagen / auf des Vaters Angesicht, aus dem heit're Freude spricht. / „Bringest uns wohl freud'ge Kunde?“ tönt es endlich ihr vom Munde. / „Ja gewiss – vom gnäd'gen Herrn, die ihr alle

Samozřejmě, že tento naivní text je více než zobrazením skutečného vztahu dělníků ke svému zaměstnavateli nádhernou ukázkou, do jaké pozice byl majitel továrny stylizován. Autorem textu byl pravděpodobně některý z členů pedagogického sboru lidové školy na Lineckém předměstí. Lze tedy říci, že děti dělníků byly vychovávány až k nábožné úctě k panu von Hardtmuth. Byl postaven na piedestal a pro děti měl tvořit součást takřka posvátné trojice vzorů: Bůh, císař, majitel továrny Hardtmuth. Právě k císařské sebe prezentaci je nejsnadnější toto dobovým diskurzem vytvářené postavení Franze v rodinách zaměstnanců připodobnit. Neboť, podobně jako císař byl otcem svých národů, Hardtmuth byl stavěn do pozice otce, ochránce a živitele svých dělníků.

Na druhou stranu je nutné majiteli továrny přiznat, že, ač toto počínání jistě nenašlo tak idylickou odezvu, jaká byla výše naznačována, o své dělníky určitý zájem skutečně projevoval. Není také divu, když celý svůj život prožil prakticky v jejich středu. Hardtmuthova rodina totiž v této době bydlela v prvním patře tovární budovy naproti vrátnici. Podle ústní tradice chodil prý Franz často na vrátnici hrát karty s továrními hasiči, nočními hlídači a vrátným.²⁴⁷ Ač by tato historka samozřejmě mohla být jednou ze sebe prezentačních legend továrníka-otce dělníků,

---

höret gern. / Jetzt, da wir hier im Vereine sitzen bei der Lampe Scheine, / weilet er mit der edlen Frau in der trauten grünen Au, / an der Töchter lieblich Paare, an dem Sohn' im Lockenhaare / hängt sein wonneselg'er Blick, und er schwelgt im Vaterglück. / Heut' sind's fünfundzwanzig Jahre, wo er trat zum Traualtare / mit der wunderholden Braut, die so liebevoll und traut / heut' als Gattin ihn beglückt, wie sie damals ihn entzückt.“ / Nun der Vater hält an sich; - von dem Thurme feierlich / tönt der Glocke Abendläuten. Auf des Zeichens ernst Bedeuten / still erhebt der Vater sich, alle fromm bekreuzen sich, / andachtsvoll die Hände falten; sie verehr'n des Ew'gen Walten, / und ihr innbrünstiges Fleh'n dringst zu des Himmels Höh'n: / „Der Du in dem Himmel wohnest, alles Gute reichlich lohnest, / Ihn, dem wir danken unser Brot, der uns schützt vor jeder Noth, / segne ihn und all' die Seinen, die mit ihn sich jetzt vereinen; / und des Unheils fahler Stern bleib' von ihrem Himmel fern!“ / Nun da sein Gebet er vollendet, zu den Seinen der Vater sich wendet, / sie versteh'n des Herzens Regung; und freudiger Bewegung / sagen heut die Kinder laut, was damals in dem Stübchen traut / mächtig ihr Gefühl erregt, stürmisch hat ihr Herz bewegt: / Was in jedem Augenblick wir gelesen in der Eltern Blick / töne heut' aus uns'rem Munde freudig durch die weite Runde: / „Gott segne und erhalte noch viele und viele Jahr' / im Vollgenusse des Glückes das hochedle Jubelpaar!“; cit. dle: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 14. díl, s. 10-13.

²⁴⁷ VONDRA, Václav. *Továrna Koh-i-noor na přelomu století*, s. 100.

Ize ji však, vzhledem k povaze Franze a jeho jiným činnostem ve prospěch dělnictva mimo rámec úředně nařízených povinností, označit za velmi pravděpodobnou.

I z korespondence s živnostenským inspektorem v letech 1885-1886 vyplývá, že Hardtmuth pečoval o své dělníky na svou dobu na neobvykle vysoké úrovni. Dokonce se uvažovalo i o založení spořicího fondu, který by pomáhal dělníkům s placením nájemného. Zda k tomuto aktu skutečně došlo, není bohužel z dochovaných materiálů zjistitelné.²⁴⁸ V *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* se však dočítáme i o Franzových dalších snahách v tomto směru. Tento text sice nelze brát doslova, neboť se jedná o oslavný spisek vzniklý ku příležitosti sta let od založení firmy, ale vzhledem k předchozímu lze ale soudit, že alespoň jádro výpovědi by mohlo být pravdivé. Spis se zmiňuje, že každý dělník měl k továrníkovi volný přístup. Když se pak Hardtmuth, skrze dělníkovu výpověď či jinou cestou, dozvěděl o existenčních problémech některé rodiny svých zaměstnanců, v tichosti následující sobotu (která byla výplatním dnem) předal postiženému dělníkovi potřebnou sumu oproti příslibu týdenních splátek. Když pak viděl, že jsou řádně a pravidelně spláceny a dlužník si ani jednou nevyžádal odklad, vrátil mu opět celou částku jako dar, s tou podmínkou, že si ji musí uložit. Tímto způsobem učil své zaměstnance šetřit.²⁴⁹

Z korespondence s živnostenským inspektorem vysvítá dále i jeden zajímavý případ, který blíže ukazuje, že kladný vztah Hardtmutha k dělníkům nemusí být v pramenech oslavného charakteru tak nadnesený, jak by se na první pohled mohlo zdát. Generální inspektor informuje Franze Hardtmutha v dopise z 5. listopadu 1886 o dělníkovi, který se na něj obrátil s prosbou o intervenci, ač byl z továrny propuštěn pro vlastní zavinění. Inspektor žádost o intervenci odmítl, ale nabídl dělníkovi poskytnutí podpory za účelem zajištění existenčního minima. Dělník však, jak se v dopise dočítáme, zareagoval slovy: „*Mně je pracovní místo u pana Hardtmutha milejší, než když by mi chtěl darovat 300 zlatých.*“ Tento dělník byl následně opět přijat.²⁵⁰

²⁴⁸ Dopis z 24. listopadu 1885 viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 5. díl, s. 7.

²⁴⁹ *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 3.

²⁵⁰ Dopis z 5. listopadu 1886 viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 5. díl, s. 9-10.

„Starý pán“, jak zaměstnanci Franze Hardtmutha v 80. a 90. letech nazývali, nevěnoval svou péči jen dělníkům. O tom svědčí například i regionální živnostenská výstava v Českých Budějovicích, která byla otevřena 9. června 1889. Franz byl jmenován jejím protektorem. Tuto pozici však nevnímal jen jako čestnou, nýbrž se snažil skrze ni působit na pozvednutí místního průmyslu a drobného řemesla. Zejména usiloval o zajištění podpory řemeslníkům, pomocníkům a tovaryšům v rozvíjení jejich schopností a talentu. Mělo se tak činit především nabídkou poskytnutí potřebného materiálu na zhotovení předem předloženého a za kvalitní uznaného návrhu. Vážil si totiž každého dobrého nápadu a vždy dbal na to, aby uváděl skutečného autora, v případě, že jej nějaký nápad či skica zaujaly natolik, aby je ve svém závodu uvedl do praxe. Zároveň věnoval Franz, jako protektor výstavy, částku 100 dukátů na finanční prémie pomocných živnostenských dělníků.²⁵¹

Za snahy tohoto typu a své zásluhy o industrializaci jihu Čech, nemluvě o vytvoření několika stovek pracovních míst, obdržel roku 1890 řád Železné koruny III. třídy²⁵² a nedlouho poté i osmanský řád Medžidije IV. třídy a titul tureckého dvorního dodavatele.²⁵³ Tato ocenění byla předána tohoto konkrétní roku i v souvislosti s oslavovaným jubileem firmy.

Oslava stoletého jubilea továrny byla bezesporu nejen pro firmu, ale i pro celé město, největší událostí roku. Okolo osmé hodiny, v předvečer vlastní oslavy, 14. listopadu 1890, se v tělocvičně německého spolkového domu shromáždili dělníci firmy, aby se sdružili k impozantnímu pochodňovému průvodu. Účast německých spolků byla při této příležitosti s díky odmítnuta. Čelo průvodu tvořili tovární požárníci s kapelou c. k. privilegovaných ostrostřelců. Za nimi následovalo úřednictvo továrny a poté v takřka nekončících řadách dělnictvo. Každý účastník

²⁵¹ *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 3.

²⁵² MYŠKA, Milan. *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, s. 156.

²⁵³ I WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 1. díl, s. 10. V *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 11. díl, s. 4 však tentýž autor uvádí jako určení předání obou řádů až rok 1894, tuto informaci však můžeme směle označit za překlep, neboť je jejich převzetí zmiňováno již v pramenech vzniklých při příležitosti oslav jubilea firmy roku 1890; naproti tomu WASMANSDORFF v práci *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 191 pokládá udělení řádu již do roku 1885.

nesl pestrobarevným lampion.²⁵⁴ Průvod se táhl pod vedením továrního úředníka Friedricha Munkerta po Linecké ulici skrze Hardtmuthovu uličku (Hardtmuthgasse). Po cestě sklidily nadšenou pochvalu osvětlené domy pánů Demla a Hoffmanna, stejně jako městská lidová škola.²⁵⁵ Kolem ní se průvod dále ubíral až k pochodněmi, vlajkami, prapory a girlandami bohatě ozdobeným továrním budovám.

Na prostorném dvoře před obytnými budovami se účastníci průvodu rozestavili a kapela spustila první hudební číslo. Když se továrník, Franz šlechtic von Hardtmuth, a jeho rodina objevili v okně, ujal se pan Friedrich Munkert slova a přednesl následující proslov: *„Vysoce ctěný pane šéfe! Shromáždil se zde ve jménu všech Vašich dělníků velký díl Vašich podřízených, aby Vám dal ve známost svou srdečnou účast na oslavě stoleté existence Vaší továrny! Tato ovace Vám má být znamením, že setba, kterou zasel Váš zesnulý otec i Vy sám a která se nazývá: spravedlnost, přívětivost a skutečně otcovská péče o Vaše podřízené, vyklíčila a přinesla plody, plody, které jsou dnes vzácné: vděčnost a věrnou oddanost! S těmito pocity jsme dnes přišli, abychom prokázali svou vroucí a radostnou účast na této oslavě a vyslovili přání, aby i nadále požehnání nebes nad Vámi a Vaším celým rodem vládlo a proto voláme: Našemu vysoce ctěnému panu šéfovi a jeho celé rodině: Ať žijí! Sláva! Sláva!“*²⁵⁶

Poté následovalo nadšené provolávání slávy všemi dělníky. Franz von Hardtmuth následně poděkoval shromážděným projevem tohoto obsahu: *„Pánové! Slavíte dnes se mnou svátek, který nás všechny naplňuje hrdostí a radostí. Přinesli jste mi ovace, které přicházejí ze srdce, a proto k srdci také míří. Oslava platí minulosti i přítomnosti. Přeji si, aby i budoucnost přinesla přátelské vztahy mezi Vámi a mnou. Pro dnešek děkuji jménem svým i těch, kteří byli přede mnou, do zítřka nashledanou!“*²⁵⁷ Tato slova sklidila bouřlivý ohlas. Hudební kapela ostroštelců pak pod vedením svého kapelníka pana Jungmanna spustila serenádu a zahrála dvě čísla: duet z opery *Isabella* od Carnera a *Gasselfahrer* polku od Wagnera. Továrník pak sestoupil z okna a každému jednotlivě poděkoval podáním ruky. Mezi hraním kapely

²⁵⁴ Zur Geschichte des Hauses Hardtmuts in: Budweiser Kreisblatt, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 4.

²⁵⁵ Budweiser Zeitung, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 3.

²⁵⁶ Cit dle: tamtéž, s. 3.

²⁵⁷ Cit. dle: Zur Geschichte des Hauses Hardtmuts in: Budweiser Kreisblatt, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 4.

a bouřlivým pokřikem defiloval průvod pod okny majitelů továrny a vydal se poté svou cestou po starém železničním náspu ke spolkovému domu, kde se rozešel.²⁵⁸

V den vlastní oslavy jubilea, 15. listopadu, se v devět hodin ráno dostavilo ke gratulacím veškeré slavnostně oblečené úřednictvo, předáci a dozorcí, stejně jako vedoucí poboček z Vídně, Budapešti, Drážďan a Londýna. Slovo si vzal první prokurista firmy, pan Gustav Demel, a přednesl takřka vyčerpávající slavnostní řeč, ve které se dotkl stoletého působení firmy v sociální, kulturní i vlastenecké oblasti. Hlavní pozornost pak věnoval užitečnosti vynálezu tužky: *„V kulturních dějinách posledního století, při vývoji umění, věd a dopravy, nehrála zcela jistě tužka mezi tisíci novými vynálezy poslední roli a může i v budoucnu své dosažené místo obhájit. Stala se nepostradatelným přítelem veškerého mravného obyvatelstva. Malíř kreslí s její pomocí základní náčrt malby na plátno či vykresluje své ideje za pomoci tužky výrazným stínováním, básník s ní poutá prchavou inspiraci svého génia. Hrdina architektury a sochařství navrhuje božské formy a způsoby s tužkou, skladatel poutá rychle melodie, které v něm rostou. Stenograf s ní chytá řeč poslance, přednášku badatele, výklad učitele, kupec, řemeslník, mistr, tovaryš, profesor, žák, zkrátka všichni, všichni, kterých se dotkl závan našeho století, používají tento malý nástroj, aby rychlostí svého rukopisu zajistili okamžiku pokračování a trvání. Maličká tužka má mnohasetleté dějiny, ve kterých jméno Hardtmuth obdrželo čestný list.“*²⁵⁹

V následující rozpravě pokračující ve stejně vznosném a slavnostním duchu vyložil prokurista Demel dějiny psacích potřeb od dávnověku až do roku 1790. Od vynálezu tužky Josefem Hardtmuthem se ve svém projevu dále přesunul k dějinám oslavovaného rodu a vzpomenu památky a činů všech jeho významných členů. V návaznosti na rozvoj podniku pak velmi nadšeně vyzdvihoval nejen konkurenceschopnost továrny, ale zejména i její sociální stabilitu, čímž reagoval na soudobou velmi palčivou otázku sociálních bouří: *„Skutečná nezdolná oddanost nachází svůj nejčistší a nejsilnější výraz vždy od 30. dubna do 1. května, kdy se velmi výrazně zjevuje v celé Evropě nebezpečný mrak socialismu. Tehdy ozývají se svobodně dělníci této továrny, aby zajistili majetek svého zaměstnavatele. [...] Ptáme-li se po příčině tak přátelského jevu, zjistíme, že se Franz von Hardtmuth*

²⁵⁸ Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths in: Budweiser Kreisblatt, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 4.

²⁵⁹ Cit dle: Budweiser Zeitung, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 3.

*k dělníkům chová v každý čas lidsky, láskyplně a usiluje o jejich materiální i duševní blaho.*²⁶⁰ Po výčtu všech Franzových zásluh o dělníky pokračuje Demel v podobném duchu: *„Že všechna tato láska musí vzbudit v srdcích jeho dělníků přichylnost, je snadno pochopitelné, v tom našel účinný a snad jediný prostředek, jak vyřešit sociální otázku, totiž: dát dělníkům vydatnou půjčku na jejich potřeby, aby si zajistili budoucnost a skrze laskavé lidské jednání v nich v jejich situaci vzbudit pocit spokojenosti.*²⁶¹ Na tomto základě, usuzuje dále Demel, je nejlépe vysvětlitelný úspěch, kterého závod i jeho majitel dosahuje na rozličných světových výstavách. Po výčtu osobních vyznamenání, která rodina během sta let trvání závodu obdržela, a po znovu zdůraznění zásluh firmy o rozvoj průmyslu v celé monarchii zakončil prokurista svůj projev vyslovením společného přání shromážděných zaměstnanců: *„Vím, že mluvím z celého srdce, když vyslovím hluboce pociťované přání, aby podnik na dříve vytyčené dráze rázně pokračoval, a také v budoucnu na venek i vevnitř vítězství dobýval a místo, které v kulturních, vlasteneckých a k dělníkům laskavých [tzn. sociálních – pozn. J. K.] souvislostech dosáhl, plně držel.*²⁶²

Tato řeč zapůsobila na přítomné silným dojmem, který došel vyjádření provoláváním slávy pánovi domu a jeho rodině. Pan von Hardtmuth převzal přání svých zaměstnanců s pohnutím. Úředníci následně předali Franzi von Hardtmuth cenné dary. Mezi ty nejzajímavější a nejhodnotnější patří bezesporu figurální portrét v životní velikosti ztvárňující Carla von Hardtmuth, otce oslavovaného majitele. Obraz pocházel z ateliéru vídeňského malíře Seeligmanna, který svého času namaloval i portrét korunního prince. Dále pak továrník obdržel stříbrný pohár a velmi nákladně propracovanou adresu. Její náčrt, stejně jako samotné umělecké provedení, inicioval profesor reálné školy pan Zückert, zatímco praktické vyhotovení vzešlo z ateliéru Augusta Kleina ve Vídni. Adresa byla zabalená v olivově zelené sametové kůži a na přední straně nesla bohaté dekorace v starobylých stříbrných a zlatých prstencích, kolem vazby se pak vinuly cizelované obroučky, které byly na rozích provázány skrze papíry. V rozích byly vsazeny emailové medailonky znázorňující rozličné tovární výrobky. V levém horním rohu se nacházela plastická miniaturní kamna, v pravém rohu nádobí, v dolním levém rohu byly ztvárněny tužky,

²⁶⁰ Cit dle: *Budweiser Zeitung*, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 4.

²⁶¹ Cit dle: tamtéž, s. 4.

²⁶² Cit dle: tamtéž, s. 4.

pravý roh pak nesl v emailu vyvedenou tovární ochrannou značku. V bohatě vyvedeném zdobení byl nad oválným štítkem připevněn, vedle letopočtů 1790-1890, monogram sestavený z počátečních písmen dosavadních majitelů firmy Josepha, Louise, Carla a Franze von Hardtmuth. Titulní list adresy měl sám o sobě vysokou uměleckou hodnotu. Nesl dole rodový znak s heslem *Beharrlich vorwärts* (Vytrvale vpřed). Mimoto krášlila spodní část listu ještě alegorie továrních odvětví, personifikace Mzdy s rohem hojnosti a vavřínovým věncem a na bodláčí stojící Práce, silný muž ve středověkém kostýmu opatřený pracovní zástěrou a řemeslnickým náradím. Na zmíněné bodláčí nahoře navazovaly růže, které opět pojila stuha s letopočty 1790-1890. Na protější straně listu byla zpodobněna terakotová váza, ze které rostl vavřín, jenž nesl plody, což mělo symbolizovat motto: *Poctivou prací ke slávě a cti!* Adresa sama zněla: „*Vysoce ctěný pane šéfe! Dnešní slavnostní den nám nabízí radostnou příležitost, Vám, vysoce ctěnému pánu, popřát k stoletému trvání Vašeho závodu. Co Váš zesnulý pan děd Joseph před sto lety započal, Váš pan strýc Louis, především ale Váš pan otec Carl, tak neúnavně vedl a Vy, ctěný pane, jste silnou rukou a neúnavným duchem do dneška dovedl, snad v rukou Vašeho pana syna se bude jednou ještě dále vyvíjet k Vaší radosti a blahu Vašich služebníků a dělníků. Bůh ochraňuj Vás a Vaši vysoce ctěnou rodinu a nechť naplní svým požehnáním toto naše upřímné přání.*“²⁶³ Kromě toho byli i jednotliví členové rodiny zahrnuti hodnotnými dary.

Ke gratulacím úředníků se připojila taktéž městská správa, německé spolky, korporace, bezpočet funkcionářů z vojenských i civilních kruhů, z privátních osob a rodin ti, kteří při této příležitosti chtěli písemně či ústně projevit svou úctu rodu Hardtmuth. V průběhu dopoledne se například objevil starosta pan Josef Kneiβl, aby vyřídil blahopřání městské obce a později i delegace c. k. privilegovaného ostrostřeleckého sboru pod vedením komandanta pana Josefa Knappa, který k panu von Hardtmuth promluvil následujícími slovy: „*Vysoce ctěný pane von Hardtmuth! Všichni se strojí, aby Vám k jedinečné soukromé slavnosti vaší světově proslulé továrny bezprostřední a oddané přání věnovali, také my, ostrostřelci, věříme, že jsme oprávněni tak učinit, neboť máme velkou čest mít Vás jako našeho čestného kapitána. Vaše velké zásluhy, aby Vaše továrna dosáhla takové výše, jež nepřisluší nám*

²⁶³ Cit. dle: *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 5.

vykládat, nalezly živoucí vyjádření tím, že Vás Jeho Veličenstvo císař ráčil vyznamenat řádem železné koruny; přijměte tímto od nás k propuknuté oslavě a k nejvyššímu vyznamenání nejoddanější blahopřání, umožněte nám ale také předat Vám, k připomenutí tohoto úseku života, Vaši fotografii v hodnosti našeho čestného kapitána, kterou jsme si my, důstojníci sboru, dovolili zarámovat našimi fotografiemi, což má být důkazem, že měšťané, kteří Vás obklopují, se shledávají trvale a niterně účastní na všech Vašich osudech s přátelstvím a láskou. Bůh požehnej, zachovej a ochraňuj Vás, vysoce ctěný pane, stejně jako Vaši vysoce šlechtnou paní manželku a Vaši spořádanou rodinu pro blaho všech Vašich podniků, pro blaho našeho mateřského města! Toto je, pane von Hardtmuth, naše upřímné a oddané blahopřání!²⁶⁴ Poté předal pan Knapp oslavenci avízovaný čestný dar, který sestával z tabla, jež obsahovalo fotografie všech členů důstojnického sboru s obrazem jubilanta uprostřed. Podklad tvořil tmavě zelený plyš, rohy sestávaly z ebenového dřeva se zlatými dekoracemi. Zlatý štít nesl dedikaci. Tablo vyrobené zdejšími živnostníky na základě návrhu pana klenotníka Johanna Löwerhöfera bylo obkrouženo černým rámem.²⁶⁵

Tentýž den večer se konal ve velkém sále německého spolkového domu (a v nejbližších okolních lokalitách, které dal k dispozici spolek tovaryšů) dělníkům věnovaný bál, kterého se účastnili i úředníci a bezpočet osob, které měly k rodu Hardtmuth blízký vztah. Sál byl vyzdoben pražským dekorátérem Zemannem barvami bordó, růžovou, krémovou a bílou. Spolkový dům byl osvětlen plameny, které tvořily letopočty 1790 a 1890, jež osvětlovaly tovární značku. Stejně letopočty nesly i dvě uvnitř se nacházející draperie, které zdobily galerii.²⁶⁶ Pod červeno-bordó sametovým baldachýnem, obklopeny okrasnými květinami, se nacházely busty císařského páru. Pod již zmíněnými draperiemi, které zdobily galerii, se pak ve skupině květin nacházela bysta zakladatele firmy, Josefa Hardtmutha. V prostoru hraničícím se zrcadlovým sálem spolku tovaryšů byl zřízen bohatý bufet. Kolem osmé hodiny se objevil pan Franz von Hardtmuth se svou ženou Mathildou a členové jeho rodiny: dcery Irma s manželem Ernstem svobodným pánem Herringem von Frankensdorf a Mathilda a syn Franz (Bia). Byli uvítáni zvучnými fanfárami

²⁶⁴ Cit dle: *Budweiser Zeitung*, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 4-5.

²⁶⁵ *Zur Geschichte des Hauses Hardtmuths* in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 5.

²⁶⁶ Popis celé slavnosti viz tamtéž, s. 3-4.

vojenské kapely. Brzy poté se naplnil prostor význačnými hosty.²⁶⁷ Z „přespolních“ členů rodiny byl mimo jiné ke spatření Theodor Hardtmuth se synem a dcerou z Vídně. Celkem bylo přítomno včetně dělníků a jejich rodin kolem 1100 osob.

Bál byl zahájen synem oslavovaného majitele a to za zvuku jubilejního valčíku, který zkomponoval sám Franz, a poté se vydatně holdovalo tanci. Aranžmá celé události bylo řízeno manželkou továrníka. Kolem půl desáté zazněly fanfáry a za bezhlesného ticha si vzal Franz slovo, aby přednesl řeč, která je jedním z mála dochovaných projevů tohoto továrníka souvislejšího charakteru a umožňuje nám poznat způsob mluvy a myšlení tohoto muže: *„Oslavuji dnes 100 let trvání mé továrny a tím památku na mé předchůdce: jak geniálního zakladatele mého podniku, Josefa Hardtmutha, tak mého milovaného, nezapomenutelného otce a strýčka – Carla a Louise Hardtmuth. 100 let – pouhé nic v neustávajícím běhu času světových dějin – zabírá v daném případě silný časový úsek, jehož celek zahrnuje někdejší ryzí snahy mého dědečka, i rozhodné úsilí mého otce – časový úsek – který v sobě uzavírá práci tří generací a plynulost existence měšťanského domu. Uběhnuté století bylo bohaté, jako žádné jiné před tím, na epochální vynálezy, které všechny více či méně byly mezníkem pro průmysl. Připomenu jen objevení páry jako síly s jejím tisícinásobným využitím, stejně tak upotřebitelnost elektřiny, jejíž tajuplný účinek nám ještě před krátkou dobou unikal. Každý průmysl se musí těchto novinek zmocnit a použít je, nechce-li být předstižen ze západu jdoucím proudem konkurence, nechce-li být zaplaven vlnami nové doby. Ale také v politických a sociálních souvislostech bylo uplynulé století bohaté na fatální momenty, z kterých každý jednotlivý následně dokázal otrást základy silných států, natožpak proměnit v trosky a zničit slabě vytvořené stavby tak, že – připojivše částečně i své osobní zkušenosti – mohu převrátit známá básnická slova a říci: ‚Století nám vytyčilo meze‘. Také bankovníctví a úvěrů se do druhé poloviny století nedostávalo tak, že bylo pro rakouský průmysl těžké udržet krok se západními státy, které již dlouho každou výhodu, která se ukázala být pro průmysl potřebná, využívaly. Doposud během těžkých dob se k mému domu vždy úzce přimkli věrní přátelé a já jsem rád, že jednomu z nich, mému milému bratranci Theodorovi, mohu osobně vyslovit svůj dík. Bohužel se však musím omezit na to, abych mému příteli z mládí, panu Vincenzu rytíři von Miller, s vděčností poděkoval na dálku za vzácné přátelství a neochvějnou věrnost, s níž šlechtyným*

²⁶⁷ Budweiser Zeitung, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 5.

způsobem mému domu stál po boku radou a činem. Taktéž se můj dům těšil vlídné a přátelské podpoře ze strany nejjasnějšího domu Schwarzenberg, s kterým bylo mé rodině po celé století ctí být v obchodním vztahu, za což mají v mém srdci trvalý dík. Tak mi musí být také dovoleno ctěným zde přítomným předsedům c. k. úřadů, stejně jako jejich předchůdcům, vyjádřit jménem mým i všech, kteří patří k mému domu, vřelý dík za vždy přátelský a podpůrný přístup. Nic menšího mě nenuť, mým váženým spoluobčanům, kteří jsou činní v chvályhodném obecném zastupitelstvu a v obecní radě za jejich, mně tak často prokazované, přátelské smýšlení vyslovit můj závazný dík. A nyní splním posvátnou povinnost, v rámci níž vzpomenu mých pomocníků: každý od pera, kdo zde počítá, sestavuje, přijímá či registruje, každý, kdo v potu tváře s dlátem, palicí zachází, kdo šlapací kolo, zednickou lžící obsluhuje, kdo používá hoblík, kdo formuje, modeluje, kdo v barvách oslavuje – náleží všichni ke mně a mému podniku, jako já k nim. Není dnes běžné dělnictvo, které mi pomáhá, v ožehavých momentech věrně a se skutečným taktem dokázali svůj smysl pro spravedlnost tak, že je radostí na ně pohledět. Během neštěstí, která můj dům potkala, mi dali zakusit svých schopností, které zcela předstihly má očekávání, což zůstane nezapomenuto. Duch, který v nich přebývá, byl neobvyklou lidskostí a humanitou mého nebožtíka otce zasazen a vychován, a i kdyby se nezasloužil o jiné zásluhy než o tyto, bylo by to mnoho. Nestojíme ale proti sobě jako pán a sluha, či, jak se dnes má říkat, jako zaměstnavatel a zaměstnanec, stojíme vedle sebe zodpovědní jeden za druhého! Známe tvrdou a spolehlivou ocel, z které jsou stvořeni, a vím, že potřebují jen práci, aby zůstali uchováni lesklí, bez jakékoliv rzi. Jak Vám naznačuje vysoká dekorace na mé hrudi, bylo mi naším vznešeným monarchou přiděleno nejvyšší vyznamenání. Toto ocenění, propůjčené za zdárnou práci, jsem přijal se srdcem naplněným díky, z části za mé vlastní zásluhy, z části za Vás, kteří jste mi pomáhali uskutečnit mé ideje, získat mé továrně respekt. K pocitu nejniternější vděčnosti, která mě za toto ocenění nejvyšší přízně hluboce jímá, připojuje se vědomí, že v našem všemi milovaném císaři můžeme vidět dárce, příznivce a starostlivého ochránce pracujících. Žádám Vás proto, abyste se mnou jednotně z celého srdce provolali: „Bůh ochraňuj, Bůh zachovej našeho milovaného vznešeného vládce, Jeho Veličenstvo císaře Františka Josefa. Ať žije! Sláva! Sláva!“²⁶⁸

²⁶⁸ Cit. dle: Budweiser Zeitung, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 5.

Provolávání slávy následující tuto řeč naplnilo celý sál, kapela zahrála státní hymnu, a jak se zmiňuje *Budweiser Zeitung*, „silný, bouřlivý dojem, který hluboká slova řečníka vyvolala, se zapsal do tváří všech“.²⁶⁹ Dělníci byli během celého bálu bohatě hoštěni. Pohoštění obstarali paní a pán domu a zčásti se o něj i osobně starali. Slavnost trvala do pozdních ranních hodin. Neúnavně se tančilo za zvuku hudby inscenované kapelou zdejšího regimentu pod vedením kapelníka Dorfnera. V osm hodin ráno opouštěli slavnostní prostory poslední lidé.²⁷⁰

Na rozdíl od oslavy sedmdesátin Franzova otce Carla v roce 1874 neproběhly oslavy jubilea za doprovodu oslavných novinových článků ze všech názorových a národních stran. S přílivem českého živlu do města od 70. let, a zejména díky zakládání českých škol v oblasti, rostly v Českých Budějovicích národnostní rozbroje. *Budweiser Kreisblatt* tak publikoval u příležitosti jubilea oslavný článek, který stavěl Franze do pozice „přítele a otce dělníků“ a vyzdvihoval jeho němectví: „Především měli Němci našeho otcovského města v domě Hardtmuth odjakživa podporovatele. Úsilí uhájit přednost německých záležitostí v našem městě tepe především v našich německých spolcích a dýchá čerstvostí a životní odolností. V kterém z německých spolků neplatí nyní rod Hardtmuth za prvního mecenáše? Ve kterém marně klepali na jejich dveře, když potřebovali jejich radu a pomoc? Přízeň němectví však nepramení z nenávisti k jinak hovořícím, nýbrž jediné a pouze z lásky k nějakému národnímu charakteru. Za starý zděděný německý charakter našeho otcovského města se zaručuje rod Hardtmuthů; za to jim patří dík Němců, a proto se s nimi dnes radují.“²⁷¹

Budivoj na tento článek reagoval velmi sžíravou gratulací. Autor si sice uvědomoval význam podniku pro jižní Čechy, ale mnohem větší prostor využil k tepání germanizačních praktik v továrně, čímž velmi satiricky reagoval na označení Franze von Hardtmuth za „přítele a otce všech dělníků“ v *Budweiser Kreisblatt*: „Čtouce tyto hlučné dithyramby na šlechetnou osobní povahu nynějšího šéfa firmy L. & C. Hardtmuth v německých listech zdejších nemůžeme uvěřiti, že by pan Fr. šl. Hardtmuth schvaloval nebo docela sám nařizoval to, co se děje v posledních letech v továrně jeho s dělnictvem českým. Jedná-li se o volbu nějakou neb jinou záležitost

²⁶⁹ Cit dle: *Budweiser Zeitung*, r. 29, č. 92, ze dne 18. listopadu 1890, s. 5.

²⁷⁰ *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 93, ze dne 18. listopadu 1890, s. 4.

²⁷¹ *Budweiser Kreisblatt*, r. 39, č. 92, ze dne 15. listopadu 1890, s. 1.

rázu politického neb národního, tu dělnictvo české z továrny Hardtmuthovy napadáno bývá náhončími agitačního výboru německého, jakých nalézá se několik mezi úřednictvem továrny Hardtmuthovy, a tito hlasatelé hanebné zásady, že kusem chleba zotročena býti má i duše člověka, jemuž byl chléb za mozolnou práci poskytnut, nestoudným způsobem vynucují na dělnictvu českém, aby zapřelo svou národnost, svůj jazyk, vše, co bylo mu posud svatým. Není možno, aby takovéto padoušské – volba mírnějšího výrazu byla by nemístným seslabením – olupování českého dělníka o jeho volnost myšlení, o jeho přesvědčení, dalo se ve srozumění s majitelem továrny panem šlechticem z Hardtmuthů. My alespoň doufáme, že všechny ty případy surového zotročení českých dělníků, kteréž byly nám z továrny Hardtmuthovy sděleny, udály se bez vědomí toho, jenž dle ‚[Budweiser] Kreisbl[att]‘ chce býti dělníkům svým ‚otcem a přítelem‘ a že spáchali je pouze jednotliví pochopové, kteří jakožto zřizenci neb úředníci v továrně zneužili jména svého pána k tomu, aby vynutili na českém dělníku, aby za bídný groš těžce zasloužené mzdy zaprodal i duši svou a nejen svou i duši manželky a dětí svých. Ovšem je nám velice podivno, že pan šl. z Hardtmuthů svým zřizencům v této věci ponechává tak příliš mnoho volnosti, že český dělník jakmile vstoupí do jeho továrny, už tím samým zříká se obvyčejně svých rodáků, dítky ihned vezme z české školy a pošle je do německé, neodvází se k volbě nějaké leč s hlasovacím lístkem strany německo-židovské, a při sčítání lidu neosmělí se přihlásiti se ku své národnosti, nýbrž dopustí se vědomě lži, a dá se zapsat za Němce! Ano, až k úplnému znemravňování bodrého lidu našeho sahají některé katilínárské existence ve službě pana šl. z Hardtmuthů, nutíce českého dělníka, aby se stal veřejným lhářem a falšovatelem, aby obelhal úřady prohlášením, že jest Němcem, kdežto zrodil se a zůstal Čechem.“²⁷²

Článek dále využil u příležitosti oslav jubilea připomínanou historii továrny a pokračoval v tomto smyslu útokem na Franze v mnohem osobnější rovině: „Váš děd jakožto zednický učeň a dělník vstoupil do života. Vmyslete se do jeho postavení a představte si jeho duševní muka, která by byl snášel, kdyby nějaký surový chlebodárce byl jej nutil k zapření svých rodičů, svého jazyka s výhružkou, že jej vyžene z práce. Představte sobě trýzeň duševní, jaké byl by vydán býval děd Váš, kdyby v okamžiku tom nebyl měl jiné vyhlídky na výživu, kdyby snad i několik hladových dítek jeho – mezi nimi otec Váš – bylo takto ohroženo bídou a nouzí! Mohl

²⁷² Budívoj, r. 26, č. 93, ze dne 20. listopadu 1890, s. 1.

*byste schvalovali jednání surovce, který by takto byl jednal proti dědu Vašemu a jeho rodině? A znáte jistě slovo Spasitelovo: Co nechceš, aby tobě jiní činili, ani ty nečini jim! ... Jste dnes ovšem boháčem, který zaměstnává 1000 dělníků, avšak osud jest vrtkavý; Váš praděd byl řemeslníkem, děd Váš pak dělníkem; nevíte, čím bude Váš vnuk! I větší ještě boháči dočkali se svého pádu!*²⁷³

Celý článek pak končil výhrůžkou: „Až my seznáme, že jsme se mylili, že vše to, co se dalo posud proti českému dělnictvu v továrně Hardtmuthově, dalo se ve srozumění a za souhlasu samotného majitele, pak se o to postaráme, aby výkřik bolesti českých dělníků pro svoji národnost pronásledovaných rozezvučel se v mocném ohlasu po všech zemích koruny České! Pak zvěděla by celá česká veřejnost, že rozhlášené ty výrobky Hardtmuthovy, ony tužky, jimiž ruka česká píše, ta kamna, při nichž mnohý upřímný Čech se hřeje, že skropeny jsou často krvavými slzami českých dělníků, kterým za mzdu těžce zaslouženou bere se i národnost, jazyk, přesvědčení ano i klenot nejdražší, jejich dítě! Pak by také nadešla doba činu a český dělník v továrně Hardtmuthově mohl by doufati, že vbrzku již udeří proň hodina vysvobození! Avšak toho bohdá nebude zapotřebí, neboť majitel továrny jest pan František šlechtic z Hardtmuthů, kterýž chce býti svému dělnictvu – „přítelem a otcem!“²⁷⁴

Otázka, kterou si *Budivoj* klade, tedy zda byl Franz podněcovatelem germanizačních praktik v továrně, zůstává i dnes bez jednoznačné odpovědi. V tomto směru se totiž nezachovaly žádné instrukce, směrnice či jiné podněty shora. I František Rada ve své vzpomínkové knížce *Když se psalo c. a k.* obviňuje z germanizace spíše níže postavené úředníky než vlastní majitele závodů: „Nejpevnější německé bašty, kde zaměstnanci byli nuceni posílat děti do německých škol, do „přelevárny“, jak se říkalo, byly radnice, Hardtmuthova továrna, měšťanský pivovar a státní dráhy, kde vládl „ultragermán“, přednosta Fodermeyer. Více než majitelé závodů a vedoucí úřadů působili v leckterých úřadech a závodech terorem na Čechy různí renegáti – odrodilci, lidově zvaní „morčata“.“²⁷⁵

O vlastním germanizačním tlaku v továrně, v těch rozměrech, jak je vykreslil výše citovaný *Budivoj*, však není nutno pochybovat. Vezmeme-li v úvahu, že by

²⁷³ *Budivoj*, r. 26, č. 93, ze dne 20. listopadu 1890, s. 1.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 1-2.

²⁷⁵ RADA, František. *Když se psalo c. a k.*, s. 36.

skutečně mohlo jít o Hardtmuthy vedenou tovární politiku, je nutné brát na zřetel i ryze praktické, a nejen politické, důvody takového počínání. Vzhledem k tomu, že děti ve sledovaném období často následovaly své rodiče i ve své budoucí kariéře a byly zaměstnávány v továrně od relativně raných let, mohla být jejich nucená návštěva německých škol motivována i prostou snahou o dorozumění. Musíme totiž vždy brát v potaz, že rodina Hardtmuthova byla německá a nemáme žádné zprávy o tom, že by se Franz kdy učil česky. Chtěl-li tedy i v budoucnu udržovat kontakt se svými dělníky, bylo nutné, aby oni ovládali němčinu na přijatelné úrovni.

Zároveň je ale nutné zdůraznit, že Hardtmuthova rodina, ačkoliv byla skutečně podporovateli všemožných německých spolků, rozhodně nepatřila mezi národnostně vyhrocené extremisty. O tom svědčí i to, že Franz nechával svého syna doučovat české řeči. Jedním z domácích učitelů byl i tehdy šestnáctiletý student českého Jirsíkova gymnázia, Emil Hácha.²⁷⁶ Dalším důkazem Francovy nacionální umírněnosti je i skutečnost, že navzdory hlasité nacionálně motivované kampani proti účasti německého kapitálu, firma vystavovala na jubilejní zemské výstavě v Praze roku 1891²⁷⁷ a odnesla si odsud i čestný diplom.²⁷⁸

Právě tato jubilejní zemská výstava však dala nepřímo popud k vytvoření nové tužkárenské konkurence a to přímo v domovském městě Hardtmuthovy továrny. Ukázala totiž malou zastoupenost českého živlu ve velkopřemyslu. Takzvaný „svatováclavský fejeton“ Josefa Kuffnera z 28. září 1891 uveřejněný v Národních listech na tuto skutečnost reagoval výzvou k založení českých podniků společným kapitálem, který by se získal z drobných podílů nejširších vrstev obyvatelstva.²⁷⁹ Na základě této výzvy byla v Praze 9. března 1895 ustanovena, s podíly po 10 zlatých, společnost s ručením omezeným pod protokolovanou firmou

²⁷⁶ MACHÁLEK, Vít. *Prezident v zajetí (Život, činy a kříž Emila Háchy)*, s. 22.

²⁷⁷ FOŘT, Josef. *Jubilejní zemská výstava 1891 v Praze, Hlavní katalog*, s. 138.

²⁷⁸ Soupis všech výstavních ocenění firmy in: WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 11. díl, s. 12.

²⁷⁹ Odborná literatura považuje takovýto způsob zakládání podniků jako typický pro druhou fázi industrializace jihu, která je spojena s českým kapitálem. První fáze, spojená převážně s kapitálem německým, je oproti tomu většinou spojena se jménem jednotlivce. Blíže viz VONDRA, Václav. *Němcko-česká ekonomická konkurence v Českých Budějovicích na přelomu 19. a 20. století*, s. 86-93.

Národní podnik obchodní a průmyslový.²⁸⁰ Prvním předsedou se stal pražský nakladatel Jan Otto. Deklarovaným úkolem firmy bylo budování ryze českých podniků v rozličných odvětvích. Na návrh Ústřední matice školské se hned prvním případem stalo založení druhé tužkárny v Českých Budějovicích, která měla dát dělníkům v tužkárenském průmyslu možnost bránit se proti germanizačnímu útisku v Hardtmuthově továrně. Za tímto účelem byla odkoupena malá Latzmannova tužkárna, ve které byl již záhy, v červenci 1895, zahájen provoz.

Latzmann byl původně mlynářem grafitových směsí v továrně L. & C. Hardtmuth, který byl propuštěn poté, co odmítl posílat své děti do německé školy. Za finanční podpory podnikatele Příhody založil si pak roku 1893 malou tužkárnu v Haasově ulici (nyní Skuherského) a zaměstnával převážně z německé tužkárny propuštěné dělníky. Národní podnik jeho výrobu rozšířil a modernizoval.²⁸¹ Výroba této tužkárny vždy dosahovala maximálně 1/10 produkce Hardtmuthovy továrny. V oblasti exportu pak nebyla vůbec konkurenceschopná.²⁸² Zato na domácím, českém, trhu, kam mířilo 80-90% výroby, si továrna vedla relativně dobře. Její výrobky, a především reklamní kampaně, směřovaly k národnostně uvědomělým zákazníkům, čemuž odpovídaly i názvy tužek – Vlasta, Libuše, Komenský apod. Nejoblíbenější tužkou pak byl Palacký, který nesl barvy trikolóry. Všechny výrobky továrny byly označovány zkratkou N+P a již roku 1895 si odnesly zlatou medaili z Československé výstavy národopisné. Paradoxem však je, že navzdory deklarovanému ryze českému charakteru firmy, továrna dlouho trpěla nedostatkem odborného a technicky vzdělaného personálu, neboť ten z Hardtmuthovy továrny většinou neodcházel. Národní podnik tak sháněl technické pracovníky pomocí inzerátů a nejčastěji do jejich služeb přicházeli druhořadí technici z Německa

---

²⁸⁰ Úřady z počátku odmítaly firmu zapsat do obchodního rejstříku. Stalo se tak až po odvolání k nejvyššímu správnímu soudu. Viz VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích II.*, s. 175.

²⁸¹ VONDRA, Václav. *Dějiny české tužkárny Národní podnik*, s. 88-89.

²⁸² Národní podnik exportoval jen 10-20% své produkce, což činilo přibližně 2,4% exportu tužek z Habsburské monarchie, zatímco Hardtmuthova továrna obstarávala 97% tohoto exportu. Výrobky Národního podniku mířily, jak už to bylo u českých firem tradiční, převážně na Balkán a Blízký východ. Srov. VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 32.

(převážně ti, které propustila norimberská firma FABER).²⁸³ Na sklonku svého života však Franz pravděpodobně Národní podnik nepovažoval za příliš velkou hrozbu.

Mnohem větší pozornost spíše vyžadovala dlouho dopředu plánovaná císařská návštěva Českých Budějovic v září 1895, konaná ve spojitosti s císařskými manévry v Písku. Hardtmuthové patřili, jak už bylo několikrát zmiňováno, k prorakousky a prohabsbursky smýšlejícím, tedy bytostně loajálním rodinám. Každé setkání s příslušníky vládnoucí rodiny bylo zaznamenáníhodnou událostí. Tak musel například ředitel vídeňské pobočky Julius Jarsch, Franze velmi podrobně informovat o císařské návštěvě jubilejní výstavy ve Vídni v roce 1888, respektive o tom, jak si panovník prohlížel firmou vystavované výrobky.²⁸⁴ Není tedy divu, že když byl 1. května 1894 následník trůnu arcivévoda František Ferdinand d'Este pověřen velením c. a k. 38. pěší brigády v Českých Budějovicích, neušla jeho přítomnost pozornosti jedné z nejváženějších rodin ve městě. Odkazem na dnes již nedostupný ruční zápis, který byl pravděpodobně v držení rodiny Hardtmuthů, dokládá Wodiczka ve své práci, že následník trůnu byl častým hostem u rodiny von Hardtmuth a zejména Franz se těšil jeho velké úctě a důvěře.²⁸⁵ Z dostupných pramenů lze však pouze částečně zrekonstruovat oficiální návštěvu následníka trůnu v závodu L. & C. Hardtmuth, která se uskutečnila 5. února 1895 a byla dobrou zkouškou na připravovaný příjezd Františka Josefa I.

Arcivévoda František Ferdinand pobyl v továrních budovách čtyři hodiny, během kterých si prohlédl veškeré tovární prostory a vybavení, o kterém se vyjádřil s velkým uznáním. Během celé prohlídky byl doprovázen továrníkem Franzem von Hardtmuth, jeho synem Biou a zetěm, svobodným pánem Herringem, kterých se

²⁸³ Blíže k vývoji a produkci Národního podniku viz VONDRA, Václav. *Dějiny české tužkárny Národní podnik*, s. 88-93.

²⁸⁴ Výňatek z dopisu Jarsche Franzi von Hardtmuth z 5. května 1888 o císařské návštěvě na jubilejní výstavě viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 10. díl, s. 7.

²⁸⁵ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edler von Hardtmuth*, 7. díl, s. 15-16. Rekonstruovat skutečné vzájemné vztahy Franze von Hardtmuth a Františka Ferdinanda d'Este je však na základě dochovaných pramenů nemožné. V osobní pozůstalosti následníka trůnu se žádné indicie nenachází, viz Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (dále HHSA), *Nachlass des Erzherzogs Franz Ferdinand d'Este*. Smuteční věnec, který František Ferdinand poslal při příležitosti pohřbu budějovického továrníka, však svědčí alespoň o tom, že mu Franz von Hardtmuth nebyl zcela lhostejný.

podrobně vyptával na výrobu tužek, kamen i porcelánu. Poté se následník trůnu zúčastnil i slavnostní večeře v továrníkově domě.²⁸⁶ Z jiných možných setkání Franze von Hardtmuth a Františka Ferdinanda se nám pak dochovala už jen novinová zpráva o účasti následníka trůnu na střeleckém plese, kde byl mezi hosty i majitel továrny L. & C. Hardtmuth.²⁸⁷

Vzhledem k loajálnímu postoji Franze von Hardtmuth nás jistě nepřekvapí, že celým městem připravovaná návštěva císaře byla velkou událostí i pro továrnu L. & C. Hardtmuth a rodinu jejího majitele. Hardtmuthův podnik byl vzhledem ke svému významu v regionu vybrán za jeden z hlavních bodů císařské prohlídky města. Proto již rok před vlastní návštěvou, 11. srpna 1894, podal Franz žádost na okresní hejtmánství, aby při této příležitosti byli vyznamenáni někteří z jeho dělníků. K této žádosti přiložil seznam deseti navržených osob.²⁸⁸ Většinou se jednalo o služebně nejstarší dělníky, kteří sloužili v továrně již od jejího přenesení do Budějovic, či o jejich příbuzné. Z listu místodržícího hraběte Thuna z 12. července 1895 však vyplývá, že nakonec bylo povoleno udělit tuto nejvyšší poctu jen třem, maximálně čtyřem dělníkům, které měl Franz sám zvolit.²⁸⁹ Nakonec byl Josefu Weissovi (pracujícímu ve firmě od června 1849) a Albertu Sassmannovi (činnému ve firmě od října 1850) propůjčen stříbrný Záslužný kříž a Marii Neubauerové (pracující ve firmě od roku 1850) zlatá pamětní mince.²⁹⁰

Slavnostní vjezd Františka Josefa I. do města se konal 1. září 1895. Franz se s císařem setkal již v brzkém odpolední, kdy byl účasten na císařské audienci v biskupské rezidenci jako jeden ze zástupců místního velkopřemyslu. Z dobového tisku se dovídáme, jak setkání proběhlo: „*Šlechtice Hardtmutha pozdravil císař jako starého známého. Pan Hardtmuth prosil císaře, aby ráčil prominouti pak-li [by] v jeho závodě shledal něco nedostatečného a pak-li [by] to neb ono nezdálo se býti*

²⁸⁶ *Budweiser Zeitung*, r. 34, č. 12, ze dne 8. února 1895, s. 3.

²⁸⁷ Výstřížek z *Budweiser Zeitung* ze dne 29. ledna 1895, s. 4, in: HHSA, *Nachlass des Erzherzogs Franz Ferdinand d'Este*, karton 119 – Personalia.

²⁸⁸ Seznam jmen viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, 4. díl, s. 12-14.

²⁸⁹ List hraběte Thuna viz tamtéž, s. 14.

²⁹⁰ Tamtéž, s. 12.

*Jeho Veličenstvu pěkným. Císař vyslovil úplnou spokojenost právě, že závod p. Hardtmutha stal se hodně velikým.*²⁹¹

Ve tři odpoledne započala prohlídka města, která byla zahájena návštěvou továrny L. & C. Hardtmuth. Slavnostní průvod prošel kolem synagogy vystavěné v gotickém stylu, před kterou stál okresní rabín Wunder se dvěma nosiči, kteří drželi tóru v honosném pouzdře. Císař se však zastavil až před skvostně vyzdobeným portálem Hardtmuthovy továrny.²⁹² Na hlavním oblouku slavobrány byl říšský erb s císařskou korunou a prapory. Napravo od vstupní brány stálo úřednictvo, nalevo dělnictvo.²⁹³ Veškeré shromážděné obyvatelstvo provolávalo po celou dobu cesty Františku Josefu slávu a nejinak tomu bylo i při vstupu císaře na dvůr továrny, kde jej osobně uvítal majitel. Monarcha strávil v závodu přibližně půl hodiny, při které si prohlédl veškeré tovární prostory. Zde mu byly vysvětleny jednotlivé fáze výroby tužek, fajánse i kamen.

Poté co byl císař proveden slavnostně vyzdobenou továrnou, prošel špalírem do podobně přichystané závodní hasičské stanice, kde se setkal se třemi již dříve při této příležitosti vyznamenanými dělníky – Weissem, Sassmannem a Neubauerovou – a poté kráčel k hrázděnému pavilonu. Ten byl zbudován v alpském stylu 16. století norimberským architektem Ottou Suegim jen pro tuto zvláštní příležitost. Pavilon čtvercového tvaru byl ze třech stran uzavřen, vlastní vstup byl lemován sloupy ozdobenými malovanými květinovými vázami, a zavřen kovovou mříží zlaté barvy. Stěny pavilonu byly zvenku ozdobeny loveckými a květinovými motivy a každá opatřena velkým oknem, jehož prostřední tabulka vždy nesla říšský a zemský erb. Před tímto pavilonem byla císaři představena továrníkova rodina. Poté všichni vstoupili do výše zmíněného pavilonu. Místnosti vévodila u prostřední zdi postavená, profesorem Königem zhotovená, císařská busta obklopená honosným květinovým aranžmá.

Pavilon ale především sloužil jako výstaviště továrních produktů, které byly rozloženy na rudou látkou pokrytých stolech. Výrobkům pochopitelně vévodil nejznámější vynález závodu, tužka Koh-i-noor. Aby byly co nejlépe ukázány přednosti tužkárenských výtvarů firmy, rozestavil pověřený úředník firmy A.

²⁹¹ *Budivoj*, r. 31, č. 71, ze dne 5. září 1895, s. 2.

²⁹² *Budweiser Kreisblatt*, r. 44, č. 71, ze dne 4. září 1895, s. 3.

²⁹³ *Budweiser Zeitung*, r. 34, č. 69, ze dne 3. září 1895, s. 3-4.

Swoboda v místnosti na malířských stojácích několik obrazů, které byly namalovány či nakresleny továrními produkty a to: pastelový obraz „*Ruiny hradu Habsburg*“ od Lorenze Rittera z Norimbergu, křídový obraz „*Kamzíci*“ od A. Hansela z Budějovic, dále speciální kresbu vytvořenou s použitím tužek Koh-i-noor „*Königsee*“ od zemského rady rytíře von Trentinaglia-Felvenburg a v poslední řadě kresbu podle A. Wagnera „*Husarský kousek*“ od Othmanra Steudnera z Vídně, velmi technicky náročnou napodobeninu starého tisku.

V místnosti byly samozřejmě vystaveny i jiné výrobky firmy. Z nich se největší pozornosti dostalo nádherným kamnům ve staroitalském stylu malovaným v bleděmodré, bílé a růžové barvě, které byly po stranách opatřeny alegorickými figurami umění a bohatou ornamentikou s andělíčky a delfíny.²⁹⁴ Poté, co si Jeho Veličenstvo prohlédlo přichystanou výstavu, přijalo od Franze von Hardtmuth dar v podobě tužky Koh-i-noor v zlatém pouzdře, při kteréžto příležitosti poznamenalo, že se tento dar stane „*užitečnou připomínkou*“.²⁹⁵ Celá návštěva byla ukončena poté, co se císař zapsal do pamětní knihy továrny. Pak se Jeho Veličenstvo za opětovného svolávání sláva všemi úředníky i dělníky továrny vydalo na další část své okružní cesty městem.²⁹⁶

Ze soudobého tisku se však dovídáme, že se nejednalo o poslední setkání továrníka s císařem, neboť již druhý den v šest hodin večer byl Franz von Hardtmuth mezi čtyřiceti sedmi pozvanými hosty, kteří měli tu čest účastnit se slavnostní večeře v biskupské rezidenci. Při této příležitosti se Hardtmuth setkal i s dalším příslušníkem vládnoucího rodu, arcivévodou Karlem Ludvíkem, který s ním pohovořil o průmyslu.²⁹⁷

Císařská návštěva továrny se v podstatě stala symbolickým završením Franzova života. Zemřel po dlouhé těžké nemoci necelý rok po jejím uskutečnění 25. července 1896 v pět hodin odpoledne. Zpráva o úmrtí tak významného občana samozřejmě vzbudila velký ohlas, který nejlépe dokresluje v patetickém rouchu zahalené reakce místního německého tisku: „*Zpráva za těchto okolností nepřišla neočekávaně, a proto nebyla pro obyvatelstvo překvapením, přesto jej doslova ochromila. Ještě stále se doufalo, že se stav všemi ctěného muže zlepší, že nebezpečí*

²⁹⁴ *Budweiser Kreisblatt*, r. 44, č. 71, ze dne 4. září 1895, s. 3.

²⁹⁵ Cit. dle: *Budweiser Zeitung*, r. 34, č. 69, ze dne 3. září 1895, s. 4.

²⁹⁶ *Budweiser Kreisblatt*, r. 44, č. 71, ze dne 4. září 1895, s. 3.

²⁹⁷ Tamtéž, s. 4.

přejde a že ten, který se nyní odebral na věčnost, zůstane svým těžce se starajícím příbuzným, městu, jehož veškeré obyvatelstvo bylo vřele účastno na jeho nemoci, a širokým rakouským průmyslovým oblastem k dosažení dalšího požehnaného působení. Nechceme zde vůbec zkoušet popsat intenzivní dojem, který zanechala zpráva šířící se rychlostí větru od domu k domu: Franz šlechtic von Hardtmuth již není! Člověk to musí sám zažít a vidět, jak nejprve ještě nepotvrzená zpráva se nesměle a tiše šířila, pak stále hlasitěji a slyšitelněji letěla strašná zvěst od úst k ústům, jak se všude shromažďovaly davy, jak člověkem zachvěl zvuk umíráčku znějící z katedrální věže a stovky lidí táhly k tabulím, na kterých se denně značí jména všech, jejichž pozemský život došel konce. Franz šlechtic von Hardtmuth je mrtev! Je sotva možné na tomto malém místě i jen povšechně a v základních tazích načrtnout, co vše jsme v něm ztratili. Také se sotva, vzhledem k otřesné tragice tohoto úmrtí, naleznou vhodná slova, která by vyjádřila neobvyklé a zřídka kdy viděné zásluhy zesnulého. Jsou zapsány ve všech srdcích, jsou známy a ctěny v nejširších kruzích našeho města a nacházejí náležité uznání také daleko, široko za oblastí zájmu jejich vykonavatele. Smrt šéfa firmy L. & C. Hardtmuth není vskutku jen lokální událostí nejhlubšího významu, je těžkou, nenahraditelnou ranou veškerému velkopřůmyslu v Rakousku-Uhersku a vzdálených zemích, které pláčou u jeho pohřebních mar...“²⁹⁸

Kromě pohnutých vyznání a provolání, předháněl se místní tisk ve výčtech Hardtmuthových zásluh o město, průmysl i monarchii. Je až paradoxní, že se často po obsahové stránce jednalo takřka o kopie článků vydaných o šest let dříve při příležitosti jubilea firmy L. & C. Hardtmuth. Nejvíce bylo akcentováno Franzovo sociální citění, péče o dělnictvo, úspěchy na poli průmyslového rozvoje a, v německých novinách, i zásluhy o podporu německví v Budějovicích. Až úsměvně v těchto souvislostech působí chvalozpěv v českém listu *Budivoj*, který je v příkrém rozporu s výše citovaným ostře kritickým článkem k jubileu firmy: „*Co se poměru šlechtice Fr[anze] Hardtmutha k české národnosti týče, tedy počítán byl vždy k nejtolerantnějším zdejším Němcům. Pokud je nám známo, sám nikdy přímo nebránil svým zřízcům, aby dle svého přesvědčení volili, anebo dítek svých*

²⁹⁸ Cit. dle: *Budweiser Zeitung*, r. 35, č. 58, ze dne 28. července 1896, s. 1.

*vzdělávati dávali. V této příčině mohl býti vzorem svým úředníkům a zdejšími předáky německým.*²⁹⁹

Pohřeb se konal v neděli 28. července od půl páté odpoledne. Již dlouho před stanovenou hodinou shromažďovaly se v ulicích, kudy měl procházet pohřební průvod, davy lidí. Velmi živo bylo zejména v Krumlovské aleji a před chrámem. V aleji musela místní policejní hlídka svést boj proti ztělesněnému nerozumu postávajících. Stovky služebných se s dětmi nacházelo na úzkém železničním náspu, který vedl k továrně. Z neznámých důvodů zde došlo k tlačenci, takže hrozilo, že by mohlo dojít k vážnému neštěstí. Policejní hlídka tak musela vynaložit veškerou energii, aby přiměla dav k ústupu. Kromě tohoto případu však několikatisícihlavý dav ve městě projevil dostatek taktu, takže i bez zásahu policejních složek byl zachován pořádek.

Na cestě kolem židovské synagogy k továrně zaujaly místo německý mužský pěvecký sbor, německý tělovýchovný spolek, dobrovolní hasiči, nádražní hasiči, dělníci a dělnice, grünausťi myslivci atd. Na volném prostranství před vstupní branou do továrny se rozestavil c. k. privilegovaný sbor ostrostřelců pod vedením kapitána Josefa Knappa a I. Spolek veteránů arcivévody Rainera pod vedením náčelníka Stabernaka. V příčné ulici se umístil spolek tovaryšů a válečný sbor. S úderem půl páté odpoledne došlo k požehnání zemřelému na dvoře černě oděného závodu, kde bylo tělo vystaveno k poslednímu rozloučení. Množství věnců, které přišlo z blízka i z daleka, pokrývalo z části rakev a z části zakrývalo katafalk pod ní. Tyto věnce byly později zaměstnanci továrny nesený po obou stranách rakve, bylo jich však takové množství, že ty, které se již na továrním dvoře nevešly na rakev či katafalk, zcela zaplnily dva vozy.

V následujících dnech zveřejnil veškerý místní tisk rozsáhlý soupis všech významných osobností, které vyjádřili rodině von Hardtmuth svou soustrast zasláním věnce. Lze jen těžko posoudit, nakolik byla všchnav soupisech se objevující jména běžnému čtenáři známá. Až na určité výjimky těch nejvýše postavených osob, ať už v celostátním či regionálním smyslu, byl v rovině prezentace sociálního statutu smutkem zasažené rodiny mnohem důležitější soupis funkcí a titulů kondolujících, než jejich jména. Ta byla důležitá spíše pro samotné zasílatele věnců, neboť zveřejněním v denním tisku se tito lidé dostali i v obecném povědomí do spojení

---

²⁹⁹ Cit. dle: *Budivoj*, r. 32, č. 61, ze dne 30. července 1896, s. 2.

s rodinou von Hardtmuth, čímž se, minimálně na regionální úrovni, potvrdil, či v některých případech dokonce zvýšil, jejich sociální status. Mezi nejvýznamnější zasilatele věnců, jejichž jméno daleko více fungovalo ve směru k truchlící rodině než v opačném, bezesporu patří: Jeho císařská Výsost arcivévoda František Ferdinand d'Este, kníže Josef Adolf von Schwarzenberg, Franz hrabě von Thun, polní podmaršálek baron von Walter-Burg, baron a baronka von Ringhoffer či baron Mundy. Věnce dále věnovala například i budějovická obec, starosta města Kneissl, císařský rada Schier, rodina rytířů von Claudy, rodina Josefa Knappa, již dříve zmínění významní zaměstnanci firmy Gustav Demel, Ludwig Hoffmann, Adolf Swoboda, ve městě se nacházející regimenty, dělníci firmy dle oddělení výroby a v neposlední řadě i jednotlivé pobočky firmy.

Vraťme se ale k průběhu vlastního pohřbu. Tělo zesnulého vykropil biskup Martin Říha za asistence takřka všech představitelů chrámové kapituly. Aktu se kromě rodinných příslušníků účastnilo množství vyšších aktivních i záložních důstojníků, stejně jako špičky místní císařské i obecní správy a úředníci továrny. Chrámový sbor zapěl smuteční chór a poté se vydal pohřební průvod na cestu za zvuku smutečního marše, který hrála kapela c. k. privilegovaných ostrostřelců. Takřka nekonečný pohřební průvod zahajovalo přes tisíc dělníků a dělnic továrny L. & C. Hardtmuth, kteří dostali pro tuto příležitost dvoudenní pracovní volno, aniž by jim byl zkrácen plat.³⁰⁰ Dále následovali tovární hasiči, c. k. privilegovaný ostrostřelecký sbor s hudbou a praporem, dobrovolní hasiči, nádražní hasiči, nádražní zřízení, německý spolek tovaryšů a německý tělovýchovný spolek s praporem, I. Spolek veteránů arcivévody Rainera s hudbou a praporem, spolek „Germanie“ a německý mužský pěvecký sbor s praporem. Po nich následovaly dva vozy naplněné věnci a bohatě vyvedená, nádherně zhotovená kovová rakev zakrytá jen několika věnci a palmovými ratolestmi, která byla nesena zaměstnanci pohřebního ústavu „Pietät“, zatímco zaměstnanci Hardtmuthovy továrny kolem ní tvořili špalír. Za rakví následovali rodinní příslušníci, špičky císařské, vojenské a obecní správy, místní honorace a zástupci průmyslových oblastí, stejně jako místních peněžních ústavů, množství úředníků a zaměstnanců rozličných odvětví výroby v Hardtmuthově podniku, stejně jako několik set hlav čítající publikum a nekonečné řady vozů. Ve všech ulicích byly rozsvíceny plynové lampy, zatímco zvony zvučně

---

³⁰⁰ Poděkování dělníků in: *Budweiser Zeitung*, r. 35, č. 60, ze dne 4. srpna 1896, s. 9.

zvonily. Průvod procházel po hrázi, biskupskou ulicí, přes náměstí k chrámu. Před ním zaujali pozice ostrostřelci, zatímco zbylé spolky se rozestavily v Kanovnické ulici. Dělníci se rovnou vydali směrem k hřbitovu v Mladém, aby se zde mohli volně rozestoupit a utvořit špalír.

V chrámu bylo tělo zesnulého opět vykropeno panem biskupem Martinem Říhou za asistence a přítomnosti rodinných příslušníků, zdejší i přespolní honorace a jejích zástupců. Během dojemného smutečního ceremoniálu zapěl německý mužský pěvecký sbor, jehož patronkou praporu byla vdova po zesnulém, nádherný chór: „*Lidumilu, který věrně a poctivě neustále plnil životní úkoly*“ od Lindpaintera, který na místo sbormistra Johanna Sauera dirigoval chrámový kapelník Jaroslav Jungmann. Z chrámu se pohřební průvod vydal obvyklou cestou na hřbitov v Mladém u Českých Budějovic.

Rakev byla uložena do provizorního hrobu u jižní zdi, aby byla později přenesena do rodinného mauzolea na témže hřbitově, jež se zde mělo vystavět. Otevřený hrob obklopovalo velké množství lidí. Druhý den se pak ještě v devět hodin dopoledne konala v chrámu sv. Mikuláše zádušní mše, které se opět zúčastnilo velké množství lidí, včetně dělníků, kteří i na tento den dostali placené volno.³⁰¹

Jak již bylo několikrát zmíněno, účast na pohřbu byla hojná. Ti, kteří se z nejrůznějších důvodů nemohli osobně pohřbu zúčastnit, zaslali alespoň kondolenci či soustrastný telegram, jak učinil mimo jiné i arcivévoda František Ferdinand d'Este. Těchto dopisů a kondolenčních lístků se sešlo tak velké množství, že samozřejmě nebylo v lidských silách na všechny odpovědět. Proto pozůstalá rodina nechala uveřejnit ve všech regionálních denících bez ohledu na jazykovou mutaci souhrnné poděkování všem, kteří stáli v nejtěžších chvílích po jejich boku, ať už fyzicky či myšlenkou a soustrastí.³⁰²

Již dva dny po pohřbu došlo k naplnění části Franzovi závěti, která se týkala péče o domovské město. Ve čtvrtek 30. července předali na radnici syn a zeť zesnulého dle ustanovení poslední vůle zástupci starosty Josefu Taschovi 3000 zlatých na podporu místní chudiny a zároveň mu jakožto předsedovi Spolku pro Český les (Böhmerwaldbund) dali dalších 1000 zlatých k dispozici na spolkové

---

³⁰¹ *Budweiser Zeitung*, r. 35, č. 59, ze dne 31. července 1896, s. 1-4.

³⁰² Poděkování rodiny, in: *Budweiser Kreisblatt*, r. 45, č. 62, ze dne 1. srpna 1896, s. 12.

účely.³⁰³ Kromě toho věnoval zesnulý Franz Hardtmuth 300 zlatých na chudé v oblasti Grüнау a 300 zlatých institutu pro hluché v Českých Budějovicích. Nezapomněl ani na své dělníky a každé ze tří nemocenských pokladen, které se v jeho továrně nacházely, nechal připsat po 500 zlatých. Svému sluhovi Georgu Zahradkovi taktéž zanechal za jeho služby 300 zlatých.³⁰⁴

S Franzem von Hardtmuth se završilo stoleté trvání firmy L. & C. Hardtmuth, které bylo po celou dobu ve znamení tří velkých osobností. Joseph Hardtmuth svými vynálezy a zakladatelským úsilím postavil pevné základy firemní prosperity. Carl přeložil výrobu do Českých Budějovic a vytvořil podmínky pro její další rozvoj. Franz na tomto základě podnik zásadním způsobem modernizoval. V jeho éře začala rodinná továrna produkovat svůj nejproslulejší výrobek: tužku Koh-i-noor. Dědicové tedy měli vše připraveno pro bezproblémový vstup do 20. století.

---

³⁰³ *Budweiser Zeitung*, r. 35, č. 59, ze dne 31. července 1896, s. 3-4.

³⁰⁴ Poslední vůle Franze von Hardtmuth, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth*, České Budějovice, karton 133, sign. VIII/B/3.

Irma, Mathilda a Franz: tři sourozenci a rodinná společnost

Na počátku století se Hardtmuthova továrna stala již každodenní součástí života v Českých Budějovicích. Tak se například ze vzpomínek Františka Rady dovídáme, že podle houkačky továrny L. & C. Hardtmuth si řídilo čas celé město: *„houkačka, která ohlašovala zahájení a ukončení práce, byla tak silná, že ji bylo slyšet nejen po celém městě, ale do dálky několika kilometrů. Stala se tak mimoděk časovým signálem, podle něhož v mnohých rodinách seřizovali hodiny. Zvláště lidé, kteří pracovali venku na stavbách a polích, čekali na polední signál Hardtmuthky. „Už bučelo?“ ptali se. Jestliže ano, šlo se na oběd.“*³⁰⁵ Každodenním koloritem města, jak dále vzpomíná Rada, byli i obědvající dělníci: *„V poledne se lavičky v Krumlovských alejích zaplnily dělníky a dělnicemi z Hardtmuthovy tužárny i z jiných blízkých továren. Z papíru vybalili pořádný krajíc chleba a z modré litrové bandasky ho zapíjeli „bryndou“ z pražského žita nebo ječmene a z Franckovy či kolínské cikorky. Krumlovské aleje byly pro ty, kterým hodinová polední přestávka nestačila, aby si došli na oběd domů, jakousi závodní jídelnou.“*³⁰⁶

Na takové výjevy si zvyklo veškeré obyvatelstvo. Abychom však celé soužití města s již etablovanou továrnou v úplnosti dokreslili, použijme ještě naposledy Radových pamětí, neboť zde se zachovala i vzpomínka, která se jistě zapsala do srdce leckterého budějovického dítěte té doby: *„Veškerý výmět z továrny se totiž vyvážel na oplocený pozemek, tam, kde byla později postavena Hardtmuthova vila. Chlapci přelézali nízký plot a z hromad odpadového materiálu vybírali tužky, barvičky, tuhy a hrušky.“*³⁰⁷

Ačkoliv se již stala pevnou a neměnnou součástí života města, nezůstala firma L. & C. Hardtmuth na přelomu 19. a 20. století beze změn. K pravděpodobně největší proměně podniku došlo po smrti Franze šlechtice von Hardtmuth 25. července 1896. Ten totiž ve své závěti ustanovil přebudování celé firmy, dosud držené jen v jeho rukou, v rodinnou společnost. Podíváme-li se na tuto závěť podrobněji, nalezneme zde rozdělení veškerého majetku rovným dílem mezi Franzovu ženu Mathildu a tři děti: Irmu, Mathildu a Franze. V odstavci I této závěti

³⁰⁵ RADA, František. *Když se psalo c. a k.*, s. 11-12.

³⁰⁶ Tamtéž, s. 12.

³⁰⁷ Tamtéž, s. 12.

se věnuje převážně rozdělení majetku osobního charakteru. Jedná se zejména o pozemkové državy v katastrální oblasti Grünau u Gmundenu a dále o rodinné šperky, koně a zbraně.³⁰⁸

Mnohem podstatnější jsou však odstavce II a III. V prvním z těchto dvou odstavců se striktně ustanovuje, že veškerý zbylý majetek zesnulého, který nebyl zmíněn v odstavci I (jedná se tedy o firmu jako celek), bude rozdělen na čtyři stejné díly mezi již zmiňovanou pozůstalou manželku Mathildu³⁰⁹ a tři, tehdy již dospělé, děti. Tuto čtvrtinu však každý z nich získá jen za těch podmínek, že ji použije k vytvoření veřejné společnosti pod hlavičkou „L. & C. Hardtmuth“, která bude povinna nadále provozovat osířelou firmu.

Umírající Franz však nadto pevně stanovuje pravidla a závazky, které mají být zakotveny ve smlouvě nově založené společnosti. Vedení společnosti má být svěřeno Franzovi mladšímu s tím, že kdokoliv z dalších společníků se může dobrovolně na řízení firmy také podílet. Tento motiv dobrovolnosti však neplatí pro osobu jediného syna, neboť ten je povinen setrvat ve vedení firmy, dokud mu to jeho schopnosti dovolí. Na rozdíl od ostatních společníků však díky tomu získává roční příjem 5 000 zlatých na reprezentační výdaje. K ruce jsou Franzovi mladšímu doporučováni Wilhelm Straka (dlouholetý prokurista firmy), Ernst svobodný pán Herring von Frankensdorf (manžel Irmy) a Carl Marouschek von Maroó, kteří mají společně nést za firmu zodpovědnost a zastupovat ji na veřejnosti.

Velmi důležitou součástí základních ustanovení navrhované smlouvy je i čtvrtý bod, který striktně stanovuje, že veškerý výnos z majetku společnosti má být rozdělován rovným dílem mezi čtyři společníky. Z této celkové částky jim však bude vždy vyplacena jen polovina a druhý díl se uloží se 4% úrokem či do co nejjistějších cenných papírů tak, aby nemohl být použit minimálně po následující tři roky. Podniku za všech okolností musí vždy zůstat finanční rezerva minimálně 300 000 zlatých a nikdy nesmí být vyplácením podílů omezován ve svém fungování či dalším rozvoji. Na větších nákupech pro továrnu (nad 40 000 zlatých) se však musí všichni společníci jednohlasně shodnout.

---

³⁰⁸ Blíže viz Poslední vůle Franze von Hardtmutha z roku 1896, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 133, složka VIII/B/3.

³⁰⁹ Po smrti Mathildy von Hardtmuth 16. ledna 1901 byl její firemní podíl rozdělen rovným dílem mezi její tři děti, ty od té doby tedy vlastnily každý 1/3 rodinné společnosti.

Franz dále stanovuje, že v případě úmrtí některého ze společníků bude jeho podíl rozdělen mezi jeho dědice, kteří dohromady obdrží jeden jeho rozhodovací hlas. Nikdo ze společníků však nesmí ze společnosti vystoupit či ji případně rozpustit. To lze jen v případě prodeje továrny jako celku (za souhlasu všech společníků) či transformací dosavadní společnosti na akciovou společnost.

Odstavec III závěti Franze von Hardtmuth pak ustanovuje dr. Karla Fürstla von Teichke, radu zemského soudu v Plzni, kurátorem společnosti, pokud by se Franz mladší ukázal duševně nezpůsobilým. Dále pak následuje ustanovení dozorčí rady, která se má skládat z nebožtíkova bratra Gustava von Hardtmuth, dr. Karla Fürstla von Teichke, Franze Josefa Hardtmutha a prokuristů firmy, Ernsta svobodného pána Herring von Frankensdorf a Wilhelma Straky. Zároveň stanovuje i čtyři případné náhradníky, další mají pak být vybíráni rozhodnutím zbylých členů ustanovené dozorčí rady.³¹⁰

Na základě těchto ustanovení skutečně 7. března 1897 vznikla zmíněná rodinná společnost.³¹¹ Historikové se sice nemohou shodnout na tom, komu za to přičíst hlavní zásluhy, pravdou však je, že v letech před první světovou válkou dosáhla firma L. & C. Hardtmuth největšího rozmachu.³¹² Za úplný vrchol je pak všeobecně považován rok 1910, kdy měl závod zastoupení skoro v 70 zemích světa a vlastnil sklady v Londýně, New Yorku, Paříži, Drážďanech, Miláně, Budapešti a Vídni. Společnost měla zároveň i kapitálovou účast na podnicích v zahraničí a tuzemsku. Z tuzemských jmenujme například roku 1901 koupený Herinkův mlýn na soutoku Otavy a Vltavy, který měl být použit jako základ k vybudování elektrárny. Firma se podílela i na financování tuhových dolů a jiných podobných aktivit.³¹³ Rozkvět firmy ve zmiňovaném období se dále projevoval i tím, že v předvečer světové války bylo v budějovické továrně zaměstnáno na 1510 pracovníků, což je

³¹⁰ Poslední vůle Franze von Hardtmutha z roku 1896, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 133, složka VIII/B/3.

³¹¹ LAUTERPACHT, E (ed). *Fabrique des Crayons Koh-i-Noor, L. & C. Hardtmuth, S.A.R.L. versus Koh-i-noor Tužkárna L. & C. Hardtmuth, Národní podnik. Norway, Oslo City Court. July 11, 1959*, s. 36.

³¹² Marxističní historikové (např. VONDRA) vyzdvihují zásluhy odborných vedoucích, zatímco životopisci z řad bývalých zaměstnanců firmy (např. WODICZKA) vzdávají hold spíše podnikatelskému umu příslušníků rodiny von Hardtmuth.

³¹³ Srov. VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 32.

maximum, které společnost po této válce již nikdy nebyla schopna překonat. Podle Václava Vondry na počátku 20. století (tedy v době, kdy firma zaměstnávala zatím jen více než tisíc zaměstnanců) tvořil počet pracovníků budějovické továrny 17% všech pracujících v Českých Budějovicích.³¹⁴

Zaměřme pozornost ale opět přímo k námi sledované rodině von Hardtmuth. V předchozích řádcích byly několikrát zmiňovány tři děti zesnulého Franze von Hardtmuth a jeho ženy Mathildy, rozené von Meyer. Nejstarší dcerou byla Marie Augusta Karolína Johanna šlechtična von Hardtmuth, které se familiérně říkalo Irma a byla tak nazývána i v dobovém tisku a úředních dokumentech. Irma se narodila 8. dubna 1862 a o jejím osobním životě toho, bohužel, moc nevíme.³¹⁵ Na rozdíl od své mladší sestry Mathildy se totiž držela spíše stranou (ač slavnostní události poctivě navštěvovala) a většinu svého života prožila v Grünau bei Alm, kde se stala dokonce očitou svědkyní nešťastného skonu svého dědečka Carla.³¹⁶

Právě v Grünau se také uskutečnila dne 7. října 1883 její svatba s Ernstem svobodným pánem Herring von Frankensdorf, který byl synem významného brněnského podnikatele Johanna svobodného pána Herring von Frankensdorf a jeho ženy Amálie Johanny, rozené Gechterové.³¹⁷ Tento na měšťánské poměry prestižní (a pro podnikatelské kontakty důležitý) sňatek vzbudil značnou pozornost v budějovickém tisku. Nejrozsáhlejší reportáž byla vydána v *Budweiser Kreisblatt*. Právě díky ní se můžeme dozvědět o průběhu svatební slavnosti více a alespoň trochu nahlédnout do života Irmy von Hardtmuth: „Svatební slavnost, která se minulou neděli uskutečnila v rámci rodiny von Hardtmuth v Grünau mezi slečnou Irmou von Hardtmuth a panem Ernim svobodným pánem von Herring, měla skvostný průběh a shromáždila takřka 40 hostů, především z blízkého okolí rezidence. Již den před tím se žertovným a zábavným způsobem odehrálo takzvané loučení se svobodou, a svatební den sám o sobě byl svátkem pro široké okolí. Nevěstu vedl baron Pepino Satoris, panenskými družičkami ověnčenými věnci byly slečna Mathilda von Hardtmuth a slečna Bertha von Winniwarther.³¹⁸ Svědci byli zastoupeni pány baronem Gustavem Springerem a rytířem Gustavem von Schöller. Svatební akt

³¹⁴ VONDRA, Václav. *Továrna Koh-i-noor na přelomu století*, s. 99.

³¹⁵ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 1. díl, s. 10.

³¹⁶ Viz WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 173.

³¹⁷ Viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, 1. díl, s. 10.

³¹⁸ Irmina nejlepší přítelkyně.

*proběhl nejprve v katolickém kostele pod vedením místního faráře a následně v slavnostně vyzdobeném sále hostince za přítomnosti evangelického faráře ze Štýrského Hradce, neboť pan ženich je evangelického vyznání. Proslovy pánů pastorů měly při této příležitosti tak silný účinek, že veškerá společnost byla hluboce pohnuta. Jaká byla účast na této rodinné oslavě, ukazuje skutečnost, že v den svatby dorazilo na 280 blahopřejných telegramů. Po skončení svatby zahájili novomanželé svatební cestu do Salcburku a následně do Paříže, zatímco ostatní společnost shromážděná v radostné náladě zůstala a nadšenými přípitky a srdečnou konverzací dovedla uplynulou slavnost k milému závěru.*³¹⁹ Zmíněná svatební cesta pak trvala na dnešní poměry neuvěřitelný měsíc a půl, neboť, jak se dovídáme taktéž z dobového tisku, novomanželé se do Českých Budějovic vrátili až 25. příštího měsíce.³²⁰

Takový sňatek byl samozřejmě pro rodinu významný nejen z hospodářského hlediska (zisk kontaktů na podnikatelské elity moravské metropole), ale i z hlediska prestiže. Ačkoliv se samozřejmě i v případě rodiny Herring von Frankensdorf jednalo o novošlechtice, Irma získala tímto spojením vyšší šlechtický titul, čímž samozřejmě poskytla část svého nově získaného sociálního statutu i firmě a rodině von Hardtmuth. Abychom mohli lépe pochopit, z jaké rodiny Irmin manžel a posléze podílník na vedení firmy L. & C. Hardtmuth pocházel, je nutné nyní učinit malý exkurz k dějinám rodiny Herring.

Exkurz č. 2: Rod Herring (von Frankensdorf)

O nejstarší historii rodu Herring informuje pouze Ignaz Wodicka. Na základě církevních matrik dokládá jako prvního předka této rodiny chalupníka Adama Häringa zesnulého roku 1665 v Bečově nad Teplou. Jeho syn Johann pak pravděpodobně po otcově smrti odešel z Čech a usadil se v Kleingründlachu (dnes součást Norimberku), kde si dle záznamů místní luteránské fary vzal 22. srpna 1670 Margarethu, dceru zemřelého mlynáře Georga Staydera. Takto získaný mlýn pak po Johannově smrti nepřešel na jednoho z jeho tří synů, ale na manžela jeho dcery Kunigundy, Johanna Schneidra. Z ostatních potomků mlynáře Herringa je pro nás

³¹⁹ *Budweiser Kreisblatt*, r. 32, č. 81, ze dne 10. října 1883, s. 3.

³²⁰ *Viz Budweiser Zeitung*, r. 22, č. 81, ze dne 11. října 1883, s. 2.

významný syn Johann, narozený 19. května 1682, který se přestěhoval do Tennenlohe a po sňatku s Marií Dorotheou, rozenou Krausovou, se zde usadil jako sedlák.³²¹

Právě z této tennenloherské linie pak pochází muž, od něhož můžeme sledovat prudký sociální vzestup rodiny Herring. Johann Herring se narodil 14. února 1758 v Tennenlohe. Velmi záhy osiřel a byl vychováván v rodině místního učitele. Díky ženě tohoto kantora se pak dostal do obchodního domu Mayer a syn v Norimberku, kde byl přijat za učeďníka. Po vyučení vstoupil do služeb jiného norimberského obchodníka, Georga Wollraba, a právě spolu s ním se roku 1777 podíval poprvé na trhy do Mikulova a především Brna, kde se měl později usadit. Wollrab si někdy po roce 1789 zřídil v Brně filiálku vlastního obchodu a jejím vedením pověřil právě Johanna Herringa. Ten se v jihomoravské metropoli velmi rychle etabloval a roku 1791 obdržel na vlastní žádost císařské privilegium k vybudování velkoobchodu. Podílel se ale i na dalších podnicích. Roku 1793 se stal například spoluzakladatelem Moravské úvěrové banky. O rok později založil spolu s Johannem Karlem Ezmannem a Josefem Vinzenzem Müllerem textilní továrnu v Křižanech. Ve spolupráci s hrabětem Salmem položil základy i první přádelně vlny anglického typu na území Habsburské monarchie a vlastnil i vzkvétající koželužnu. Kromě toho odkoupil chátrající uhelné doly v Rosicích a opět je přivedl k rozkvětu. Staral se i o rozvoj města Brna a místní evangelické obce.³²² Za tyto zásluhy o rozvoj obchodu a průmyslu obdržel Johann Herring v roce 1810 rytířský kříž nedávno založeného Leopoldova řádu, na jehož základě pak 3. srpna 1815 získal pro sebe a své manželské potomky rytířský titul. Z vyjádření císaře Františka I. k Herringově žádosti o udělení rytířského titulu na základě řádových statut však vyplývá, že hlavním motivem udělení řádu (a tedy i následného povýšení) nebyly jen jeho zásluhy na poli průmyslu, ale především Herringův významný podíl na erárních dodávkách během Napoleonských válek, jak pro c. k. armádu, tak v podobě plnění požadavků vítězné francouzské armády v roce 1809. Pravděpodobně největší zásluhou Johanna Herringa v očích panujícího císaře pak byla záchrana vzácných

³²¹ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Die Freihren Herring von Frankensdorf*, s. 12-14.

³²² K životu Johanna Herringa MAŠEK, Petr. *Šlechtické rody v Čechách, Moravě a Slezsku*, s. 353; MYŠKA, Milan. *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, s. 168, nejpodrobněji WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, Bd. 7, s. 399-401.

španělských ovcí z císařského rodinného panství v Hodoníně, které se měly stát kořistí francouzské armády. Herring však prohlásil panství za svůj majetek a vyplatil nepřátelské armádě za tyto ovce požadovanou částku z vlastních zdrojů.³²³ Není tedy divu, že za takové zásluhy získal původně chudý sirotek prestižní rakouský řád a rytířský titul.

Spolu s rytířským titulem Herring obdržel i erb dle vlastního návrhu. Jedná se dělený a nahoře polcený štít. Pravé horní pole je stříbrné s postaveným herinkem přirozené barvy,³²⁴ levé červené se stříbrnou kotvou s příčným břevnem. Ve spodním modrém poli je na zeleném trávníku beran přirozené barvy.³²⁵ Na štítě stojí dvě korunované turnajské přilby. Klenotem na pravé s modro-stříbrnými příkrývadly je rostoucí beran, na levé s červeno-stříbrnými příkrývadly stříbrná kotva s příčným břevnem mezi dvěma červenými rohy.³²⁶

Rok po získání rytířského titulu byl Johannu rytíři von Herring udělen i inkolát pro Čechy a Moravu a tudíž mohl tezaurovat své jmění koupí deskového statku Habrovany, což učinil roku 1824.³²⁷ Svůj majetek však neměl komu předat, neboť z manželství s Franziskou, rozenou Ungerovou, nevzešli žádní potomci.³²⁸ Johann tedy spolu s manželkou adoptoval děti svého zesnulého bratra Andrease, Ernsta Johanna a Franzisku Herringovy. Tato adopce však nabyla platnosti až 10. března 1836, tedy více než dva měsíce po smrti rytíře Johanna, který zemřel 15. ledna 1836. Tak se až k císařskému stolu dostala žádost vdovy Franzisky, aby byl jeho rytířský titul a inkolát přenesen na tyto dvě adoptované děti.

Císař Ferdinand I. tuto žádost vlastnoručním přípisem na celou záležitost objasňující memorandum nejvyššího kancléře hraběte Mittrowského z 14. dubna 1837 zamítl.³²⁹ K tomuto zamítnutí došlo i přesto, že žadatelka získala přímluvu

³²³ AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelstand 1815.

³²⁴ Pravděpodobně odkaz na etymologický původ jména. WODICZKA však toto jméno odvozuje od slov Har, Hari, které mělo označovat franckého muže, který byl zároveň sedlákem i vojákem. Viz WODICZKA, Ignaz Jakob. *Die Freihren Herring von Frankensdorf*, s. 15-16.

³²⁵ Odkaz na podnikatelskou oblast majitele či možná i na historii se španělskými ovci na hodonínském panství.

³²⁶ Popis erbu, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelstand 1815.

³²⁷ MAŠEK, Petr. *Šlechtické rody v Čechách, Moravě a Slezsku*, s. 353.

³²⁸ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Die Freihren Herring von Frankensdorf*, s. 14.

³²⁹ Vlastnoruční přípis císaře Ferdinanda I z 14. dubna 1837, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelstand 1815.

moravského gubernia. Právě ze zmíněného memoranda hraběte vysvítá, jaké argumenty vedly císaře k jeho rozhodnutí a ovlivnily tak další vzestup rodiny Herring. Ve svém memorandu rozděluje totiž nejvyšší kancléř žádost vdovy Franzisky na tři samostatné prosby o císařskou milost. Jedná se jednak o přeskočení jednoho stupně šlechtictví, jednak o bezprostřední dosáhnutí rytířského titulu a jednak o získání inkolátu, aby mohla být v rodině nadále zajištěna držba deskového statku Habrovany.

V otázce prvního a druhého bodu Mittrowský souhlasí s názorem fiskálního úřadu, který soudí, že mladí lidé, jakými adoptovaný Ernst Johann a Franziska byli, ještě nedosáhli žádných zásluh o stát a jen čas ukáže, zda si takovou milost, jakým udělení šlechtictví bezesporu je, zaslouží. Ohledně panství Habrovany připomíná nejvyšší kancléř výnos z 6. listopadu 1824, která v případě nákupu deskových panství pocházejících původně ze studijního fondu uděluje právo zápisu do desek zemských i potomkům kupce, kteří by jinak toto právo neměli. V případě těchto konkrétních dětí, Ernsta Johanna a Franzisky, je pak hrabě Mittrowský dle Občanského zákoníku uznává za legitimní dědice, ačkoliv proces adopce proběhl se zpožděním a přiznává jim tedy nárok na vlastnictví zmiňovaného panství. Přesně dle těchto názorů hraběte Mittrowského byla pak celá žádost vdovy Franzisky vyřízena. Milost přenesení titulu a inkolátu sice udělena nebyla, ale bylo jí vysvětleno, že na předání vlastnictví panství ji ani nepotřebuje.³³⁰

Adoptovaný syn Ernst Johann Herring si tedy musel vydobýt vlastní zásluhy, aby znovu pozvedl svůj rod ke šlechtickému titulu. Nutno poznamenat, že svého strýce a adoptivního otce v jedné osobě ještě předčil. Ernst Johann Herring se narodil 17. října 1816 v Tennenlohe. Po smrti otce byl pak, jak už bylo řečeno, povolán svým strýcem do Brna, kde převzal vedení jeho podniků a dále své působení rozšiřoval. Jeho snahy a zásluhy, které najdeme velmi podrobně představené v Herringově žádosti o rytířský, respektive baronský titul, shrnuje nejvýstižněji Milan Myška ve své encyklopedii podnikatelů. Pomohl brněnskému továrníku Wilhelmu Skenemu, který se dostal do finančních obtíží, s plněním státní zakázky a poskytl mu finanční podporu na znovuobnovení výroby. Podílel se na činnosti brněnské filiálky Rakouské národní banky, brněnského obchodního spolku a stal se dokonce i prezidentem brněnské Obchodní a živnostenské komory a v této funkci

---

³³⁰ Dopis hraběte Mittrowského z 9. února 1837, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelstand 1815.

setrval 16 let. Pomohl organizovat rakouskou účast na světových výstavách v Paříži, Mnichově a Londýně. Vydatně podpořil úsilí o tzv. národní půjčku z roku 1854. Roku 1851 podnítil založení živnostenské školy v Brně a roku 1860 založil moravskou tkalcovskou školu, pro jejíž vydržování zřídil fond a osobně přispěl k vystavění nové budovy. Významně zasáhl do rozvoje moravského úvěrového peněžnictví a do rozvoje moravské železniční sítě. Stál u zrodu Brněnské diskontní pokladny a Moravské eskontní banky, která úvěrovala moravský průmysl. Podnítil výstavbu brněnsko-rosické dráhy (1854), která výrazně ovlivnila možnosti industrializace Brna dodávkami levného paliva, dráhy Brno-Znojmo-Maiksau, dráhy Brno-Olomouc-Šternberk a Brno-Uherské Hradiště-Trenčín (významné zjm. pro brněnské vlnářství). Pokračoval v provozování uhelných dolů v Rosicích, kde se podílel i na založení místních železáren, a přikoupil i doly v Oslovanech. Roku 1861 byl zvolen poslancem moravského zemského sněmu a po roce 1866 byl povolán do panské sněmovny Říšské rady. Zasloužil se o rozvoj města Brna např. svými finančními příspěvky na zkrášlování města, vybudováním pečovatelského domu a ústavu slepců a zřízením vojenské plavecké školy, za což získal čestné občanství města.³³¹

Herringův podíl na rozvoji státu i jeho participace na vojenských dodávkách samozřejmě nemohly zůstat bez povšimnutí. 22. prosince 1849 mu tak byl udělen rytířský kříž Leopoldova řádu³³², na jehož základě byl, podobně jako kdysi jeho strýc, povýšen 23. července 1850 do dědičného rytířského stavu za „*vysilující činnost v zájmu obchodu a živnosti s obezřetností a znalostí věci, za podporu exportu, úvěru a odstranění stavu nouze dělnického obyvatelstva během roku 1848, dále za snahy o veřejné blaho především silnou podporou ústavů pro výstavbu škol a dobročinnost, stejně jako pilnou vlasteneckou obětavostí, věrností a oddaností monarchovi a vlasti*“.³³³

Jak již bylo řečeno výše, Ernst Johann s veřejně prospěšnou činností neustal ani po zisku vytouženého rytířského titulu a nakonec byl 25. dubna 1867 na základě

³³¹ MYŠKA, Milan. *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*, s. 169.

³³² Udělení Leopoldova řádu z 22. prosince 1849, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelsakt 1844-1867.

³³³ Cit. dle: Vlastní žádost Ernsta Johanna von Herring o udělení baronátu z 15. ledna 1867, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelsakt 1844-1867.

nejvyššího rozhodnutí povýšen do stavu svobodných pánů. S tímto povýšením souvisí nejenom jeho činnost dobročinná (po roce 1864 založil například i nadaci na podporu zraněných vojáků, kteří již nejsou schopni další služby ani jiného zaměstnání) a podnikatelská, ale především jeho účast na diplomatické misi během prusko-rakouské války v roce 1866. Ačkoliv je tato historie zmiňována i ve vlastnoručním soupisu zásluh, který byl nutný k získání baronátu, a zmiňuje se i ve vlastním diplomu, nejpodrobněji se o ní dovídáme ze spisu Heinricha Friedjunga. Bismarck totiž pověřil tehdejšího starostu Prusy okupovaného Brna, Karla Giskru, poselstvím k rakouskému císaři a ministru zahraničí. Ten však odmítl opustit město za tak komplikované situace a s Bismarckovým souhlasem vyslal do Vídně místo sebe prezidenta Obchodní a živnostenské komory Ernsta Johanna rytíře von Herring. Ten měl předat císaři pruské podmínky k vyjednání předběžného míru a zabránit tak francouzskému zprostředkování. Právě Herringova snaha dosáhnout tohoto úkolu mu pak vynesla velké uznání jak ministra zahraničí hraběte Mensdorffa-Pouilly, tak císaře.³³⁴

Nově povýšenému svobodnému pánu Herringovi byl udělen na základě vlastní žádosti i predikát. Ernst Johann žádal nejprve o udělení predikátu „von Frankendorf“, aby, jak uvádí ve své žádosti, získal připomínku svého původu z Frank.³³⁵ Jak však vyplývá z protokolární strany celého spisu týkajícího se Ernsta Johanna, který se dnes nachází ve vídeňském Allgemeines Verwaltungsarchiv, tento přídomek byl již 22. listopadu 1766 udělen Leopoldovi von Frankendorf, plukovníku pěšího pluku O'Kelly.³³⁶ Proto Ernst Johann svou žádost pozměňuje a upravuje požadovaný predikát na „von Frankensdorf“, který již byl bez problémů udělen.³³⁷

Kromě predikátu získává Herring samozřejmě i erb. Štít a klenoty stejné zůstávají stejné jako v případě rytířského erbu jeho strýce. Štítonoši jsou dva černí gryfové stojící na bronzové arabesce, na níž je zavěšena modrá páska se stříbrným heslem LABORANDO LIBERTATEM.³³⁸

³³⁴ Blíže viz FRIEDJUNG, Heinrich. *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, 1859 bis 1866*, s. 418-431.

³³⁵ Vlastní žádost Ernsta Johanna von Herring o udělení baronátu z 15. ledna 1867, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelsakt 1844-1867.

³³⁶ AVA, Adelsarchiv (E), Frankendorf, Adelstand 1766.

³³⁷ Žádost o udělení predikátu ze 7. března 1867, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelsakt 1844-1867.

³³⁸ Diplom z 25. dubna 1867, in: AVA, Adelsarchiv, Herring, Adelsakt 1844-1867.

Ernst Johann se v roce 1849 oženil s Amálií Johannou Gechterovou, se kterou měl dva syny. Starší syn, Viktor, působil v armádě a přestěhoval se do Štýrska, otcovu podnikatelskou činnost pak po jeho smrti 31. října 1871 zdědil jeho druhorozený stejnojmenný syn Ernst Johann.³³⁹ A právě tento syn se následně roku 1883 oženil s Irmou von Hardtmuth.

Po objasnění těchto rodinných souvislostí je tedy již zcela zřejmé o jak lukrativní sňatek se jednalo a jaké kapitálové, průmyslové i společenské možnosti takový zeť rodině von Hardtmuth přinesl, zejména byl-li hned od založení rodinné společnosti L. & C. Hardtmuth zapojen do jejího vedení. Ze svazku Irmu a Ernsta Johanna pak vzešlo sedm dětí, čtyři dcery a tři synové, z čehož dva – Friedrich a Johann – se později stali taktéž podílíky v Hardtmuthově podniku.

Druhorozenou dcerou Franze von Hardtmuth, narozenou 11. března 1864, byla Mathilda, familiérně taktéž zvaná Daka či Lischí. Z dostupné literatury vyplývá, že se jednalo o velmi energickou a na dobové poměry moderní ženu. Byla čestnou členkou mnoha spolků – například budějovického pěveckého spolku Liedertafel.³⁴⁰ A od vzniku rodinné společnosti v roce 1896 je považována za jednu z vedoucích osobností firmy. To ona osobně ochraňovala tajemství na výrobu tuhy a sama tuto směs míchala, což vždy probíhalo takřka jako tajuplný rituál. Právě ona vyjednávala se vzbouřenými dělníky během generální stávky v roce 1920. A jen ona sama byla v roce 1901 vyznamenána zlatým Záslužným křížem s korunou za své zásluhy o propagaci rakouského průmyslu, které prokázala svou účastí na světové výstavě v Paříži roku 1900.³⁴¹ Erich Wassmansdorf její působení shrnul do těchto slov: „V druhorozené dceři [...] pokračovala veliká doba domu Hardtmuthova. [...] Převzala dědictví svých předků a věrně je schraňovala. Směsi a výrobní tajemství chránila jako svátost a vládla podniku s pro ženy netypickou jistotou a bezchybností.“³⁴²

Dne 1. srpna 1899 se Mathilda provdala za c. k. kapitána generálního štábu, Oliviera hraběte Lamezan-Salins. O výjimečném postavení, kterému se Mathilda

³³⁹ *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser (zugleich Adelsmatrikel der deutschen Adelsgenossenschaft)*, s. 206-207.

³⁴⁰ Viz WONESCH, Wenzel. *Deutsche Liedertafel in Budweis 1856-1926*, s. 38.

³⁴¹ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth*, Teil 11, s. 4.

³⁴² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 197-199.

těšila v rodinné firmě, svědčí i to, že na počest jejího sňatku zorganizovali dělníci budějovické tužkárny slavností mši, která měla této nevěstě vyprosit štěstí. Podrobnosti o této mši se nám zachovaly v dobovém tisku: *„V romantickými horami obkličené, přátelské, horské oblasti Grūnau ve Štýrsku, na místě, kde kdysi Franz von Hardtmuth, nezapomenutelný šéf světové firmy L. a C. Hardtmuth, trávil po dnech nekonečné námahy letní měsíce v rodinném kruhu, obklopen přátelským, vděčným místním obyvatelstvem, konala se 1. srpna tohoto roku svatba slečny Mathildy šlechticny von Hardtmuth a c. a k. hejtmána generálního štábu pana Oliviera hraběte Lamezan-Salins. Při této příležitosti shromáždil se velký počet dělníků a dělnic firmy L. a C. Hardtmuth, většinou příslušející k tužkárně, spolu se svými představenými a kancelářskými úředníky, aby vznešeně a pobožně vzdali hold. V den sňatku, v půl 6 ráno byla panem městským děkanem P. Mathiasem Woneschem předčtena v katedrále hlavní mše a za doprovodu varhan byla všemi dělníky a dělnicemi provedena německá mše od Haydna. Po provedení hlavní oběti měl pan děkan Wonesch krátký, ale zajímavý proslov, ve kterém vzletnými slovy vyličil nesmrtelné zásluhy továrníkovy o dělnictvo a jeho přichylnost ke svému dobrodinci a celé rodině Hardtmuth. Pan děkan poté pokračoval: ‚Věnoval jsem tuto oběť s radostí všem svatým s přáním blaha urozeným snoubencům a je to navíc radostný jev, že to byli přímo dělníci, kteří mě vyhledali, abych tento skutek věnoval dceři jejich zesnulého šéfa; vidím v tom vroucnost vzájemné lásky mezi dělníky a zaměstnavatelem‘. Na závěr požádal pan děkan všechny věřící, aby vyprosili hlasitou prosbou o zdraví a blaho urozených snoubenců požehnání všech svatých. Tím došla tato vznešená a výjimečná slavnost k svému konci.“*³⁴³

Exkurz č. 3: Rod Lamezan von Salins

Olivier hrabě Lamezan-Salins pocházel, alespoň jak dokládá Gothajský almanach, ze starého francouzského šlechtického rodu z Guienne, který byl poprvé listině doložen Armandem Guilhelmem de Lamezan roku 1222. Lotrinský hraběcí stav této rodiny byl udělen spolu s přídomkem „Salins“ 25. dubna 1709.³⁴⁴ Z této

³⁴³ *Budweiser Zeitung*, r. 38, č. 60, ze 4. srpna 1899, s. 3.

³⁴⁴ *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser (zugleich Adelsmatrikel der deutschen Adelsgenossenschaft)*, s. 262.

doby pochází i rodinný erb: modro-červeně čtvrcený štít. V prvním a čtvrtém poli je stříbrná věž s otevřenou bránou a třemi okny (1,2) ve dvou patrech oddělených cimbuřím a zakončená cimbuřím, ze kterého vyrůstá nahá paže držící zlatou lilii. Ve druhém a třetím poli je stříbrná krokev provázená nahoře stříbrným půlměsícem, dole patriarším křížem. Na štítě stojí hraběcí koruna. Štítonoši jsou dva zpět hledící lvi přirozené barvy.³⁴⁵

Z této francouzské hraběcí rodiny se během 18. století oddělila, zřejmě nezámožná, rakouská větev, která sloužila buď v armádě, anebo zastávala úřednické funkce. Zmiňovaný hrabě Olivier pak pocházel z linie c. k. zemského rady v Praze Johanna hraběte von Lamezan-Salins, narozeného 15. září 1795 ve Vídni. Ten se roku 1826 oženil s o sedm let mladší Franziskou Seraphinou von Lhotsky a měl s ní čtyři syny: Johanna, Ferdinanda, Huga a Eduarda.³⁴⁶ Záhy po narození posledního syna c. k. zemský rada zemřel a nad osiřelými dětmi bylo zřízeno poručnictví, které bylo nakonec svěřeno matce Franzisce.³⁴⁷

Pro nás je z těchto bratrů nejdůležitější syn Hugo (1834-1905). Ten byl určen pro vojenskou kariéru a působil v husarském regimentu č. 14, kde dosáhl hodnosti plukovníka a roku 1885 byl penzionován.³⁴⁸ Během služby získal i četná vyznamenání: byl rytířem ruského Řádu sv. Anny, pruského královského Řádu koruny, italského královského Řádu sv. Mořice a Lazara a držitelem celé řady dalších vyznamenání.³⁴⁹ Hugo se 9. června 1866 oženil s Melanií Tibolth von Kocsoba (1838-1868). A právě v tomto manželství se 20. března 1867 narodil jediný syn Olivier. Hugova manželka velmi záhy po narození syna zemřela, a tak byl malý Olivier vychováván druhou ženou hraběte Huga, Sophií Appel von Kapocsány (1841-1932), která se sama stala matkou Olivierovi mladší sestry Luisy.³⁵⁰

³⁴⁵ TYROFF, Conrad. *Geschlechts- und Wappenbeschreibungen zu dem Tyroffischen neuen adelichen Wappenwerk*, s. 105.

³⁴⁶ *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser (zugleich Adelsmatrikel der deutschen Adelsgenossenschaft)*, s. 262-263.

³⁴⁷ Viz AVA, Niederösterreichische Landrecht: NÖ-LR Kt. 197

³⁴⁸ Viz Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (dále KA), *Verzeichnis der Staboffiziere 1815-1900*, 3. Band, 1. Teil L-Noe, KA/Gruppe 1

³⁴⁹ KOBLASA, Pavel. *Kdo byl Olivier hrabě Lamezans-Salins?*, s. 2-3.

³⁵⁰ *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser (zugleich Adelsmatrikel der deutschen Adelsgenossenschaft)*, s. 262-263.

Olivierova kariéra byla již od počátku předurčena. Ve 23 letech vstoupil do armády jako poručík v dělostřeleckém sboru arcivévody Jana č. 2, roku 1895 byl povýšen na nadporučíka a působil v dělostřeleckém sboru Weigl č. 2, o tři roky později se pak stal hejtmanem dělostřeleckého pluku č. 24 a byl činný i v generálním štábu.³⁵¹ Během svého pobytu v Českých Budějovicích se seznámil s Mathildou von Hardtmuth, se kterou se, jak již bylo zmíněno výše, oženil 1. srpna 1899.

Dnes již samozřejmě nemůžeme zjistit, nakolik byl tento svazek způsoben vzájemnou náklonností novomanželů a nakolik k němu vedly důvody racionálního charakteru. Jisté však je, že se tento sňatek na první pohled jeví jako oboustranně výhodný. Olivier si svatbou se spolumajitelkou firmy L. & C. Hardtmuth zajistil nebývalý finanční příjem, o kterém jako důstojník rakouské armády mohl jen snít. Mathilda naopak získala prestižní hraběcí titul starobylého rodu. To ale nebylo vše. Hrabě Olivier požádal ihned po sňatku o penzionování a rozhodl se podílet se na vedení vyžehněné firmy. Záhy se ukázal jako velmi schopný a zapojil se dokonce významnou měrou i do veřejného života svého nového domovského města. Roku 1900 se zde stal členem muzejního spolku, o rok později byl zvolen do jeho správního výboru a z této funkce se podílel na organizaci slavnostního otevření muzejní budovy v roce 1903. O deset let později se stal dokonce předsedou spolku a prezidentem správního výboru. Dále byl čestným členem spolku veteránů, za první světové války dokonce prezidentem českobudějovického odboru Červeného kříže. Jeho nejvýznamnějším veřejným působením však bylo členství v městské radě, které získal po volbách v listopadu 1906. Z titulu této funkce řídil chod městské plynárny, městského zahradnictví a stal se intendantem městského divadla. Oficiálně působil v zastupitelstvu až do roku 1918, kdy došlo po převratu ke kolektivní rezignaci dosavadního německého vedení města,³⁵² ve skutečnosti však na zasedání již od roku 1916 nedocházel, neboť byl znovu povolán do aktivní vojenské služby.³⁵³

---

³⁵¹ KOBLASA, Pavel. *Kdo byl Olivier hrabě Lamezans-Salins*, s. 2-3.

³⁵² Již 25. října 1918 byl ustaven v Českých Budějovicích prozatímní komitét tvořený zástupci šesti českých politických stran, v jehož čele stál August Zátka. Tento komitét se o tři dny později prohlásil za Národní výbor a požádal tehdejšího budějovického starostu Josefa Taschka o odstoupení z funkce. Po dvoudenním jednání, 30. října, celé dosavadní obecní zastupitelstvo rezignovalo. Vedení města se dočasně ujala dvanáctičlenná správní komise v čele se Zátkou. Osm českých členů do ní povolal

Manželství Mathildy a Oliviera zůstalo bezdětné. Až dlouho po smrti svého manžela, roku 1936, adoptovala Mathilda jako svého dědice Maxe Spallka, schovance hraběte Oliviera, který byl synem jeho zesnulého přítele a spolubojovníka z regimentu. Tento adoptovaný syn získal o rok později právo užívat jméno Lamezan-Salins, čímž byla památka na hraběte Oliviera zachována. Max se však nikdy nepodílel na vedení podniku, neboť to si až do roku 1945 ponechala pevně v rukou Mathilda.³⁵⁴

Posledním potomkem zesnulého továrníka Franze von Hardtmuth, o kterém se ještě nutné zmínit, je jeho jediný stejnojmenný syn Franz. Tomu se v rodinném kruhu, ale i při některých oficiálních příležitostech, aby došlo k odlišení od otce, většinou přezdívalo Bia. Franz mladší se narodil 15. června 1870 a, jak se dovídáme z jeho dochovaného křestního listu, za kmotra mu šel jeho strýc Gustav von Hardtmuth.³⁵⁵ Bia byl samozřejmě již od mládí připravován na budoucí převzetí rodinné firmy. Vystudoval čtyři třídy gymnázia v Budějovicích a poté byl poslán do švýcarského Neuchâtelu, kde se měl na místním lyceu zdokonalit zejména v oblasti jazyků. Po jeho absolvování přešel na obchodní akademii v Linci, kde složil maturitu. První obchodní zkušenosti pak nabyt ve filiálce rodinné firmy v Drážďanech, kde na přání svého otce působil jako mladší vedoucí. V jeho podnikatelském rozvoji se mu stal velkou oporou prokurista firmy L. & C. Hardtmuth Wilhelm Straka, a není tedy divu, že se o jeho rady zajímal i v dospělosti. V důsledku silné krátkozrakosti nehrozilo Biovi povolání k vojsku a mohl se tak naplno věnovat rozsáhlé přípravě na své budoucí poslání. Nemůžeme se proto divit, že právě jeho jmenoval otec vedoucím firmy v již zmiňované rodinné společnosti. A právě on se v dalším působení osvědčil natolik, že dovedl firmu k jejímu vrcholu před první světovou válkou.³⁵⁶

Národní výbor, zbylí čtyři zastupovali místní německé obyvatelstvo. O průběhu převratu z 28. října 1918 a následného vývoje na území Českých Budějovic blíže viz NOVOTNÝ, Miroslav. *Encyklopedie Českých Budějovic*, s. 552-553.

³⁵³ KOBLASA, Pavel. *Kdo byl Olivier hrabě Lamezans-Salins*, s. 2-3.

³⁵⁴ Srov. WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 197-199 a KOBLASA, Pavel. *Kdo byl Olivier hrabě Lamezans-Salins*, s. 2-3.

³⁵⁵ Křestní list z 16. července 1870, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 135, VIII/D/11.

³⁵⁶ Srov. TOMEŠ, Josef. *Český biografický slovník XX. století*, s. 419 a WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 199-201.

Franz mladší byl, podobně jako jeho otec, vášnivý lovec a věnoval tomuto sportu každou volnou chvíli. Kromě v rodině již tradiční formy lovu se zbraní v ruce, byl však Bia i zanícený rybář. V archivu se tak dochovala například rozsáhlá korespondence ohledně jeho sporu s lidmi, kteří mu pytláčili na pronajatých místech vhodných k rybolovu.³⁵⁷ Kromě toho byl členem i spolku propagujícího bruslařské umění (Budweiser Eislauf Verein),³⁵⁸ takže můžeme usuzovat, že se podílel i na soudobé zálibě ve sportovních aktivitách v dnešním slova smyslu. Neopomíjel však ani rodinnou tradici pomáhat potřebným a působil tak například i ve spolku Heimstätte v Českých Budějovicích, který si kladl za cíl stavět levné domy pro své členy.³⁵⁹ Byl tedy podobně jako jeho předci oblíben u dělníků a ti, alespoň jak tvrdí Erich Wassmansdorf, věděli, že se na něj mohou vždy obrátit se svými starostmi.³⁶⁰

Jeho největší náklonnost však patřila rodině. Ta se stala středobodem jeho zájmu a věnoval jí veškerý svůj čas a náklonnost.³⁶¹ Bia se totiž oženil 3. února 1902 s Annou von Rostoczil, dcerou c. a k. polního maršálka Moritze Rostoczila, a měl s ní tři děti, Marii, Annu a Franze.³⁶² Finanční a popravdě i společenské postavení rodiny von Rostoczil pak napovídá, že se v případě Bii a Anny jednalo spíše o sňatek z lásky či vzájemné náklonnosti, než z nějakého racionálního kalkulu. Za šlechtickým jménem Anny totiž stojí pouze a jedině vojenská kariéra jejího otce, který tohoto povýšení dosáhl jen dva roky před svatbou své dcery. Tato vojenská kariéra budoucího tchána mohla být ale pro Biu von Hardtmuth taktéž zajímavá, neboť jaké vyšší důstojník měl Moritz von Rostoczil mnohem blíže ke dvoru, než bohatý průmyslník.

Exkurz č. 4: Rod von Rostoczil

Moritz von Rostoczil se narodil 22. října 1836 jako syn státního úředníka v Obříství u Mělníka. Dne 8. června 1852 vstoupil Moritz po šestiletém vojenském

³⁵⁷ Viz SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 135, VIII/D/4.

³⁵⁸ Viz tamtéž, karton 133, VIII/B/2.

³⁵⁹ Viz tamtéž, karton 135, VIII/D/8.

³⁶⁰ WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 200-201.

³⁶¹ Tamtéž, s. 201.

³⁶² WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, Teil 1, s. 11.

výcviku jakožto strážník chlapeckého výchovatelského domu c. k. řadové pěchoty pluků č. 36 a 35 dobrovolně do c. k. polního praporu č. 6 a sloužil v něm postupně od kadeta až po hejtmana 1. třídy. S tímto mysliveckým praporem se také zúčastnil v roce 1866 tažení proti Prusku a 27. června se zúčastnil srážky u Vysokova a 3. července bitvy u Hradce Králové, za což mu bylo vysloveno nejvyšší uznání. V říjnu roku 1877 byl Moritz přeložen k polnímu mysliveckému praporu č. 13 a následně v listopadu 1882 byl povolán jako velitel k polnímu mysliveckému praporu č. 34. Jeho prapor byl o rok později začleněn do pěchotního pluku č. 91 a Moritz byl při té příležitosti povýšen na majora. V tomto pluku nakonec dosáhl hodnosti plukovníka. Když pak byl 17. října 1891 jmenován velitelem pěšího pluku říšský hrabě Brown č. 36, byl mu za jeho výjimečné služby dne 20. dubna 1896, bez taxy, propůjčen Řád železné koruny III. třídy. V srpnu roku 1896 se stal velitelem c. k. pěchotní brigády zeměbrany v Josefově a následně byl 1. května 1897 povýšen na generálmajora.

Na výčtu zásluh a životních údajů je velmi zřetelně vidět, na čem se zakládalo povýšení generálmajora Rostoczila do šlechtického stavu 7. března 1900. Jednalo se totiž o výsledek tzv. systematizovaného šlechtictví. Moritz Rostoczil tak měl nárok na šlechtický stav prvního stupně bez taxy na základě své více než třicetileté (v jeho případě konkrétně 47 let, 6 měsíců, 23 dní) nepřerušené služby, během které se zúčastnil boje s nepřítelem.³⁶³

Jako erb si nově povýšený šlechtic zvolil v červeném štítě zelené, zlatě lemované kosmé břevno se zlatým šípem provázené dvěma zlatými hvězdami. Na štítě stojí korunovaná turnajská přilba s červeno-stříbrnými a zeleno-zlatými příkrývadly. Klenotem jsou zavřená červená křídla, každé se zeleným, zlatě lemovaným kosmým břevnem se zlatým šípem.³⁶⁴

K 1. lednu 1901 odešel Moritz von Rostoczil do výslužby a byl při té příležitosti povýšen do hodnosti polního podmaršálka ad honorem. Na sklonku života se pak zabýval psaním poezie a je znám jako jeden ze šumavských básníků.³⁶⁵

³⁶³ AVA, Adelsarchiv, Rostoczil, Adelsakt 1900-1909.

³⁶⁴ Tamtéž.

³⁶⁵ Roku 1909 vydal knihu *Vom Maidstein*, kde se mísí rožmberská historie s příběhy z dějin Zlaté Koruny, Vyššího Brodu a šumavského dávnověku. O tři roky později, roku 1912, pak vydal *Lust- und Jammerlieder eines alten Weidmanns*. Básně a životopisné údaje o Moritzi von Rostoczil in: *Moritz von Rostoczil*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v

Z manželství s Marií Annou Adlerovou se Moritzi von Rostoczil narodily jen čtyři děti, z kterých se dospělého věku dožily jen dvě dcery, Klára, později duševně chorá, a Anna, která se, jak už bylo výše řečeno, provdala za Biu von Hardtmuth. Třicetiletou službou těžce vydobytý šlechtický titul tak nebylo fakticky komu předat.

A právě s touto situací se pojí zajímavá historie, která se dotkla i rodiny von Hardtmuth. Moritz von Rostoczil totiž měl v roce 1862, jakožto poručík v 6. batalionu polních myslivců, intimní poměr s Irmou Richard z Rábaszentmihály, z kterého vzešel 22. března 1862 v Szobozló v Maďarsku narozený syn Arthur Otto Richard. Majetkové poměry obou rodičů však neumožňovaly uzavření manželství. Následně byl dotčený batalion přeložen do Kadaně, kde se Moritz roku 1869 oženil s již zmiňovanou Annou Adlerovou. Nemanželskému synovi však poskytl Rostoczil důkladné vzdělání a ten tak absolvoval s velmi dobrými výsledky technickou vojenskou akademii a stal se nadporučíkem ženijního štábu v 9. pěším regimentu v Přemyslech. A právě tohoto syna se rozhodl Moritz po smrti své ženy v roce 1907 legitimovat a převést na něj svůj titul. Nemožnost učinit toto cestou sňatku s dosud svobodnou matkou dítěte vysvětluje stárnoucí důstojník ohledem na své dvě dcery a touhou zachovat pietu své zesnulé manželky. Okresní soud v Budějovicích i nejvyšší zemský soud v Praze se za jeho žádost přimlouvaly. Mnohem důležitější však bylo získat souhlas dcery Anny a jejího manžela von Hardtmuth, neboť i jejich cti by se vyplavení tohoto mladistvého prohřešku Moritze von Rostoczil proti dobrým mravům mohlo dotknout. Toho nakonec bylo dosaženo a Arthur Otto Richard mohl získat otcův šlechtický titul. On sám však žádost podmínil tím, že se nechce vzdát rodného jména své matky a tudíž mu byl roku 1909, kdy byla žádost konečně vyřízena, udělen predikát von Richard-Rostoczil, čímž bylo trvání Rostoczilova rodu zajištěno.³⁶⁶ Moritz sám zesnul 28. ledna 1914 a byl pochován vedle rodinné hrobky von Hardtmuth na hřbitově v Mladém.³⁶⁷

Českých Budějovicích, c2001-2012, 19. 11. 2012. [cit. 19. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.kohoutikriz.org/data/w_roth.php>.

³⁶⁶ AVA, HA Rostoczil 1900-1909, fol. 34-35.

³⁶⁷ *Moritz von Rostoczil*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2012, 19. 11. 2012. [cit. 19. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.kohoutikriz.org/data/w_roth.php>.

Vrátíme-li se po tomto krátkém exkurzu o rodu von Rostoczil k rodině von Hardtmuth, je nutno zmínit, že zřízení rodinné společnosti nebylo jedinou postřehnutelnou změnou, která se s nástupem právě představené nové generace odehrála. Stejně velkým, a snad z hlediska veřejného vnímání i markantnějším, je posun v okázalosti vystupování na veřejnosti. Až v této generaci přelomu století se poprvé objevuje používání zdobných jmen i ve veřejné komunikaci, nejen v rámci intimního rodinného kruhu, což je znak typický hlavně pro vysokou aristokracii a můžeme tedy i v tomto bodě vidět snahu o přiblížení k této elitě elit.

Zároveň dochází i k rozsáhlejšímu investování peněz do staveb mimo podnikatelský záměr. Hned první takovou investicí je zbudování výstavní rodinné hrobky, jejíž stavba byla zahájena v roce 1898. K tomu byly použity rodinou vlastněné pozemky. Ty byly totiž zdarma přenechány obci Mladé k rozšíření místního hřbitova. Jako kompenzaci za tento dar obdržela rodina právě na této nově rozšířené části místo na výstavbu rodinné hrobky, které se co do rozsahu rovnalo dvaceti běžným místům pro hroby.³⁶⁸ Tato na poměry vesnického hřbitova monumentální stavba se tak měla stát symbolem a svatostánkem dlouholeté historie rodiny von Hardtmuth a věčnou upomínkou její slávy. Z tohoto důvodu sem byly přeneseny i ostatky již zesnulých příslušníků budějovické větve, včetně zakladatele továrny Josepha Hardtmutha.

Významný předěl v dějinách rodu i její reprezentace na veřejnosti pak představuje i výstavba honosných sídel. Dosud žila rodina mezi svými zaměstnanci v relativně skrovném bytě v rámci továrny. Na počátku 20. století si však jak Mathilda, tak Bia nechali vystavět v sousedství závodu okázalé vily, jejichž účelem samozřejmě bylo nejen zvýšit pohodlí, ale i reprezentovat kapitálovou moc a společenskou prestiž této rodiny. V koncepci obou vil tak můžeme pozorovat i snahu napodobit aristokratická sídla a to jak v prezentaci rodových znaků na očích veřejnosti, tak v honosné pompéznosti vnějších architektonických ozdob i vnitřního vybavení.

Starší z obou vil, které vznikly v těsném sousedství továrny, byla vila Lamezan, někdy též zvaná Lischoli. Její projekt byl pravděpodobně připravován ještě před svatbou Mathildy von Hardtmuth s Olivierem hrabětem von Lamezan-Salins.

---

³⁶⁸ Viz SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 133, VIII/B/5.

Autora tohoto projektu však neznáme. Vlastní výstavba pak proběhla v letech 1899-1900 pod vedením místního stavitele Josefa Hauptvogla. O modernosti architektonického pojetí této stavby se nejvíce dovídáme v publikaci Evy Erbanové a Milana Šilhana: *„Pojetí Lamezanovy vily se výrazně oprostilo od historizujícího slohu, na něž upomínaly snad jen dvojice arkád východní verandy a věžice obslužného schodiště, členěná v posledním patře novorenesančními sdruženými půlkruhově zakončenými okny. Celkovým architektonickým výrazem se však vila pilně hlásila k ostrovní architektuře. Průčelí utvářelo bosované zdivo střídané plochami pokrytými okrovými glazovanými zlivskými šamotkami. Členitost a malebnost dodávaly celému objektu charakteristické hrázděné štíty a bohatě tvarované komíny z neomítnutého cihelného zdiva. Střechu pokrývala černá glazovaná tašková krytina. Vzor anglického domu se v architektuře vily odrazil také obligátními prvky mohutného křbového komínu vystupujícího z líce stavby a arkýře na severním průčelí. Jako nepostradatelný atribut šlechtického sídla se na západním průčelí, až téměř pod hlavní římsou, octly znaky rodu Hardtmuth a Lamezan-Salins a vedle nich nápis Villa Lischoli, název odvozený od hraběnčiny dívčí přezdívky. Exteriér stavby pozměnilo krátce po dokončení prodloužení zimní zahrady přístavbou železné konstrukce k jihovýchodnímu nároží vily.“*³⁶⁹ Petr Kubát pak na vile vyzdvihuje zejména hrázděné štíty typické pro jižní Německo a upozorňuje na jasnou inspiraci zámek Hluboká jak v řešení exteriéru, tak zejména ve vybavení interiéru včetně dřevěných obkladů, drahocenného nábytku apod.³⁷⁰

Zahrada byla taktéž vytvořena výstavním způsobem, jejím hlavním architektonickým prvkem byla osová cesta lemovaná vázami. Zahrada jako celek pak byla zdobena sochami, z čehož nejvýznamnější byla alej tvořená bustami německých básníků. V okolí vily se pak nacházel i skleník, rosárium a tenisový kurt.³⁷¹

Interiér vily byl členěn na dvě části – soukromou a veřejnou, neboť vila sloužila i jako kancelář firmy. A právě tomuto důvodu lze přičíst na vrub rozpaky, které Erbanová a Šilhan pociťují při popisování hlavní haly: *„Nalevo od vstupu, do severozápadní části dispozice, umístil autor vily patrovou halu s krbem a otevřeným schodištěm, sloužící jako odpočivný prostor. Hala zde tedy, pravda, nepředstavovala*

³⁶⁹ ERBANOVA, Eva, ŠILHAN, Milan. *Slavné vily jihočeského kraje*, s. 57.

³⁷⁰ KUBÁT, Petr. *Mathilda zaujme hrázděnými štíty*, s. B5.

³⁷¹ *Vila hraběte Oliviera Lamezan-Salins*. in: *Slavné stavby* [online], 3. 3. 2008 [cit. 23. 4. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-oliviera-hrabete-lamezan-salins>>.

*onen ústřední prostor, příznačný pro stylově a typologicky obdobné soudobé stavby. Vila rovněž postrádá intimitu čišící z anglických halových domů.*³⁷² V přízemí se dále nacházela knihovna, pracovna a jiné reprezentační prostory. Hlavní schodiště tak oddělovalo již zmíněnou část veřejnou od té intimní, rodinné.

Vila byla stejně jako zbytek majetku rodiny von Hardtmuth po roce 1945 znárodněna. Od té doby v ní byly umístěny jesle a mateřská školka národního podniku Koh-i-noor a nacházely se zde i byty pro zaměstnance závodu včetně ředitele, což (spolu s poválečným rabováním) vnitřní uspořádání a vybavení vily značně zdevastovalo. V 90. letech došlo k rozsáhlé rekonstrukci objektu a v současnosti zde sídlí rozličné finanční ústavy.³⁷³ Zahrada byla taktéž během let výrazně poničena, zejména během rozšiřování továrních hal, které proběhlo na její úkor.

Druhou, neméně honosnou stavbou byl výstavní rodinný dům Bii a Anny von Hardtmuth, který vyrostl v letech 1911-1912 v těsném sousedství vily Lischoli. Autorství architektonického plánu vily je opět neznámé.³⁷⁴ Soudí se však, že se na jeho vytvoření minimálně podílel vídeňský architekt Arnold Goldberger, který v této době s rodinnou von Hardtmuth hojně spolupracoval například na výstavbě dělnických domků a lovecké chaty hraběte Lamezan-Salins.³⁷⁵ Na rozdíl od sousední hraběcí vily se v tomto případě jednalo o stavbu velmi konzervativní, kterou lze zařadit do směru tzv. třetího baroka. O jejím uspořádání nám pak opět nejvíce prozrazují Erbanová a Šilhan: *„Dvoukřídlý patrový objekt s druhým mansardovým patrem na půdorysu písmene L téměř dokonale evokuje šlechtické sídlo první poloviny 18. století. Zasloužilo se o to především hlavní osově souměrné východní průčelí orientované do hlavní třídy. Průčelí vrcholící ve střední části štítem nese pod hlavní římsou alianční znak Hardtmuthů a Rostoczilů a poukazuje tak na šlechtický původ stavebníků. Před průčelím je umístěna terasa, ne nepodobná nástupním prostorům dynamického baroka, v jejíž podnoží se nachází fontána po stranách lemovaná dvěma trojitě zalamovanými schodišti. Rovněž průčelí severní, s hlavním*

³⁷² ERBANOVA, Eva, ŠILHAN, Milan; ŠVÁCHA. *Slavné vily jihočeského kraje*, s. 57.

³⁷³ KUBÁT, Petr. *Mathilda zaujme hrázděnými štíty*, s. B5.

³⁷⁴ KUBÁT však bez udání jakéhokoliv odkazu na informační zdroj udává jako architekta Johanna Stepana, viz KUBÁT, Petr. *Halu lemují nádherné schody*, s.B4.

³⁷⁵ *Vila Franze a Anny von Hardtmuth*. in: *Slavné stavby* [online], 17. 3. 2008 [cit. 23. 4. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-franze-a-anny-von-hardtmuth>>.

vstupem zdůrazněným podjezdem ve formě portiku, působilo monumentálním dojmem. Opak těchto osově komponovaných průčelí, tvořených pravidelně rozmístěnými okenními otvory, představují fasády ‚dvorní‘, jižní a západní. Obě hledí do zahrady a svírají ze dvou stran terasu ohraničenou na zbývajících stranách kuželovou balustrádou s vázami a plastikami. Jihozápadní nároží terasy, na níž jsou ještě dnes udržovány zbytky rosária, akcentoval v současnosti již neexistující dřevěný altán.³⁷⁶

Podobně jako v předchozí vile sloužilo přízemí reprezentačním účelům. Dominantním prostorem byla patrová anglická hala, která spojovala dolní prostory s těmi soukromými v patře. Její výzdobu korunuje nástropní iluzivní malba, jíž na třech stranách dominují putti nesoucí znaky rodů Hardtmuthů a Rostoczilů a znak poněkud nejasného významu s rakouským orlem v horním poli. Schodiště haly zdobí dvojice zřejmě druhotně osazených osvětlovacích těles, tvořených bronzovými plastikami od vídeňského sochaře Theodora Friedla a odlitých firmou Hollenrach Wien v roce 1893. V přízemí se dále nacházel salon, hudební pokoj, kuřácký salon a jídelna, v severním křídle pak takzvaný hostinský pokoj, tedy prostory typické pro šlechtické sídlo. V jižním průčelí pak vystupovala z hmoty vily prosklená zimní zahrada, jejíž vstupní zděnou část architekt pojal jako grottu. Z bohaté výzdoby těchto reprezentačních prostorů se kromě haly dochovala do dnešních dob malba v kuřáckém salonku, která tvoří variace na motiv Čtyř částí světa. Ve štukové výzdobě stropu ji ztvárňuje čtveřice medailonů, na nichž si dvojice dětí (bělošských, černošských, asiatských a indiánských) hrají s tužkami a symbolizují tak patrně exportní úspěchy firmy.

V patře se, jak už bylo řečeno, nacházely privátní prostory včetně dětského pokoje, jídelny, ložnice, budoáru, toalety a pánského pokoje s vyčleněnou místností na zbraně. Mnohem zajímavější bylo podkroví, kde se kromě obslužných pokojů nacházely hostinské pokoje, kaple se sakristií a ateliér s temnou komorou, který byl opatřen i proskleným stropem, nad nímž byla část střešního pláště pokryta skleněnými taškami. Ve sklepě se pak kromě skladovacích prostor a prádelny nacházela i strojovna obslužných výtahů a, k velkému překvapení návštěvníků, kuželníková dráha, která se táhla po celém východním obvodu sklepa.

³⁷⁶ ERBANOVA, Eva, ŠILHAN, Milan. *Slavné vily jihočeského kraje*, s. 79.

Na stavbu vily navázala následně úprava zahrady provedená podle návrhu vídeňského architekta Florianu Schöna v roce 1913. Kromě již zmíněných teras doplňuje tak krytý příjezd pro kočáry na severní straně romantická skalka s plastikou jelena. Později ji v prostoru za vilou obohatil pomník Franze von Hardtmutha k jeho 50. narozeninám.³⁷⁷

Po druhé světové válce byla vila společně s podnikem znárodněna a využita pro byty zaměstnanců, podnikový archiv tužkárny a lékařské ordinace. Od roku 1979 ve vile sídlil Krajský dům pionýrů a mládeže, který zde jako Dům dětí a mládeže působí dodnes.³⁷⁸

---

³⁷⁷ KUBÁT, Petr. *Halu lemují nádherné schody*, s.B4.

³⁷⁸ ERBANOVÁ, Eva, ŠILHAN, Milan; ŠVÁCHA. *Slavné vily jihočeského kraje*, s. 79-81.

Nová doba, nový svět: **rod von Hardtmuth po první světové válce**

První světová válka znamenala přelom nejenom pro svět, habsburskou monarchii či případně český národ, ale i pro rodinu šlechticů von Hardtmuth, a to jak ve smyslu obchodním, tak společenském. Během války musela firma L. & C. Hardtmuth vlivem nedostatku pracovních sil i surovin výrazně omezit výrobu. Olivier hrabě Lamezan-Salins byl dokonce v roce 1916 znovu povolán do aktivní vojenské služby a o dva roky později, 9. října 1918, povýšen na majora.³⁷⁹ Na frontu se však nedostal a působil především u budějovické posádky a následně byl přeložen do Písku, kde dohlížel na průmyslové podniky.³⁸⁰ Zároveň se po dobu války stal prezidentem Červeného kříže v Českých Budějovicích.³⁸¹

Povoláním hraběte do vojenské služby a smrtí ředitele Wilhelma Straky v roce 1914 bylo řízení rodinné firmy výrazně zkomplikováno.³⁸² Veškerá zátěž tak ležela zejména na bedrech Bii von Hardtmuth a jeho sestry Mathildy. Bia sám na frontu povolán naštěstí nebyl. Zachránila jej pravděpodobně již výše zmíněná oční vada.

Po vzniku Československa se mohlo pak členům rodiny von Hardtmuth zdát, že se jim propadá půda pod nohama. Opečovávané šlechtictví bylo zrušeno a veřejně prokazovaný německý původ jim situaci příliš neulehčoval. Vlna euforie ze shozených „okovů žaláře národů“ se tak obrátila i proti nim. Rodina například musela dokazovat svůj loajální postoj k českému obyvatelstvu během války. V archivu firmy se tak dochovalo potvrzení okresní zprávy politické: *„Potvrzuje se tímto, že spolumajitelé Koh-i-noor tužkárny L. a C. Hardtmuth v ČB a sice František Hardtmuth, Marie Herring-Frankensdorfová, rozená Hardtmuth a Matylda Lamezan-Salinová, rozená Hardtmuth, všichni československé národnosti, chovali se přes čas válečný každým způsobem loajálně. Podnik vyplácel podpory příslušníkům dělníků, u československých formací sloužícím. Konečně se stvrzuje, že*

³⁷⁹ KA, *Verzeichnis der Stabsoffiziere 1916-18*, 2. Band, KA/Gruppe 1, s. 1391.

³⁸⁰ *Budweiser Zeitung*, r. 58., č. 12, ze dne 18. února 1919, s. 12.

³⁸¹ *Budweiser Kreisblatt*, r. 68, č. 15, ze dne 19. února 1919, s. 2.

³⁸² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 198.

*podnik na dodávkách válečných se neúčastňoval.*³⁸³ Poválečná změna světa se jevila dokonce natolik neuspokojivou a nesnesitelnou, že se stala pravděpodobně jednou z hlavních pohnutek hraběte Oliviera, kvůli nimž se 14. února 1919 ve vlastní kanceláři zastřelil.

Přesné důvody tohoto činu neznáme, neboť hrabě Lamezan-Salins po sobě nezanechal (alespoň to není známo) žádný dopis, který by jeho čin vysvětloval. Badatelé se však vesměs shodují, že jednou z hlavních příčin byl pocit bezvýchodnosti života v současnosti a neschopnost vyrovnat se s pozbytím předválečného „světa jistot“. Hrabě se pravděpodobně nedokázal vypořádat se ztrátou vlasti a s novým postavením příslušníka „nepřátelské menšiny“.

Je podivuhodné, že se rodině podařilo navenek Olivierův čin zatajit. V soudobém denním tisku se tak nedočteme nic o sebevraždě, která by jinak byla jistě lákavým tématem, ale jen o nenadálém skonu budějovického dobrodějce. *Budweiser Zeitung* tak komentoval celou situaci sdělením, že se „*uplynulý pátek s rychlostí blesku rozšířila zvěst, že hrabě Lamezan náhle zemřel.*“³⁸⁴ *Více se k okolnostem úmrtí nevyjadřoval a jen rekapituloval život zesnulého. Jihočeské listy alespoň zmínily, že „o smrti jeho a jejích příčinách kolují různé pověsti, jejichž podstatu jsme dosud nemohli zjistiti.*“³⁸⁵ *Budweiser Kreisblatt* dokonce uveřejnil takřka zastírací historku o dlouhodobé nemoci hraběte: „*Včera dopoledne v půl 11 zesnul náhle co-šéf zmíněné firmy pan Olivier hrabě Lamezan-Salins ve věku 51 let. Zpráva o smrti všemi velmi ceněného muže proběhla jako senzace, neboť ačkoliv se vědělo o před nedávnem propuknuté nemoci, nepředpokládal nikdo tento tragický obrat. Rozličné události poslední doby nezůstaly bez trvalého vlivu a přizívovaly již existující srdeční slabost, k čemuž se připojily ještě jiné poruchy lidského organismu.*“³⁸⁶ Není známo, zda autor této novinové zprávy znal pravou povahu věcí, jisté však je, že přesně vystihl příčiny „nemoci“, které vedly k neodvratnému konci.

Vzhledem k tomu, že hrabě Lamezan byl tedy i díky soudobému tisku považován za zesnulého z přirozených příčin, mohl pohřeb tak významné osobnosti

³⁸³ Potvrzení okresní zprávy politické v Českých Budějovicích z 2. července 1920, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 135, VIII/D/11.

³⁸⁴ *Budweiser Zeitung*, r. 58., č. 12, ze dne 18. února 1919, s. 12.

³⁸⁵ *Jihočeské listy*, r. 25., č. 13, ze dne 15. února 1919, s. 3.

³⁸⁶ *Budweiser Kreisblatt*, r. 68, č. 14, ze dne 15. února 1919, s. 2.

budějovického veřejného života proběhnout tradičním slavnostním způsobem dle katolického ritu. O jeho průběhu se nám opět dochovala zpráva v dobovém tisku: „Pohřeb za tragických okolností v nejlepším věku života z řad žijících odešlého pana Oliviera hraběte Lamezan-Salins nabyt včera odpoledne podoby smuteční slavnosti neobvyklého typu, při které nezvykle velká účast smutečních hostů vyjádřila impozantním způsobem všeobecnou vážnost zesnulého. Po vykrojení ve vile hraběcí rodiny, které provedl probošt P. Mathias Wonesch za velké duchovní asistence, pohnul se pohřební průvod s vpředu jedoucimi vozy s věnci podél Gerstnerovy ulice, skrze Biskupskou ulici a přes náměstí k chrámu, kde slavnostním způsobem za součinnosti chrámového sboru proběhlo vykrojení v chrámu. Tělo spočívající v honosné stříbrné rakvi následovali v hluboký smutek uvržení rodinní příslušníci, úředníci a zástupci zahraničních filiálek firmy L. a C. Hardtmuth, předáci a delegáti dělnictva. Poté šly ve velkém počtu dámy, za kterými následovali ostatní smuteční hosté. [...] V ulicích, kterými se průvod vracel, a na náměstí se shromáždily tisíce lidí. Po dalším požehnání u sochy nedaleko městských vah byla rakev uložena do pohřebního vozu a převezena na hřbitov v Mladém, kde se uskutečnilo uložení do rodinné hrobky. Zde od nynějška odpočívá šlechtitný muž, který na zemi spatřoval svůj život v nezištném plnění povinností a neúnavné činnosti. Necht' odpočívá v pokoji!“³⁸⁷

Jak z této zprávy vyplývá, byl Mathildin manžel uložen do hrobky rodiny Hardtmuthů. Když se však dnes zajdeme podívat na hřbitov v Mladém, nalezneme v jejím sousedství samostatný Olivierův hrob i s vysvětlující cedulkou. Tělo hraběte bylo totiž po pohřbu (není ale známo po jak dlouhé době) již bez účasti veřejnosti přeneseno do vedlejší samostatné hrobky, neboť jako sebevrah nemohl být pohřben na posvátné půdě. Tato skutečnost velmi názorně ukazuje jak silné náboženské cítění příslušníků rodiny Hardtmuth, tak jejich touhu zachovat dekorum a zdání počestnosti a mravnosti.

Nejen společenské postavení rodiny však bylo po válce ohroženo. Rozpad habsburské monarchie totiž znamenal ztrátu velkého domácího odbytiště pro firemní výrobky a vlivem války se zhroutila i rozsáhlá celosvětová obchodní síť společnosti. Nový generální ředitel firmy L. & C. Hardtmuth Ing. Czech tak stál před úkolem celou síť znovu obnovit. K jeho naplňování tohoto cíle docházelo zejména v průběhu

³⁸⁷ *Budweiser Kreisblatt*, r. 68, č. 15, ze dne 19. února 1919, s. 2.

20. let tak, že v zemích, kde dříve měla firma pobočné sklady, docházelo k zakládání filiálek. Situace těsně po válce byla dokonce tak složitá, že roku 1919 došlo k úplnému osamostatnění anglické pobočky firmy, která získala i vlastní práva na ochrannou známku a pouze z vlastní vůle koordinovala obchodní politiku s budějovickou společností.³⁸⁸

Potíže firmy byly obecně známy a počítalo se tak s tím, že se Hardtmuthům nepodaří obnovit svou pozici na zahraničních trzích a ztracenou prestiž. Z tohoto důvodu inicioval chemik-tužkař a navrátilý legionář Ing. Otakar Husák projekt na odkoupení firmy L. & C. Hardtmuth, aby byla zachráněna proslulá značka Koh-i-noor pro český kapitál. Za tímto účelem vzniklo v roce 1919 přípravné konsorcium za kapitálové účasti nově vzniklé Legiobanky a následně Ing. Husák nabídl Franzi Hardtmuthovi³⁸⁹ 10-12 milionů korun za rodinnou firmu. Bia však bez velkého přemýšlení odpověděl, že o prodeji továrny vůbec neuvažuje a že podnik má hodnotu přesahující 60 milionů korun.³⁹⁰ Přípravné konsorcium tak nakonec v roce 1920 založilo firmu vlastní – Grafo a. s., která se měla soustředit především na zahraniční trh, neboť se soudilo, že ten není po válečném omezení výroby značně nasycen.³⁹¹

³⁸⁸ Viz PETRÁŇ, Emanuel. *Historie Koh-i-noor Hardtmuth* [online], 11. 11. 2009 [cit. 29. 4. 2013]. Dostupné z: <http://www.emanuelpetran.wz.cz/historie_kohinoor.html>.

³⁸⁹ Zákonem 61/1918 Sb. došlo 10. prosince 1918 ke zrušení šlechtických titulů na území ČSR, tudíž budeme od tohoto data používat pro rodinu Hardtmuth nešlechtické varianty jména.

³⁹⁰ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 32-33.

³⁹¹ Po tomto nezdaru s odkoupením Hardtmuthovy továrny se přípravné konsorcium obrátilo nejdříve na již existující českou budějovickou tužkárnu Národní podnik s nabídkou kapitálové a odborné účasti. I v tomto případě však byli odmítnuti, a tak došlo konečně k rozhodnutí založit tužkárnu vlastní. K tomu vedlo členy konsorcia zejména přesvědčení, že zahraniční trh nebyl vlivem omezení válečné výroby tužek, zejména z důvodu nedostatku tužkařského dřeva (cedru), nasycen. Nechtěli tedy konkurovat Národnímu podniku na domácím trhu, ale soustředit se především na export, spoléhající se na dobrý zvuk českého tužkařského zboží v zahraničí. Z tohoto důvodu uvažovali nejprve o názvu Koh-i-noor, neboť toto jméno měla firma L. & C. Hardtmuth chráněno pouze jako obchodní známku tužek, nikoliv jako jméno firmy. Nakonec však bylo od tohoto jména upuštěno a nově založená tužkárna byla pojmenována Grafo, akciová společnost. Jako ochrannou značku pak přijali „Scarabeus“ – stylizovaného posvátného egyptského brouka. Jako místo založení nové firmy byly opět vybrány České Budějovice, neboť zde byla největší koncentrace kvalifikovaných tužkařských dělníků. Konsorcium zde našlo i vhodné prostory na místě bývalé budějovické sáčkárny, na jejímž pozemku se nacházela i příhodná železniční vlečka vhodná k dopravě surovin. Nová akciová společnost byla do obchodního rejstříku zapsána 20. března 1920. Prvním předsedou

Nově založená firma sice byla kapitálově velmi dobře zajištěna, přesto všal nebyla prvotní očekávání naplněna. Zahraničnímu trhu totiž z budějovických tužkáren stále kralovala firma L. & C. Hardtmuth a Grafo, a. s. se tak muselo soustředit opět na domácí trh, čímž se konkurence na československém trhu pro rodinu Hardtmuth dále zhoršovala.³⁹² Jednou z příčin byla i velmi silně nacionálně pojatá reklamní kampaň jak Národního podniku, tak Grafa.³⁹³ V roce 1921 tak našlo jen 5% produkce firmy L. & C. Hardtmuth zákazníky na domácím trhu. Závislost na zahraničním trhu se později, během hospodářské krize, ukázala pro firmu značně problematickou.³⁹⁴

Ani vztahy s dělníky již nebyly tak harmonické a přátelské, jak byly popisovány v předcházejících desetiletích. Vlna poválečného levicového radikalismu se projevila i v Hardtmuthově továrně a vyvrcholila generální stávkou v prosinci 1920 zahájenou v souvislosti s obsazením Lidového domu v Praze. Následkem těchto pražských událostí byla 10. prosince svolána do Dělnického domu na Pražském předměstí Českých Budějovic schůze odborových důvěrníků župního výboru levice. Tajemník Bedřich Šťastný zde informoval přítomné o dění v Praze. Následné hlasování pak rozhodlo o vyhlášení generální stávky. O den později důvěrníci stejným způsobem rozhodli o zvolení závodních rad do každého podniku.³⁹⁵ Je více než zajímavé, že stávkou byly postiženy jen podniky německé, českým továrnám a závodům v Budějovicích se dělnické bouře zcela vyhnuly.

O vlastním průběhu stávky se podrobně dovídáme z dobového tisku. Nejprve byla zastavena doprava na elektrické dráze. O neúspěchu této akce velmi ironicky informují *Jihočeské listy*: „*Elektrika‘ nejezdila od sobotního rána, nejezdila ani v neděli, ano i v pondělí. Ale – nikdo jí nepohřešoval! Touto stávkou přesvědčili stávkující město, že bez elektrické dráhy, po níž jízda ke dráze trvá déle nežli cesta*

---

správní rady se stal August Zátka, který zajistil firmě kapitálovou pomoc budějovické záložny a dalších peněžních ústavů. Po první řádné valné hromadě se pak předsedou správní rady stal Ing. Miroslav Zátka. Blíže viz VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích III.*, s. 302-303.

³⁹² VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 33

³⁹³ Blíže viz kapitola *Modernizace a prosperita: Franz (von) Hardtmuth a jeho působení v čele rodiny*.

³⁹⁴ NOVOTNÝ, Miroslav. *Encyklopedie Českých Budějovic*, s. 208-209.

³⁹⁵ *Historické drobnosti kraje – Památky na dělnické hnutí*, s. 54.

*pěšky, to lze velmi dobře vydržeti nejen několik dní, ale i trvale. Zapamatujte si to!*³⁹⁶

Vlastní stávka však vyvrcholila až o den později, 13. prosince. Hned ráno došlo k napadení redakce sociálně demokratického listu *Jihočech*: „V pondělí kolem 7 hodiny ráno přišlo kolem 25 osob, z toho také 5 žen, do tiskárny Příbyl (nyní Zelenka) v Landstraße 41 a vybědli zde zaměstnaného dělníka Franze Zluče, aby je zavedl tam, kde se tiskne ‚Jihočech‘ (napravo stojící sociálnědemokratický orgán). Když se Zluč zdráhal, vtrhli demonstranti násilím do sálu s tiskařskými stroji a zničili zde se nacházejících 2500 exemplářů ‚Jihočecha‘. Poté vpadli do stereotypie a sazárny a zničili všechny formy“.³⁹⁷

Téhož dne byla stávkou zasažena i Hardtmuthova továrna, měšťanský pivovar, papírna Gellert, sirkárna Roth, továrna na kovové zboží Stegmann, nábytkářská firma Merz, hřebíkárna a výrobní impregnací. Asi nejvýznamnější událostí však bylo obsazení městské elektrárny a přerušení dodávky proudu. „To vše“, jak poznamenaly *Jihočeské listy*, „jakož i obava před blížícím se večerem, kdy tisíce domů, bytů, obchodů a dílen bylo by se ocitlo bez osvětlení, pobídlo zodpovědné činitele k ráznějšímu zakročení. Když nebylo možno docílit pořádku klidnou domluvou, když vyjednávání nemělo výsledku. Zakročeno ozbrojenou mocí, k níž dobrovolně se připojilo i členstvo jednot sokolských. Vojsko zabránilo zbolševizování závodů stávkou postižených a obsadilo též elektrárnu, kde pak dále se vyjednávalo, a když jednání k cíli nevedlo, dělostřelci, legionáři a Sokolové s puškami v rukou závod zabrali. Ti, kdož prohlásili, že chtějí pracovat, ponechání zde, ostatní odtud vytlačeni. Jeden bolševik, který při tom urazil legionáře, byl na místě ztrestán. Za pomoci ochotných odborných pracovníků podařilo se záhy uvést elektrárnu opět v činnost, takže před 6. hodinou večerní opět v celém městě elektrické lampy svítily.“³⁹⁸ Sokolské hlídky setrvaly v osvobozených závodech, zejména v elektrárně, ještě další den a noc, ale k žádným významným střetům již nedošlo a do 15. prosince, po zatčení vůdců tohoto dělnického povstání, byl již všude klid.

Podívejme se nyní, jak probíhala tato stávka konkrétně v Hardtmuthových závodech. Závodní rada podniku byla zvolena již 11. prosince na schůzi dělnictva

³⁹⁶ *Jihočeské listy*, r. 26., č. 99, ze dne 15. prosince 1920, s. 1.

³⁹⁷ *Budweiser Zeitung*, r. 59., č. 98, ze dne 15. prosince 1920, s. 4.

³⁹⁸ *Jihočeské listy*, r. 26., č. 99, ze dne 15. prosince 1920, s. 1.

v zámečnické dílně. Hlavním vůdcem stávkujících v tužkárně se stal Karel Volf, který na společném shromáždění informoval dělníky o průběhu událostí a stanovil základní požadavky: třicetiprocentní zvýšení mezd, přídavek ve výši čtrnáctidenní mzdy k Vánocům, zaplacení prostávkovaných dnů a uznání závodní rady. Tyto požadavky byly pak 13. prosince předloženy ústřednímu řediteli firmy L. & C. Hardtmuth, Ing. Czechovi. Neodvážil se však samostatně o celé záležitosti rozhodnout a tak přivedl deputaci dělníků a úředníků k Mathildě Lamezan-Salins. Ta velmi striktně veškeré požadavky dělnictva odmítla a nehodlala s nimi žádným způsobem vyjednávat. Tento postoj byl pak samozřejmě, zejména v marxistické historiografii, hojně kritizován, z dnešního pohledu se však pevnost postoje tváří v tvář mase jeví obdivuhodnou. Po tomto nezdaru přistoupil Karel Volf k razantnímu kroku, prohlásil celou továrnu za zabranou dělnictvem a zároveň oznámil, že třicetiprocentní zvýšení mezd nabývá okamžité platnosti. V budově byly ihned rozmístěny dělnické hlídky, telefon byl hlídán, došlo k zajištění firemní pokladny, aby mohly být vydávány mzdy, a od úřednictva se žádalo prohlášení loajality. Volf dokonce neváhal vyhlásit, že nevydají-li původní majitelé firmy, členové rodiny Hardtmuth, svá výrobní tajemství, budou jim zabaveny i vily, koně a ostatní majetek. Ředitel Czech samozřejmě nebyl již do továrny vpuštěn, neboť odmítl uznat závodní radu.

Celou nastalou situaci tak musely řešit ozbrojené složky. Kolem 15 hodiny se do Hardtmuthovy továrny dostavil okresní hejtman Velik, který v doprovodu 23 četníků vstoupil bez odporu do prostoru závodu a v přítomnosti sesazeného ředitele Czecha oznámil Volfovi a Šťastnému příkaz okresní politické správy: závodní rady nemohou být zřizovány, dokud není vydán příslušný zákon. Na to údajně Bedřich Šťastný odpověděl, že dělnictvo neuznává zákony republiky, která je sama (událostmi kolem Lidového domu v Praze) pošlapala, neboť pro ně je zákonem pouze ústředí. Následně došlo k zatčení Volfa i Šťastného a stávka bez svých vůdců zašla na úbytě. Oba dva byli později souzeni za vniknutí na cizí majetek. Bedřich Šťastný byl odsouzen na čtyři měsíce těžkého žaláře a Karel Volf původně taktéž na čtyři, po odvolání státního zástupce pak na šest měsíců těžkého žaláře.³⁹⁹

Ačkoliv situace po vzniku ČSR rozhodně nebyla pro rodinu Hardtmuth jednoduchá, a výše zmíněné události to jen potvrzují, zrušením šlechtických titulů

---

³⁹⁹ VEVERKOVÁ, Věra. *Účtování s vůdci prosincové stávky v Českých Budějovicích*, s. 118-130.

došlo zároveň k narušení do té doby takřka nepřekonatelných bariér mezi novošlechtickou rodinou a dosavadní aristokracií. Tak můžeme během 20. let pozorovat v rodině Hardtmuthů (případně Herring-Frankensdorfů) celou sérii sňatků s bývalou elitou rakouské monarchie. Například nejmladší dcera Irmy a Ernsta Herring-Frankensdorfa, Marie Elisabetha se provdala za Rudolfa Antona hraběte Kinského z Vchynic a Tetova. Ještě prestižnější byl sňatek nejstarší dcery Bii Hardtmutha, Marie, narozené 11. dubna 1903.⁴⁰⁰ Ta se 19. listopadu 1923 provdala v Českých Budějovicích za prince Charlese Victora Rohana z choustnické větve tohoto starobylého rodu.

František Rada na velkolepou svatbu Marie a Charlese vzpomíná ve své knize a upozorňuje, že navzdory hospodářské stagnaci a jiným problémům podniku byla svatba nejstarší továrníkovy dcery slavena velmi okázale: *„Nezapomněli ani na dělníky: každý dostal dva párky, dva rohlíky, poukázku na tři a půl litru piva a lampión se svíčkou na večerní průvod, který prošel se železničářskou hudbou kolem továrních vil za provolání „Heil“ a „Hoch“. Ve třech hostincích, U Hiemrů, U modré hvězdy a U basy, se jedlo a pilo zadarmo až do rána. Oba snoubenci objížděli večer v automobilu tyto hostince a všude si zatančili sólo, nadšeně oslavováni hoduujícími zaměstnanci.“*⁴⁰¹

Bohužel nevíme, jak se Marie a Charles seznámili a rozhodně není třeba podceňovat emocionální důvody k uzavření sňatku. Z daňových přiznání Charlese Rohana však vyplývá, že mu otec Raul Rohan, majitel panství Choustník, od roku 1923, tedy od uzavření sňatku s Marií, vyplácel nepříliš vysokou roční apanáž 12 000 Kč. Od svého tchána, Franze Hardtmutha ale dostával, v porovnání s předchozí sumou, závratných 300 000 Kč.⁴⁰² Peníze samozřejmě měly sloužit především k zaopatření dostatečné životní úrovně novomanželů, která by byla slučitelná s jejich společenským postavením. Jiným majetkem totiž zatím nedisponovali. Z tohoto pohledu se tedy jeví sňatek s Marií Hardtmuth velmi pragmatickým. Finanční

⁴⁰⁰ VAVŘÍNEK, Karel. *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů 2010*, s. 154. Druhá dcera, Anna, zůstala do konce života neprovdána; případný sňatek syna Bii Hardtmuth, Franze (III.), se mi nepodařilo v dostupných materiálech dohledat, jisté však je, že před odchodem z vlasti v roce 1945 byl stále svoboděn.

⁴⁰¹ RADA, František. *Když se psalo TGM*, s. 77.

⁴⁰² Daňová přiznání Charlese Rohana od roku 1924, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 134, VIII/D/1.

zajištění syna mohlo být i jedním z důvodů, proč tak starobylý rod jako byli Rohanové, který si svou aristokratickou příslušnost udržoval i navzdory československým zákonům, svolil k sňatku svého příslušníka s dcerou průmyslníka-novošlechtice.

20. léta však nebyla pouze ve znamení stagnace rodinné firmy a snahy o znovuvybudování jejího postavení na světovém trhu, otřeseného postavení v rámci budějovické společnosti či sňatků s bývalou aristokracií. Toto desetiletí se vyznačuje i určitým střídáním generací v rámci širší rodiny Hardtmuthů a tím i ve vedení společnosti. 6. července 1923 zemřel ve věku 71 let Ernst Herring-Frankensdorf. O jeho smrti vyšla v budějovickém tisku jen stručná noticka, která, ačkoliv opět vyzdvihuje zásluhy zesnulého o rozvoj průmyslu a jeho dobrotu srdce, ukazuje, že Ernst nebyl u budějovické veřejnosti tak výrazně zapsán, jako již dříve zesnulý Olivier Lamezan-Salins. Důvodem tohoto posunu od rozsáhlých zpráv o skonu jiných příslušníků rodiny Hardtmuth je pravděpodobně častý pobyt Ernsta Herring-Frankensdorf mimo jihočeskou metropoli. *Budweiser Zeitung* píše „*Pan Ernst Herring-Frankensdorf, který byl po mnoho let těžce chorý, byl zemřel rychle a neočekávaně po tří denním pobytu v lázních Gastein. Narodil se 19. prosince 1852 v Brně jako druhý syn velkostatkáře a majitele dolů Ernsta svobodného pána Heringa von Frankensdorf, roku 1883 se oženil s Marií von Hardtmuth. Z manželství vzešli dva synové a čtyři dcery. Rozvoj Hardtmuthových závodů je spojen s jeho jménem a šlechetnost jeho srdce, vznešené smýšlení a dobrodiní zajistilo mu nad hrobem uctivé vzpomínky všech. Tělo bude převezeno do Grünau a 10. července za hojné účasti všech vrstev obyvatelstva pohřbena na místním hřbitově.*“⁴⁰³

Irma se po smrti svého manžela stáhla zcela do ústraní a přenechala svůj podíl na rodinné společnosti synům Johannovi a Friedrichovi.⁴⁰⁴ Na vedení firmy se podílel především Friedrich, který se narodil roku 1898 v Gmundenu a absolvoval univerzitu v Innsbrucku. Za první světové války sloužil jako poručík u polního dělostřelectva a byl opětovně vyznamenán. V rodinné společnosti byl činný zejména na pobočkách v Rumunsku a Polsku,⁴⁰⁵ pobýval však převážně v Rakousku, ve

⁴⁰³ *Budweiser Zeitung*, r. 62., č. 54, ze dne 14. července 1923, s. 4.

⁴⁰⁴ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové*, s. 15.

⁴⁰⁵ JUSTH, Josef. *Köpfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa - Tschechoslowakische Republik*, s. 91.

Vídni, kde se 21. června 1932 oženil s Wilhelminou hraběnkou Sermage von Szomszédvár a Medvedgrad.⁴⁰⁶

Smrt Ernsta Herringa-Frankensdorf však nebyla jedinou ztrátou, která rodinnou firmu L. & C. Hardtmuth ve 20. letech potkala. O čtyři roky později, 14. března 1927, zemřela i druhá velká osobnost rodiny, Bia Hardtmuth. Vzhledem k významu Franze Hardtmutha pro budějovickou společnost, ať již německou či českou, dovídáme se o jeho skonu v soudobých denících mnohem více informací, které nám pomohou objasnit poslední chvíle života tohoto člověka. „*V úterý v ranních hodinách běžela od úst k ústům smutná zpráva, které z počátku nikdo nechtěl věřit, a přece obsahovala bohužel hroznou pravdu: velkopodnikatel pan Franz Hardtmuth nás v pondělí 14. března po krátké nemoci opustil. Pan Franz Hardtmuth si v poslední době přivodil nastuzení, které vedlo k silnému kašli. Ošetřujícím lékařům, pánům MUDr. Krásovi a MUDr. Lilienfeldovi, se sice podařilo kašel odstranit, přesto nedošlo k správnému zlepšení celkového stavu. Poněvadž měl pacient i velmi silný puls, obdržel injekci a byl taktéž ošetřen inhalací kyslíku. V pondělí večer se u pana Franze Hardtmutha zastavil na návštěvu generál Berchtold. V pacientově stavu nastalo patrné zhoršení, které nemohlo skončit jinak než náhlým sknem. Když generál Berchtold na krátký čas opustil místnost s nemocným, zjistil při svém návratu ke své hrůze, že jeho přítel je mrtev. Pana Franze Hardtmutha, který byl slabý na srdce, postihla náhle mozková mrtvice. Zesnulý byl dobrosrdečným mužem, nadmíru ryzí charakter, dobro jeho pomocné ruky působilo tam, kde bylo nutno zmírnit nouzi, takže smutek za něj je všeobecný a upřímný. Pan Franz Hardtmuth se narodil v roce 1870, bylo mu tedy teprve 57 let. Byl od roku 1896 veřejný společník firmy Hardtmuth a oženil se s paní Annou Rostocilovou, dcerou polního podmaršálka. Z manželství vzešly tři děti, a sice Marie, provdaná za prince Rohan-Rochefort-Guémenée, dále Anna a Franz Hardtmuthovy, toho času posluchač vysoké školy mezinárodního obchodu ve Vídni. Posledně jmenovaný nacházel se toho času v Budějovicích, poněvadž sem přijel kvůli odvodu na vojnu. Byl také odveden. Ostatní členové rodiny se před nějakým časem odebrali autem na cestu na Slovensko⁴⁰⁷ a nebyli tedy v době onemocnění a skonu pana Franze*

⁴⁰⁶ WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth*, Teil 1, s. 10.

⁴⁰⁷ *Jihočeské listy* však uvádějí jako místo tehdejšího pobytu rodinných příslušníků zesnulého Jugoslávii. Viz *Jihočeské listy*, r. 33., č. 21, ze dne 16. března 1927, s. 2.

*Hardtmutha v Budějovicích. O těžké ráně osudu byli uvědomeni telegraficky a vrátili se ihned domů do Budějovic vlakem, kam dorazí v úterý večer. Tělo zesnulého bude vystaveno v domácí kapli.*⁴⁰⁸

Muž, který veškerý svůj život zasvětil rodině, tak zemřel vzdálen od svých blízkých. Jeho pohřeb však proběhl ve velmi slavnostní atmosféře a připomínal podobné události z dob, kdy se jeho rodina těšila takřka všeobecné oblibě občanů města Budějovic. O vlastním průběhu se opět dovídáme z dobového tisku. O jejím významu svědčí i rozsah, který je události věnován: *„Za obrovské účasti místních obyvatel konal se ve čtvrtek 17. března ve 3 hodiny odpoledne pohřeb velkopřemyslníka pana Franze Hardtmutha, který nabyl podoby takové smuteční slavnosti, jakou Budějovice vidí jen zřídka kdy. Počet účastníků pohřbu se počítal na tisíce a ulice, kudy vedl průvod, byly taktéž zaplněny tisícíhlavým davem, který vytvořil po obou stranách ulice špalír. Dělnictvo a úřednictvo Hardtmuthových závodů se účastnilo pohřbu v plném počtu. V 1 hodinu odpoledne byla práce ve všech částech továrny zastavena a teprve v 9 hodin večer byl opět obnoven provoz na směny. Dělnictvo a úřednictvo se shromáždilo ve 2 hodiny a 15 minut na dvoře továrny a vydalo se poté semknutým průvodem k domu smutku, kde deputace položila věnec. Ve 3 hodiny odpoledne zahájil probošt M. Wonesch vykropení těla. Poté se průvod vydal z domu smutku Gerstnerovou ulicí skrze ulice J. W. Goetha, Lineckou ulicí, Muzejní ulicí na Masarykovo náměstí. V čele průvodu, za mužem nesoucím kříž, jely 2 vozy s věnci, pak slavnostní skleněný pohřební vůz, tažený čtyřmi koňmi. Poté následoval průvod sirotek, tovární hasiči, hasiči měšťanského pivovaru, probošt Wonesch s duchovní asistencí, nosiči s rakví, po nich pak pozůstalí a příbuzní, dále následovali ostatní truchlíci. Mezi smutečními hosty byla k spatření honorace města, například českobudějovický biskup Simon Bárta, starosta Král, někteří městští radní, velkostatkáři Kinský a Geismüller, velkopřemyslník Porak a další zástupci průmyslového klubu, dále zástupci jihočeského autoklubu, Spolku sv. Huberta, úředníci firmy Hardtmuth a tak dále. Konec průvodu tvořilo dělnictvo. Po opětovném vykropení těla na Masarykově náměstí byla rakev naložena do pohřebního vozu a příbuzní a smuteční hosté, kteří nasedli v hojném počtu do připravených vozů a automobilů, zahájili cestu na hřbitov v Mladém. Zde učinil probošt Wonesch poslední vykropení těla, poté byla rakev uložena k poslednímu odpočinku do rodinné*

⁴⁰⁸ *Budweiser Zeitung*, r. 66., č. 22, ze dne 16. března 1927, s. 3.

*hrobky. Pohřeb uspořádal pohřební ústav ‚Charitas‘, majitele pana Kamilla Mattausche.*⁴⁰⁹

Skon Franze Hardtmutha měl samozřejmě velký vliv i na strukturu společnosti L. & C. Hardtmuth. Ta byla po roce 1927 přetvořena ve veřejnou protokolovanou společnost se sedmi spolumajiteli: Mathildou Lamezan-Salinovou (jedinou zástupkyní předchozí generace), Johannem a Friedrichem Herring-Frankensdorf a dědici zesnulého Bii Hardtmutha, manželkou Annou a dětmi Marií Rohanovou, Annou a Franzem Hardtmuthem.⁴¹⁰ Z těchto majitelů byli ve vedení přímo činní jen tři. Mathilda nadále vládla podniku energickou rukou a střežila proslulá výrobní tajemství. Do vedení se, jak už bylo řečeno, zapojil i Friedrich Herring-Frankensdorf. Biovo místo ve firmě pak převzal syn Franz. Ten se narodil roku 1907, bylo mu tedy pouhých dvacet let. I z tohoto důvodu se nadále nejvýznamnějším činitelem ve firmě jeví Mathilda.

Franz nejmladší vystudoval školu v Liberci a následně absolvoval Vysokou školu světového obchodu (*Hochschule für Welthandel*) ve Vídni⁴¹¹ Vzhledem ke své domovské příslušnosti získal po první světové válce československé státní občanství a roku 1927 narukoval do československé armády. Po absolvování vojenské služby pokračoval ve studiu a roku 1935 promoval na doktora obchodních věd.⁴¹² Mezitím působil v rodinné firmě jako řídící společník a stal se členem rozličných oborových, kulturních, sociálněpolitických a jiných sdružení.⁴¹³

Krise postihla tužkařský průmysl již roku 1925, kdy došlo k úplnému nasycení světového trhu. Krach na newyorské burze roku 1929 tak Hardtmuthovým závodem otřásl s menší silou, než kdyby pokles prodeje přišel zcela náhle a nečekaně.⁴¹⁴ I přesto byla firma krizí postižena nejvíce ze všech budějovických tužkáren a to zejména v důsledku své takřka absolutní závislosti na exportu. Majitelé proto zahájili celou řadu úsporných opatření. Docházelo ke snižování produkce a cen

⁴⁰⁹ *Budweiser Zeitung*, r. 66., č. 23, ze dne 19. března 1927, s. 5-6.

⁴¹⁰ VONDRA, Václav. *Poválečný vývoj tužkárny Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 215.

⁴¹¹ Dnes Wirtschaftsuniversität Wien.

⁴¹² WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*, s. 201-202.

⁴¹³ JUSTH, Josef. *Köpfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa - Tschechoslowakische Republik*, s. 82.

⁴¹⁴ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 33.

výrobků, k propouštění zaměstnanců, ke zkracování pracovní doby.⁴¹⁵ Výroba klesla na 41% a počet zaměstnanců na 46,8% stavu z roku 1925.⁴¹⁶ Kromě toho docházelo i k zavádění náhradní výroby. Tak byla například od roku 1931 zavedena výroba kříd, umělých barviv, inkoustů, psacích látek a lepidel. O tři roky později byla pak připojena i výroba gumových látek, gumového zboží pro lékařské účely a později též výroba kosmetiky.⁴¹⁷

Kromě úsporných a výrobních opatření se spolujemitelé rodinné firmy rozhodli čelit zvyšujícím se dovozním clům v zahraničí nahrazením vývozu výrobků vývozem surovin a kapitálu. Vývoz kapitálu měl podobu zbudování či koupě závodů na území státu, na jehož trh firma chtěla proniknout, případně kapitálové spoluúčasti na již existujících zahraničních továrnách.⁴¹⁸ Tak získala v roce 1930 rodina Hardtmuth například padesátiprocentní podíl na tužkárně Johann Faber v Sibiu.⁴¹⁹ Zároveň došlo k založení vlastních závodů v Polsku, Rumunsku, Velké Británii, Jugoslávii, Německu a v USA.⁴²⁰ Tyto továrny sloužily převážně k výrobě hotových tužek, zatímco suroviny a polotovary (např. tuhová jádra) byly dováženy z mateřského závodu v Českých Budějovicích. Jedinou výjimkou z tohoto pravidla bylo Rakousko. Tam se podařilo konkurenční firmě Breviller a Urban⁴²¹ přesvědčit rakouskou vládu, aby zavedla vysoká dovozní cla i na tuhy. Z tohoto důvodu zakoupila rodina Hardtmuth malou tuhárnou v Kremsu, nedaleko hranic s Československem, kde roku 1933 zahájila výrobu tuhových jader. Vyhnula se tak nutnosti dovozu surovin do pobočné tužkárny v Mühlendorfu a dalším výdajům. Tato tuhárna však vyráběla jen tuhy nižší a střední kvality, ty nejkvalitnější byly vždy dodávány přímo z mateřského závodu.⁴²²

⁴¹⁵ NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 15.

⁴¹⁶ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 35.

⁴¹⁷ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích V.*, s. 178.

⁴¹⁸ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 36.

⁴¹⁹ PETRÁŇ, Emanuel. *Historie Koh-i-noor Hardtmuth* [online], 11. 11. 2009 [cit. 2. 5. 2013]. Dostupné z: <http://www.emanuelpetran.wz.cz/historie_kohinoor.html>.

⁴²⁰ NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 17.

⁴²¹ Jeden ze společníků firmy, Urban, byl totiž tehdy předsedou rakouského svazu průmyslníků.

⁴²² VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 37.

Jedním z velkých úspěchů na domácím poli bylo v roce 1934 uzavření cenového kartelu s českými tužkárnami Národním podnikem a Grafem. Dosud navzájem si konkurující firmy se dohodly na pevném dodržování cen jak výrobků, tak surovin. Společnost L. & C. Hardtmuth přitom prosadila, že její tužky budou vždy dražší, neboť se (zejména v případě tužky Koh-i-noor) jednalo o luxusní zboží.⁴²³ I přes všechna opatření a změny ve struktuře výroby probíhalo oživení tužkařského průmyslu, a zejména prosperity továrny Hardtmuth, jen velmi pomalu a k plnému zotavení z důvodu dalšího válečného konfliktu již nedošlo.⁴²⁴

V dobách vyostřených stagnací trhu (a v důsledku toho také stagnací výroby) docházelo i k vyhocení národnostních sporů. Zajímavé však je, že veškeré štvavé kampaně se vždy obracely přímo na rodinu Hardtmuthů a nikoliv na firmu L. & C. Hardtmuth. Přesto právě její pošpinění před zákazníky bylo často skrytým cílem těchto útoků. Z české strany byla nejčastěji používána, již takřka tradiční, pomluva z násilné germanizace podniku, ať už jejich poněmčováním dělníků či najímáním pouze těch německé národnosti. Tento typ kampaně se v důsledku hospodářské krize ještě přiosťřil. V době rozsáhlého propouštění, mohlo být kritériem výběru zaměstnanců, kteří si místo zachovají, neprávem označené nacionální hledisko. Propustila-li tedy německá firma českého dělníka, vždy mohla být velmi rychle obviněna (i když často neprávem), že jej připravila o práci nikoliv pro jeho nadbytečnost, ale s ohledem na jeho národní příslušnost, zatímco němečtí dělníci byli chráněni. K objasnění tohoto typu kampaně poslouží nejlépe článek ze *Stráže lidu*, který sice vyšel již roku 1924, ale ve velmi zhuštěné formě ukazuje, jaké formy útoků byly proti rodině Hardtmuthů z českých pozic používány.

„Firma Hardtmuth v organizaci němectví pokračuje. 15. dubna byl v tomto listě uveřejněn článek, ve kterém bylo upozorněno na jistou germanizaci této firmy. V zastoupení firmy Hardtmuth řekl pan doktor Jaksch redakci tohoto listu, že podle ustanovení § 19 není správné to a to, ale správné je to tak a onak a tak dále. Ale ve skutečnosti je germanizační proces u této firmy dokonce větší, než je uvedeno v článku. Germanizace u firmy Hardtmuth bude plánovitě systematicky provedena a dokonce, což prohlašujeme s plnou odpovědností, pod patronací centrálního ředitele

⁴²³ NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 15-16.

⁴²⁴ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 38.

pana Czecha. Hlavní postava této skutečnosti je pan doktor Kropsch; jemu pomáhají téměř všichni vedoucí úseků, mistři, a kde se nějaký ‚dobrý člověk najde‘. Koncem loňského roku a letošního převzala firma Hardtmuth nové dělnice a několik dělníků. S tímto přijímáním přišel k věci doktor Kropsch; řídil se dle toho, že před přijímáním dělnic byl určen i jeho člověk, jako mistr Eggel, stolař Schäffer a jiní, aby se dostali do bytu Němců, a nabízeli jim ve jménu německé organizace práci. Tyto lidi pak posílali doktoru Kropschovi, aby se mu hlásili jménem. Doktor Kropsch přijmul takto získané dělnice, a ty nastoupily ihned do práce, aniž by se doktor Kropsch staral o to, že v ČSR existuje zákon, ukládající každému podniku, který má volná místa, za povinnost nahlásit je na pracovní úřad. Co mu na tom záleží – vždyť on je rakouské či bavorské národnosti! – jaké zákony má ČSR. Kašle na ně, jako cizinec je nemusí respektovat. Koncem srpna se rozhodla firma Hardtmuth (z jakého důvodu není nám známo) určitý počet dělníků propustit. Do tohoto propuštění byl opět odborník ‚doktor Kropsch‘ zasvěcen. Ten toho opět využil ve prospěch ‚Matky Germánie‘. Určitý počet dělníků propustil, ale větší počet německých dělnic posunul do II. oddělení, kde se nepropouštělo. K propuštění si vybral dělnice, které pracovaly u firmy Hardtmuth i 27 let a byly české národnosti. Také byly propuštěny dělnice, na něž byli odkázáni členové rodiny, ve kterých nemají muži žádné zaměstnání. To je bolestné pro každého dělníka, ať je Čech nebo Němec. Ovšem, když už to musí být, tak se má propouštět opravdu spravedlivě, podle nutnosti. Doktor Kropsch byl stále spolčen s nacionální německou organizací, takže se zdá, že bylo propouštění dohodnuto. Že organizace u firmy Hardtmuth byla systematická, dokazuje to, že svůj objekt, kde bylo dříve vyráběno nádobí, pronajmula bavorské firmě, která přijímá jen německé dělníky, nebo takové, kteří uměli německy, za předpokladu, že by se mohli poněmčít. Dělnice, která u této firmy prosila o práci, ale nerozumí si dobře s panem inženýrem Reingerem, a neumí perfektně německy, nebude přijmata. Firma má přitom velký zisk, a tak vyplácí ‚královskou‘ odměnu dělníkům: 50 korun týdně. Máme podezření, že firma Hardtmuth chce v ČB prosadit moc německého živlu, jehož existence závisí na firmě a v nutnosti se podrobí zájmu Matky Germánie. Okolnosti teď ukazují, že pan doktor Jaksch sám neplní § 19. Doufejme, že to postačí, abychom úřadům dokázali, že doktor Kropsch provádí politickou a

*protistátní agitaci. Kdyby v Německu jiný státní příslušník si toto dovolil, dávno by byl vypovězen přes hranice. Prozatím jen to.*⁴²⁵

Tento stylisticky poněkud zmatečný článek názorně ukazuje, jakým způsobem mohou být veškeré germanizační argumenty rozvíjeny a jak nebezpečnými pro postavení firmy na domácím trhu se mohou stát zejména v období nedostatku, tedy za hospodářské krize. V tomto konkrétním případě byla celá záležitost vyřešena jednoduchou cestou. Rodina Hardtmuthů podala trestní oznámení na *Stráž lidu* a deník byl nucen vytisknout omluvu.⁴²⁶

Vzhledem k tomu, že na domácí trh směřovalo zhruba jen 5% výroby společnosti, nemuselo se ještě jednat o tak závažný problém. Mnohem závažnější byly obdobné případy zahraniční. Rodina Hardtmuth se tak ocitla takříkajíc mezi dvěma mlýnskými kameny. Na domácím trhu byla obviňována z propouštění primárně českých dělníků, zatímco na německém, zejména zásluhou rakouské konkurenční firmy Breviller a Urban, z propouštění zaměstnanců německých. S těmito pomluvami se pak samozřejmě, především po nástupu nacistického režimu v Německu, pojilo i obvinění z odrodilství a zanedbávání zájmů německého národa. Analogicky tedy k českým reklamám ve znamení – „Češi, kupujte české tužky!“ – probíhala v Německu a Rakousku kampaň „Němci, kupujte německé zboží!“⁴²⁷

V některých případech však ke štvavé kampani byla velmi umně využita obchodní chyba budějovické továrny. V roce 1926 se tak firma Hardtmuth stala předmětem opakovaných výpadů výše zmíněného typu, které vycházely v německých denících. Důvodem byla nešťastná reklamní kampaň zástupce newyorské pobočky, ve které byly výrobky společnosti L. & C. Hardtmuth označeny za ryze české. To bylo samozřejmě využito proti firmě na německém trhu. V novinách sice velmi záhy došlo k nápravě a vytištění omluv, případně vysvětlení skutečnosti, škoda však již nešla tak snadno odčinit. Z tohoto důvodu vydala pobočka Hardtmuthovy

---

⁴²⁵ Cit. dle: HOLUB, Zbyněk. *K problematice národnostních vztahů v demografické lokalitě tužkárny L. & C. Hardtmuth*, s. 42-46.

⁴²⁶ Viz tamtéž s. 46-47.

⁴²⁷ Blíže viz HOLUB, Zbyněk. *K problematice národnostních vztahů v demografické lokalitě tužkárny L. & C. Hardtmuth*.

společnosti v Drážďanech speciální leták, na kterém shromáždila tři vysvětlující články z *Volkischer Beobachter*, *München Zeitung* a *Fridericus*.⁴²⁸

Je zajímavé, že všechny tři články, pokud by se dostaly do rukou českému zákazníkovi, mohly by samy o sobě působit jako negativní reklama. *Volkischer Beobachter* tak například mimo jiné píše, že „[...] majitel firmy Koh-i-noor je německého původu a smýšlení, že celý podnik v Budějicích je řízen německy, a výrobky firmy jsou z velké části produkovány z německých surovin a německými stroji. Za těchto okolností nemůže být řeči o tom, že němectví škodí, kdo kupuje výrobky této firmy. Je naopak jen žádoucí, když čisté německé publikum skrze odběr zboží firmy Koh-i-noor podporuje těžce zkoušené němectví za našimi hranicemi.“⁴²⁹ *Fridericus* pak navíc otiskuje dobrozdání Spolku Němců v Čechách a dodává: „[...] firma L. a C. Hardtmuth v Budějicích [...] skutečně z větší části zaměstnává české dělníky, čemuž se v důsledku místních podmínek dá jen těžko vyhnout, ale jejich mistři a úředníci jsou skrz naskrz němečtí a firma sama se označuje za německou. Majitelé firmy jsou zcela německou, naprosto árijskou rodinou, která přinesla velké oběti němectví v Budějovicích.“⁴³⁰

Na konci třicátých let, kdy hrozba nového válečného konfliktu narůstala, se Hardtmuthové, vedení zkušenost z první světové války, pokusili ochránit svůj majetek v zahraničí. Z tohoto důvodu založili podílníci firmy 8. června 1938 holdingovou společnost Anova A. G. v Curychu, na kterou převedli své kapitálové podíly na všech zahraničních podnicích. Aby byla švýcarská povaha firmy ještě více zdůrazněna, došlo následně k jejímu prodeji švýcarské společnosti Rettag, s níž byla zároveň uzavřena tajná smlouva o předkupním právu. Právě prostřednictvím Anovy udržovala budějovická společnost i během války určitý kontakt s dceřinými závody v nepřátelských státech.⁴³¹

Postavení mateřského podniku bylo během druhé světové války komplikované. Je sice pravda, že díky německé národnosti měla rodina Hardtmuthů v očích nacistických vůdců mnohem lepší postavení než čeští majitelé ostatních budějovických tužkáren, přesto musela řešit podobné problémy z důvodu přechodu

⁴²⁸ Leták drážďanské filiálky z října 1926, in: SOA ČB, *Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice*, karton 74.

⁴²⁹ Tamtéž, článek ve *Volkischer Beobachter*: *Němci, kupujte německé zboží!*.

⁴³⁰ Tamtéž, článek ve *Fridericus*: *Německý Koh-i-noor*.

⁴³¹ VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 40.

na válečnou výrobu a řízení hospodářství. Protektorátní vláda vydala již 23. června 1939 nařízení o „*organické výstavbě hospodářství*.“ Byly vytvořeny hospodářské skupiny pro každé odvětví hospodářství a členství v nich bylo povinné. Tyto svazy pak pevně stanovovaly povolený objem i skladbu produkce, přiděl surovin, pracovních sil a podobně. Českobudějovické tužkárny tak byly začleněny do říšského tužkárenského sdružení se sídlem v Norimberku.⁴³² Předsedou tohoto sdružení se stal ředitel a hlavní majitel tužkárny Staedtler dr. Kreutzer, který přijel osobně do Českých Budějovic na prohlídku místních tužkáren a vedl zde porady o rozdělení zakázek podle velikosti továrny a počtu zaměstnanců. Rozhodnutím norimberského sdružení došlo také ke koordinaci pracovní doby ve všech budějovických tužkárnách a k výměně dosavadních výrobních tajemství.⁴³³ Na nátlak nacistického vedení došlo roku 1940 i k likvidaci tužárny v Kremsu a tužkárny v Mühlendorfu.⁴³⁴

O vojenských dodávkách pro německou armádu rozhodovala v roce 1942 v Lipsku zřízená Hospodářská skupina psacích potřeb a papírového zboží. Ta rozdělovala tyto lukrativní zakázky, i suroviny k jejich naplnění, v poměru 80% pro říšskoněmecké tužkárny a 20% pro českobudějovické. Z tohoto podílu plných 18% obstarávala firma L. & C. Hardtmuth, zatímco na ostatní budějovické tužkárny zbývala jen 2%.⁴³⁵ Tato skutečnost velmi dobře potvrzuje výjimečné postavení této společnosti mezi českobudějovickými tužkárnami. Není proto divu, že když na počátku roku 1943 přibyl do Českých Budějovic říšský zmocněnec s úkolem jednu z budějovických továren zavřít, veškerá jednání probíhala v Hardtmuthově továrně, aniž by byla tato firma nějak ohrožena. Nakonec došlo k dohodě o uzavření provozu v Grafo a. s.⁴³⁶

Nedostatek surovin během války způsoboval zhoršování kvality výrobků a omezování počtu zaměstnanců a to i poté, co Hardtmuthova továrna v roce 1944 převzala závazky norimberských tužkáren, které byly zničeny během

⁴³² PECHA, Miloslav, VONDRA, Václav. *Českobudějovicko v době nacistické okupace a osvobození 1939-1945*, s. 104.

⁴³³ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích V.*, s. 181.

⁴³⁴ NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 48.

⁴³⁵ PECHA, Miloslav, VONDRA, Václav. *Českobudějovicko v době nacistické okupace a osvobození 1939-1945*, s. 104.

⁴³⁶ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích III.*, s. 305.

bombardování.⁴³⁷ Ani budějovický závod ho nebyl ušetřen a za bombardování Českých Budějovic 24. března 1945 byl třikrát zasažen. Naštěstí nedošlo k žádnému poničení strojů. Poškozeny byly jen skladovací prostory a závodní muzeum.⁴³⁸ Přesto i tuto ztrátu lze považovat v době nedostatku za velmi citelnou.

Dějiny podniku během druhé světové války nám názorně ukazují, že postavení rodiny Hardtmuthů v období Protektorátu bylo relativně stabilní a rozhodně patřili spíše k vládnoucí vrstvě. *„Firma Hardtmuth byla [u nacistických vůdců] velice dobře zapsána. Bylo to pro její častokrát zjevně proklamované a skutky dokládané velkoněmecké zaměření. [...] Během okupace se stala firma Hardtmuth baštou německého nacionalismu v Českých Budějovicích. Majitelé přispívali všestranně na válečný potenciál Říše.“*⁴³⁹ Toto tvrzení pravděpodobně není nepravdivé, ovšem přímé důkazy nám chybí.

Aniž bychom chtěli nějak obhajovat příslušníky rodiny Hardtmuthů, je pravděpodobné, že vzhledem ke svému německému původu a propagovanému německému sympatizovali s velkoněmeckými idejemi. Zda však přijali i antisemitské smýšlení nacistického režimu, není známo.

Asi největším, dosud existujícím, pomníkem obdivu příslušníka rodiny Hardtmuth k Třetí říši je vila Mathilda, kterou si bývalá hraběnka Lamezan-Salins nechala během války vystavět v německém stylu. Tato obytná budova nebyla postavena zcela nově, ale vznikla přístavbou a přestavbou vily ze třicátých let, kterou Mathilda na začátku roku 1940 koupila. Na základě její zadání vypracovali v dubnu téhož roku budějovičtí stavitelé Johann Stepan, Ing. Hermann Drössler a Ing. Josef Hauptvogel pod hlavičkou Arbeitsgemeinschaft der Baumeister koncept přestavby. Tito tři nejvýznamnější místní němečtí stavitelé předválečného období pak projekt v průběhu roku 1940 realizovali. O jejich koncepci se dovídáme nejvíce v publikaci Evy Erbanové a Milana Šilhana: *„Hmotu původního rodinného domu, která dnes tvoří západní polovinu objektu, stavitelé celou zachovali včetně předsunuté přízemní hmoty jižního průčelí s terasou v patře. Navazující přístavba původní hmotu domu zčásti prodloužila, pokryla ji sedlovou střechou a celkovou kompozici na východě*

⁴³⁷ PECHA, Miloslav, VONDRA, Václav. *Českobudějovicko v době nacistické okupace a osvobození 1939-1945*, s. 105.

⁴³⁸ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích VI.*, s. 272.

⁴³⁹ NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 50-51.

*uzavřela kolmo přiloženou hmotou obdélného půdorysu završenou vysokou sedlovou střechou. Z dispozičního hlediska projekt důsledně dbal na oddělení místností obytných od obslužných. V severní části přízemí seskupil přípravnu, kuchyň, spíž, obslužné schodiště, toaletu a vestibul se vstupními dveřmi. Celou východní část přízemí zaujímalala hala s masivním krbem, která se trojicí francouzských oken ve východním průčelí otevírala na terasu a do zahrady.*⁴⁴⁰

Erbanová a Šilhan pak dále pokračují ve výčtu místností v jednotlivých prostorách stavby. Pro nás je však mnohem důležitější jejich charakteristika vnějšího vzhledu vily, neboť právě ten je určitou indicií k pochopení vztahů rodiny Hardtmuth, či v tomto případě konkrétně Mathildy, k Třetí říši: *„Dojem staleté, jakoby přirozeně rostlé dispozice dodával vnitřnímu prostoru asi sedmdesáticentimetrový rozdíl v úrovni podlah přízemí mezi prostorem původního rodinného domu a nové přístavby. Členitá, rozložitá hmota vily, relativně malá okna členěná hustým bílým rastrem, která doplňovaly okenice, krbový komín vystupující z líce zdiva severního štítu a v neposlední řadě hrubá béžová omítka propůjčovaly vile rustikální přidech v duchu ‚starogermánské‘ varianty Heimatstilu, stylu domoviny. Architektonický výraz vily tak představuje ojedinělý hlas stavební kultury Třetí říše v oblasti vilové architektury v jižních Čechách.*⁴⁴¹ Tato vila však nezůstala v Mathildiných rukou dlouho. Již 3. října 1942 ji nechala přepsat na svého synovce Friedricha Herring-Frankensdorf. Po válce byla budova znárodněna a později se stala součástí blízkého nemocničního areálu jako pavilon R.⁴⁴²

Pravděpodobně největším důkazem spolupráce rodiny Hardtmuth s nacistickým režimem však není výstavba vily ve stylu Třetí říše, ani velmi dobré postavení firmy mezi budějovickými, a potažmo i německými, tužkárnami, ale událost z jara 1945. Během již zmíněného bombardování Českých Budějovic, 24. března 1945, došlo ke zničení budovy Gestapa na dnešní Lannově třídě. Po této události převzala organizace prostory Hardtmuthovy vily⁴⁴³ a její dosavadní

⁴⁴⁰ ERBANOVA, Eva, ŠILHAN, Milan. *Slavné vily jihočeského kraje*, s. 162.

⁴⁴¹ Tamtéž, s. 162.

⁴⁴² *Vila Mathilde hraběnky Lamezan-Salins*. in: *Slavné stavby* [online], 9. 5. 2008 [cit. 3. 5. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-mathilde-hrabenky-lamezan-salins>>.

⁴⁴³ PECHA, Miloslav, VONDRA, Václav. *Česko-budějovicko v době nacistické okupace a osvobození 1939-1945*, s. 27.

obyvatelé, Marie Rohanová a Anna Hardtmuthová strávily zbytek válečného údobí na zámku v Choustníku.⁴⁴⁴

Válečné události se dotkly i dalších příslušníků rodiny Hardtmuth. Mariin manžel, Charles Rohan, byl jako britský občan po čas války vězněn v koncentračním táboře. Friedrich Herring-Frankensdorf a Franz Hardtmuth sloužili v německé armádě. Franz dokonce padl na italské frontě do anglického zajetí, ve kterém se dočkal konce války.⁴⁴⁵ Veškeré řízení podniku tedy bylo v rukou stárnoucí Mathildy, která prožila celé období Protektorátu ve své vile v Českých Budějovicích.

Ještě před koncem války, 5. května 1945, převzal vedení Hardtmuthovy továrny revoluční závodní výbor, který tvořil dr. Josef Follpracht, ing. Karel Luňák a František Meruňka.⁴⁴⁶ O dva dny později bylo dosavadním majitelům, konkrétně Marii Rohanové a Anně Hardtmuthové převzetí firmy oznámeno. Ostatní spolumajitelé se totiž tou dobou v Čechách již nenacházeli. Mathilda spolu se svým adoptivním synem Maxem Spallkem, Friedrichem Herring-Frankensdorfem a později i Annou Hardtmuth utekli do Vídně. Marie Rohan se po skončení války spolu s manželem odstěhovala do Anglie, kde se k nim po propuštění ze zajetí připojil i Franz Hardtmuth.⁴⁴⁷

Rozhodnutím ministerstva průmyslu byla již 20. června 1945 uvalena na veškerý majetek rodiny Hardtmuthů, tedy nejen na tovární objekty, národní správa. K dokonání znárodnění pak došlo na základě dekretu prezidenta republiky č. 100 ze dne 24. října 1945. Vyhláškou ministerstva průmyslu z března 1946 byl zřízen se zpětnou platností od 1. ledna 1946 národní podnik Koh-i-noor- tužkárna L. a C. Hardtmuth. Výroba byla obnovena již několik dní po konfiskaci tužkárny původním majitelům. Po roce 1948 byly k národnímu podniku Koh-i-noor připojeny i dosavadní samostatné tužkárny Grafo a Národní podnik.⁴⁴⁸ Jediným členem rodiny, který získal od československé vlády odškodnění za znárodnění vlastnictví, byla Marie Rohanová, neboť ta svým sňatkem získala britské občanství a vztahovala se

---

⁴⁴⁴ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích VI.*, s. 276.

⁴⁴⁵ Tamtéž, s. 276.

⁴⁴⁶ VONDRA, Václav. *Poválečný vývoj tužkárny Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 216.

⁴⁴⁷ VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích VI.*, s. 276.

⁴⁴⁸ VONDRA, Václav. *Poválečný vývoj tužkárny Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 216.

tak na ní britsko-československá vládní dohoda o odškodnění britských státních příslušníků.⁴⁴⁹

Po válce se obě dvě části rodiny, jak ta usedlá v Rakousku, tak ta v Anglii, snažili o znovuoobnovení svého podnikání za pomoci zachovalých dceřiných společností. Z tohoto důvodu vznikl mezi rodinou a československým státem vleklý spor o ochrannou známku, který je považován za jeden z největších tohoto typu v dějinách. Jeho předmětem byla otázka, kdo má právo užívat světově proslulou známku Koh-i-noor, zda rodina Hardtmuth či národní podnik Koh-i-noor. Tato záležitost byla řešena v každém konkrétním státě zvlášť, ale nakonec došlo roku 1960 k podepsání smírčí dohody, ve které si obě dvě strany světový trh rozdělily. Ve východním bloku byla značka Koh-i-noor majetkem národního podniku a v západních státech rodiny Hardtmuth.⁴⁵⁰ Konkrétní osudy příslušníků rodiny Hardtmuth jsou však v období po druhé světové válce neznámé.

---

⁴⁴⁹ LAUTERPACHT, E (ed). *Fabrique des Crayons Koh-i-Noor, L. & C. Hardtmuth, S.A.R.L. versus Koh-i-noor Tužkárna L. & C. Hardtmuth, Národní podnik. Norway, Oslo City Court. July 11, 1959*, s. 37.

⁴⁵⁰ Blíže viz VONDRA, Václav. *Poválečný vývoj tužkárny Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*, s. 215-223, k celému soudnímu sporu a jeho vývoji nejpodrobněji LAUTERPACHT, E (ed). *Fabrique des Crayons Koh-i-Noor, L. & C. Hardtmuth, S.A.R.L. versus Koh-i-noor Tužkárna L. & C. Hardtmuth, Národní podnik. Norway, Oslo City Court. July 11, 1959*, s. 33-54.

Pár slov závěrem

Osudy budějovické větve rodiny Hardtmuthů jsou pozoruhodným příkladem možností sociálního vzestupu měšťanské společnosti a strategií jeho upevňování. Na počátku stála čínorodá osobnost Josepha Hardtmutha, která se dokázala vymanit z řemeslnicko-poddanského postavení a dosáhnout nejen osobní svobody, ale zejména relativně stabilního majetku, který napomohl následujícím generacím k dalšímu vzestupu. Tímto kapitálem však nebyla jen shromážděná suma finančních prostředků, ale zejména i to, co se dnes nazývá slovem „know-how“. A to jak ve smyslu utajovaných postupů ve výrobě, tak v děděné schopnosti invence a přizpůsobení.

Druhá generace rodu (Carl Hardtmuth a jeho bratři) se v měšťanském prostředí již zcela etablovala. Finanční zajištění, jako hlavní předpoklad tohoto vývoje, se ukázalo v druhé polovině 19. století tak stabilní, že umožnilo členům rodiny zajímat se i o jiné záležitosti mimo starost o podnik. Toto společenské působení pak nadále rozšiřovalo vliv rodiny v rámci budějovické společnosti a způsobovalo i růst prestiže rodu. Carl Hardtmuth tak mohl působit v mnoha budějovických spolcích, jako nejdůležitější se však z hlediska budoucího vzestupu jeví jeho činnost v Obchodní a živnostenské komoře, kde se výrazným způsobem podílel na rozvoji regionálního průmyslu a železnice. Právě tato činnost i účast na světové výstavě ve Vídni vedly k jeho povýšení do dědičného šlechtického stavu v roce 1873.

Během dalšího vývoje rodiny došlo k upevňování nově nabytého postavení jak směrem k měšťanské společnosti (sňatková politika, reprezentativní slavnosti), tak směrem k vlastním dělníkům (stylizace do pozice otce dělníků). Franz (I.) von Hardtmuth však ještě stále zachovával zdání příslušníka podnikatelské elity. Až generace jeho dětí (Mathilda, Irma, Bia), ačkoliv nadále zůstaly ve vedení podniku, se toužila připodobnit šlechtickým elitám monarchie. V této době došlo k výstavbě honosných sídel a rodinné hrobky ve stylu, který si kladl za cíl oslavovat historii rodu. Členové rodiny i nadále rozvíjeli způsob života aristokratického typu – pěstovali záliby jako mecenášství, lov a charitativní činnost.

Rodina se v této době také mnohem více uzavřela vůči okolní společnosti. Vnější projevem byla stavba jen málokomu přístupných výstavních sídel a

vytváření uzavřené společnosti (většinou německy mluvících) elit jihočeské metropole. Nepochybně jednou z důležitých příčin tohoto procesu bylo i rostoucí národnostní napětí, boj o ovládnutí Českých Budějovic a s tím související česká nacionální kampaň, kterou vůči rodině a jejímu podnikání rozvíjel především zdejší regionální tisk. Již Carl Hardtmuth se stal terčem kritiky při volbě vedení Obchodní a živnostenské komory v šedesátých letech 19. století, mnohem horší však byla situace na přelomu 19. a 20. století. Tehdy byli Hardtmuthové pravidelně obviňováni z násilné germanizace svých dělníků. Proto také byla vytvořena česká konkurenční tužkárna Národní podnik, která měla zajistit pracovní pozice pro české dělníky a zároveň umožnit bojkot výrobků německé tužkárny L. & C. Hardtmuth národnostně uvědomělými zákazníky.

Před první světovou válkou dosáhlo sociální postavení Hardtmuthů svého pomyslného vrcholu. Se vznikem Československa došlo ale k výrazné změně. Příslušníci rodiny se nikdy zcela nesmířili se zánikem Habsburské monarchie a poklesem svého společenského postavení. Po celé meziválečné období museli navíc Hardtmuthové těžce bojovat jak o obnovení ztraceného postavení na světovém trhu, tak vůči nacionálním útokům ze strany české i německé konkurence. Ve druhé polovině 30. let se pak rodina, ostatně jako velká část německé populace Československé republiky, ztotožnila s velkoněmeckými plány Adolfa Hitlera a sympatizovala s nacistickým režimem.

Proto není příliš velkým překvapením, že éra Protektorátu Čechy a Morava byla paradoxně dobou znovuoobnovení ztracených výsostných pozic Hardtmuthů mezi budějovickou společností. Ztotožnění s nacistickým režimem však z dlouhodobého hlediska mělo fatální důsledky. Roku 1945 musela rodina opustit svou vlast a před postupujícími osvobozeneckými vojsky uprchnout do Rakouska, případně do Velké Británie. Zde se sice její příslušníci znovu pokusili obnovit svou podnikatelskou činnost (čím nutno přiznat dost zkomplikovali poválečné postavení znárodněného budějovického podniku na západních trzích), ale už nikdy nedosáhli takového postavení jako v dřívější době.

V tomto stručném shrnutí sociálního vzestupu rodu Hardtmuthů byla však vynechána jedna ze zásadních strategií tohoto vzestupu, kterou se tato práce také zabývá: sňatková politika rodiny. Tu je možné vysledovat od druhé generace, kdy Hardtmuthové uzavřeli prestižní manželskou alianci s rodinou Šlechtů ze Všehrd. Toto spojení bylo oboustranně výhodné: na jedné straně tak došlo k finančnímu

zajištění dcer zchudlé šlechtické rodiny, na straně druhé pak k pozvednutí prestiže měšťanského rodu.

Přesto však v dalším pokolení nedošlo k dalšímu upevňování tohoto typu společenské prestiže a při sňatkových aliancích byly upřednostňovány obchodní zájmy. Carlovi synové Franz a Gustav uzavřeli manželství s dcerami novošlechtické rodiny von Meyer, jehož členové měli zajímavé kontakty v oblasti Valašska a budoucího Rumunska, kde chtěla firma L. & C. Hardtmuth najít nová odbytíště pro své výrobky.

V generaci Bii, Mathildy a Irmy ovšem došlo k propojení obou výše uvedených sňatkových strategií: tedy jak k zohledňování finančně-podnikatelských výhod uzavřených sňatků, tak ke spojení se starými rody. Irma tak byla provdána za Ernsta svobodného pána Herring von Frankensdorf, čímž došlo jak jejímu společenskému vzestupu (Hardtmuthové disponovali jen nejnižším šlechtickým stupněm), tak k významnému kapitálovému posílení firmy prostřednictvím jejího manžela. Rodina Herringů totiž měla velmi dobré postavení na jihu Moravy, vlastnila rozkvétající textilní podniky a několik dolů. Ernst byl dědicem veškerého tohoto majetku a zároveň ho jeho výchova předurčovala k tomu, že se stal vítanou pomocí ve vedení podniku L. & C. Hardtmuth.

Mathilda se provdala za Oliviera hraběte Lamezan-Salinse. Toto spojení sice nebylo finančně příliš zajímavé, ale o to více bylo prestižní, neboť se jednalo o starý hraběcí rod lotrinského původu. Z hlediska sňatkové strategie se jeví nejtajemnější sňatek Bii s Annou von Rostoczil, dcerou generálmajora Moritze von Rostoczila. Samozřejmě nemůžeme opominout možnost, že důvodem k sňatku byla prostá emocionální úvaha. Jisté však je, že tento sňatek mohl přiblížit rodinu von Hardtmuth blíže k císařskému dvoru, neboť tam měli důstojníci mnohem snazší přístup než podnikatelé.

Po vzniku Československa došlo ke zrušení šlechtických titulů, přesto však existovaly rodiny, u kterých povědomí o jisté aristokratické výlučnosti setrvalo i bez zákonného opodstatnění. Právě s těmito rodinami se podařilo příslušníkům rodiny Hardtmuth, která taktéž nezapomněla na své přední postavení v rámci budějovické společnosti, spojit. Za všechny případy jmenujme sňatek Marie Hardtmuthové s příslušníkem starobylého francouzského knížecího rodu Rohan-Rochefort-Guémenée, Charlesem. Tento svazek by pravděpodobně nebyl dříve možný, v jeho

prospěch však hovořilo zejména finanční zajištění, které novomanželům poskytl nevěstin otec.

Ve své práci jsem se snažila sledovat nejen konkrétní osudy rodiny (von) Hardtmuth, ale ukázat na jejich případech i strategie sociálního vzestupu. Studie byla koncipována nejen jako příspěvek k vývoji nové šlechty Rakouského císařství, ale také s cílem zachytit proměnu postavení německých elit Českých Budějovic v 19. a první polovině 20. století, které dosud nebyla věnována pozornost v jiné než velmi obecné rovině.

Prameny a literatura

Prameny:

ÖSTERREICHISCHES STAATSARCHIV

Allgemeinesverwaltungsarchiv (AVA)

Niederösterreichische Landrecht: NÖ-LR Kt. 197.

Adelsarchiv, Adelsakten

Hardtmuth, Adelstand 1873.

Rostoczil, Adelsakt 1900-1909.

Meyer, Adelstand 1817.

Herring, Adelstand 1815.

Herring von Frankensdorf, Adelsakt 1844-1867.

Finanz- und Hoffkammerarchiv, Vídeň: (FHKA)

Bleistiftfabrik 1752-1813, NHK Kommerz OÖ+NÖ Akten 355, Fasz. 111.

Haus-, Hof- und Staatarchiv, Vídeň: (HSA)

Nachlass des Erzherzogs Franz Ferdinand d'Este

Kriegsarchiv, Vídeň: (KA)

Verzeichnis der Staboffiziere 1815-1900, 3. Band, 1. Teil L-Noe, KA/Gruppe 1.

Verzeichnis der Staboffiziere 1916-18, 2. Band, KA/Gruppe 1.

ARCHIV DER TECHNISCHEN UNIVERSITÄT, Wien: (ATU)

Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1847.

Prüfungskatalog der Technischen Abteilung der k. k. Polytechnisches Institut 1849.

HAUSARCHIV DER REGIERENDEN FÜRSTEN VON LIECHTENSTEIN, Wien: (HLW)

Materiály k činnosti Josepha Hardtmutha

Prob. 1805.

Protokoll 1790, tom. II., Nr. 2785.

Korespondence B-3/1, B-3/4, B-3/52.

Nařízení J-5/4.

Smlouvy S-8/10.

STÁTNÍ OBLASTNÍ ARCHIV TŘEBOŇ,

oddělení České Budějovice: (SOA ČB)

Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice

Tisk:

- Budivoj.
- Budweiser Zeitung.
- Budweiser Kreisblatt.
- Jihočeské listy.
- Kunst und Kunsthandwerk: Monatsschrift des k.k. Österreichischen Museums für Kunst und Industrie XVIII, 1915.

Literatura:

- *Allgemeine Deutsche Biographie* 10. Leipzig, 1879.
- *Bericht der Handels- und Gewerbekammer in Budweis über Industrie, Handel und Verkehr in den Jahren 1861 bis 1866.* Budweis, 1867.
- CZASTKA, Carl. *Jahres-Bericht der Budweiser Ersten Liedertafel für das sechsundzwanzigste Vereinjahr vom 12. März 1881 bis 11. März 1882.* Budweis, 1882.
- CZIKANN Johann, GRÄFFER, Franz. *Österreichische National-Encyklopädie oder alphabetische Darstellung der wissenschaftlichsten Eigenthümlichkeiten des österreichischen Kaiserthumes.* Bd. 2, Wien, 1835.
- *Digitální archiv Šechtl a Voseček* [on-line]. 10. 6. 2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://sechtl-vosecek.ucw.cz>>.
- DONIN, Richard Kurt. *Die Bakunst in Wien und Niederdonau vom späten 18. Jahrhundert bis zur mitten des 19. Jahrhunderts.* in: *Die bildende Kunst in Österreich vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*, herausgeben von Ginhart, Karl, 1943.

- ERBANOVA, Eva, ŠILHAN, Milan; ŠVÁCHA, Rostislav (ed.). *Slavné vily jihočeského kraje*. Praha, 2007.
- EXNER, Franz. *Beiträge zur Geschichte der Gewerbe und Erfindungen Oesterreichs*. Wien, 1873.
- FASARA, Lukáš. *Svobodný občan ve svobodné obci?*. Brno, 2007.
- FOŘT, Josef. *Jubilejní zemská výstava 1891 v Praze, Hlavní katalog*. Praha, 1891.
- FRANK zu DÖFERING, K. F. von. *Alt-Österreichisches Adleslexikon*. Wien, 1928.
- FRIEDJUNG, Heinrich. *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, 1859 bis 1866*. svazek 2, Stuttgart a Berlin, 1910.
- GERŠLOVÁ, Jana, SEKANINA, Milan. *Lexikon našich hospodářských dějin: 19. a 20. století v politických a společenských souvislostech*. Praha, 2003.
- *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser*. Wien, 1876.
- *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser (zugleich Adelsmatrikel der deutschen Adelsgenossenschaft)*. Teil B, 89. Jahrgang, Wien, 1939.
- *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Gräflischen Häuser auf das Jahr 1851*. Wien, 1851.
- *Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser (zugleich Adelsmatrikel der deutschen Adelsgenossenschaft)*. Teil B, 114. Jahrgang, Wien, 1941.
- *Hardtmuth, Joseph*. in: Austria-Forum [online], 24. 10. 2009 [cit. 26. 11. 2009]. Dostupné z: <http://austria-lexikon.at/af/Wissenssammlungen/Biographien/Hardtmuth,_Joseph>.
- *Herring von Frankensdorf*. in: Encyklopedii města Brna [online], 12. 10. 2012 [cit. 19. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=5091>.
- HERRISCH, Isidor. *Eisgrub, die Perle Südmährens*. Brünn, 1933.
- *Historické drobnosti kraje – Památky na dělnické hnutí*. in: Výběr 2, 1975, s. 54.

- HOLUB, Zbyněk. *K problematice národnostních vztahů v demografické lokalitě tužkárny L. & C. Hardtmuth*. Nevydaná diplomová práce, Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity. České Budějovice, 1978.
- HÖB, Karl. *Fürst Johann II. von Liechtenstein und die bildende Kunst*. Wien, 1908.
- HOSÁK, Vladislav. *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. I. díl, Praha, 1981.
- *Hrobka rodiny Hardtmuthovy*. in: Slavné stavby [online], 18. 11. 2011 [cit. 29. 6. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/stavby/stavby-ceskyh-budejovic/hrobka-rodiny-hardtmuthovy>>.
- *Ignaz Jakob Wodiczka*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://www.kohoutikriz.org/priloha/wodii.php>>.
- ILLICHMANN, Stanislaus. *Jahres-Bericht der Budweiser Ersten Liedertafel für das achtzehnte Vereinsjahr vom 19. März 1873 bis 13. März 1874*. Budweis, 1874.
- JONÁK, Eberhard. *Bericht über die allgemeine Agricultur- und Industrie-Ausstellung zu Paris im Jahre 1855*. Wien, 1857/58.
- JUSTH, Josef. *Köpfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa - Tschechoslowakische Republik*. Wien, 1936.
- KAKUŠKA, Karel. *Byla jedna vila....* in: Českbudějovické listy z 29. 8. 1994, s. 11.
- KEEß, Stephan Ritter von. *Systematische Darstellung der neusten Fortschritte in den Gewerben und Manufacturen. Mit besonderer Rücksicht auf den österreichischen Kaiserstaat*. Wien, 1830.
- KILLY, Walter. *Deutsche biographische Encyklopädie*. Bd. 4, München, 1996.
- KOBLASA, Pavel. *Kdo byl Olivier hrabě Lamezans-Salins?*. in: Rodopisná revue, č. 2, léto 2008, s. 2-3.
- KONRÁDOVÁ, Petra. *Koh-i-noor Hardtmuth*. in: Reflex 12/2005 z 15. 4. 2005.
- KOSCH, Wilhelm. *Das katholische Deutschland*. Bd. 1, Augsburg, 1933.
- KRATOCHWIL, Karl, MEERWALD, Alois. *Heimatbuch Böhmisches Budweis*. České Budějovice, 1930.

- KUBÁT, Petr. *Halu lemují nádherné schody*. in: Mladá fronta Jih z 24. 7. 2007, s. B4.
- KUBÁT, Petr. *Mathilda zaujme hrázděnými štíty*. in: Mladá fronta Jih ze 17. 7. 2007 s. B5.
- KUSÁK, Dalibor. *Lednice, Valtice*. Praha, 1986.
- KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*. Praha, 1999.
- KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období romantismu a historismu*. Praha, 2001.
- LAUTERPACHT, E (ed). *Fabrique des Crayons Koh-i-Noor, L. & C. Hardtmuth, S.A.R.L. versus Koh-i-noor Tužkárna L. & C. Hardtmuth, Národní podnik. Norway, Oslo City Court. July 11, 1959*. in: *International Law Report*, svazek 30; Cambridge University Press, 1966, s. 33-54.
- LIŠKOVÁ, Marie. *Slovník představitelů zemské samosprávy v Čechách v letech 1861-1913*. Praha, 1994.
- MACHÁLEK, Vít. *Prezident v zajetí (Život, činy a kříž Emila Háchy)*. Praha, 1998.
- MAIER, Karel. *Hospodaření a rozvoj českých měst 1850-1938*. Praha, 2005.
- *Masarykův slovník naučný*. 3. díl, Praha, 1927.
- MAŠEK, Petr. *Šlechtické rody v Čechách, Moravě a Slezsku*. Praha, 2008.
- MAYSL, Albert. *Obchodní a průmyslová komora v Čes. Budějovicích 1850-1905*. České Budějovice, 1906.
- *Moritz von Rostoczil*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2012, 19. 11. 2012. [cit. 19. 11. 2012]. Dostupné z: < http://www.kohoutikriz.org/data/w_roth.php>.
- MYŠKA, Milan. *Historická encyklopedie podnikatelů Čech, Moravy a Slezska do poloviny XX. století*. Ostrava, 2003.
- NAGLER, G. K. *Neues allgemeines Künstler-Lexikon*. Bd. 6, Leipzig, 1835-52.
- *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 7., Berlin, 1966.
- NOUZA, Jan. *Rozhledny Čech, Moravy a Slezska*. Liberec, 1999.
- NOVÁKOVÁ, Marie. *Dějiny oborového podniku Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*. Nevydaná diplomová práce, Pedagogická fakulta Jihočeské univerzity. České Budějovice, 1986.

- NOVOTNÝ, Miroslav. *Encyklopedie Českých Budějovic*. České Budějovice, 1998.
- *Oficiální stránky firmy Koh-i-noor, Hardtmuth* [online], c2007-2013 [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://www.koh-i-noor.cz/>>.
- *Ottův slovník naučný*. díl 10., Praha, 1896.
- PECHA, Miloslav, VONDRA, Václav. *Českobudějovicko v době nacistické okupace a osvobození 1939-1945*. České Budějovice, 2006.
- PETRÁŇ, Emanuel. *Historie Koh-i-noor Hardtmuth* [online]. 11. 11. 2009 [cit. 14. 3. 2010]. Dostupné z: <http://www.emanuelpetran.wz.cz/historie_kohinoor.html>.
- PROKOP, August. *Die Markgrafschaft Mähren in Kunstgeschichtlicher Beziehung*. Bd. 4., Wien, 1904.
- RADA, František. *Když se psalo c. a k.* České Budějovice, 1970.
- RADA, František. *Když se psalo TGM*. České Budějovice, 1970.
- RAPTIS, Konstantinos. *Kaufleute im alten Österreich 1848-1900*. Wien, 1996.
- REIF, Heinrich. *Handbuch der Schutzmarken-Technik*. Wien, 1937.
- SANTIFALLER, Leo. *Österreichisches biographisches Lexikon 1815-1950*. Wien, 1993.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *170 let keramické výroby tužek*, in: *Sklář a keramik* 15, 1965, č. 9, s. 278-80.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Conté nebo Hardtmuth?*. in: *Jihočeský sborník historický* 47, 1978, s. 132-143.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Jak došlo k pojmenování tužek Koh-i-noor?*. in: *Výběr* 10, 1973, s. 169-171.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Mletí grafitu a grafitových směsí na tužky*. in: *Sklář a keramik* 19, 1969, č. 2, s. 33-36.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Proč tužky HB byly nejlepší?*. in: *Výběr* 10, 1973, s. 25-27.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Výrobní značka HB základem světové stupnice tvrdosti tužek*. in: *Dřevo* 27, 1972, č. 1, s. 19-21.
- SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Vývoj povrchové úpravy tužek lakováním*. in: *Dřevo* 10, r. 1955, č. 12, s. 296-300.

- SCHÄTTINGER, Bohuslav, VONDRA, Václav. *Příspěvek ke genealogii zakladatele budějovické továrny Jos. Hardtmutha*. in: Výběr 13, 1976.
- SCHEUFLER, Vladimír. *Výroba keramiky ve zprávách Obchodní a živnostenské komory v Českých Budějovicích*. in: Jihočeský sborník historický 43, 1974, s. 69-79.
- SLOKAR, Johann. *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I*. Wien, 1914.
- *Stenografické zápisy ze schůzí sněmu království české*. in: Digitální parlamentní knihovna [online], 16. 9. 1999 [cit. 12. 5. 2010]. Dostupné z: <<http://www.psp.cz/eknih/1861skc/stenprot/011schuz/s011002.htm>>.
- STURM, Heribert. *Biographisches Lexikon zur Geschichte der Böhmischen Länder*. Bd. 1, München, 1974.
- TAUSIG, Paul. *Josef Kornhäusel*. Wien, 1916.
- THIEME, Ulrich, BECKER, Felix. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Bd. 16, Leipzig, 1923.
- TOMEŠ, Josef. *Český biografický slovník XX. století*. Praha, 1999.
- *Tužkárna Koh-i-noor Hardtmuth*, in: Slavné stavby [online], 18. 11. 2011 [cit. 29. 6. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/stavby/stavby-ceskych-budejovic/tuzkarna-koh-i-noor-hardtmuth>>.
- *Tužkárna vyráběla i kamna a čajové nádoby*, in: Českobudějovický deník [online]. 23. 9. 2007, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <http://ceskobudejovicky.denik.cz/zpravy_region/putovani_hardtmuth_cb20070921.html>.
- TYROFF, Conrad. *Geschlechts- und Wappenbeschreibungen zu dem Tyroffischen neuen adelichen Wappenwerk*. Bd. 1, Norimberg, 1791.
- VAVŘÍNEK, Karel. *Almanach českých šlechtických a rytířských rodů 2010*. Praha, 2009.
- VEVERKOVÁ, Věra. *Účtování s vůdci prosincové stávky v Českých Budějovicích*. in: Jihočeský sborník historický 29, 1960, s. 118-130.
- *Vila Franze a Anny von Hardtmuth*. in: Slavné stavby [online], 17. 3. 2008 [cit. 23. 4. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-franze-a-anny-von-hardtmuth>>.

- *Vila hraběte Oliviera Lamezan-Salins*. in: Slavné stavby [online], 3. 3. 2008 [cit. 23. 4. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-oliviera-hrabete-lamezan-salins>>.
- *Vila Mathilde hraběnky Lamezan-Salins*. in: Slavné stavby [online], 9. 5. 2008 [cit. 3. 5. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-mathilde-hrabenky-lamezan-salins>>.
- VONDRA, Václav. *Dějiny české tužkárny Národní podnik*. in: Výběr 14, 1977, s. 88-93; 253-260.
- VONDRA, Václav. *Mohl mladý Hardtmuth postavit továrnu?*. in: Českobudějovické listy 7/286 ze 7. 12. 1998, s. 18.
- VONDRA, Václav. *Německo-česká ekonomická konkurence v Českých Budějovicích na přelomu 19. a 20. století*. in: Výběr 42, 2005, s. 86-93.
- VONDRA, Václav. *Počátky továrny Koh-i-noor*. in: Výběr 12, 1975.
- VONDRA, Václav. *Poválečný vývoj tužkárny Koh-i-noor Hardtmuth v Českých Budějovicích*. in: Jihočeský sborník historický 59, 1990, s. 215-223.
- VONDRA, Václav. *Továrna Koh-i-noor na přelomu století*. in: Výběr 13, 1976.
- VONDRA, Václav. *Vznik a vývoj koncernu L. & C. Hardtmuth v Českých Budějovicích*. in: Jihočeský sborník historický 48, 1979, s. 31-45.
- VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích I*. in: Drevo 37, 1982, č. 3, s. 84-87.
- VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích II*. in: Drevo 37, 1982, č. 6, s. 175-178.
- VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích III*. in: Drevo 37, 1982, č. 10, s. 302-306.
- VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích IV*. in: Drevo 37, 1982, č. 11, s. 335-336.
- VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích V*. in: Drevo 38, 1983, č. 6, s. 178-181.
- VONDRA, Václav. *Z historie tužkáren v Českých Budějovicích VI*. in: Drevo 38, 1983, č. 9, s. 272-276.
- *Vorlesungen am k. k. Polytechnischen Institute im Studienjahre 1847/8*. Wien, 1847.

- *Vorlesungen am k. k. Polytechnischen Institute im Studienjahre 1849/50.* Wien, 1849.
- WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern.* Steireb, 1966.
- WEBER, Ottokar. *Die Entstehung der Porcellan-und Steingutindustrie in Böhmen.* Prag, 1894.
- WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder.* Wien, Köln, Böhlau, 1990.
- WODICZKA, Ignaz Jakob. *Die Freihren Herring von Frankensdorf.* Budweis, 1937.
- WODICZKA, Ignaz Jakob. *Hardtmuthové.* České Budějovice, 1936.
- WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Familie Edle von Hardtmuth, I.-XV. Teil.* Budweis, 1934-38.
- WODICZKA, Ignaz Jakob. *Zur Geschichte der Firma L. & C. Hardtmuth, I.-XI. Teil.* Budweis, 1935-37.
- WONESCH, Wenzel. *Deutsche Liedertafel in Budweis 1856-1926.* Budweis, 1926.
- WURZBACH, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich.* Bd. 7, Wien, 1861.
- ZEITHAMMER, Leopold. *České Budějovice a okolí: přírodní, národohospodářské, kulturní a národnostní poměry, dějiny jakož i staré stavitelské a jiné památky.* České Budějovice, 1904.
- ŽUPANIČ, Jan. *Nobilitace spojené se světovou výstavou roku 1873.* in: Brňovják, Jiří a Zářický, Aleš (ed.). *Šlechtic podnikatelem, podnikatel šlechticem,* Ostrava, 2008, s. 261-286.
- ŽUPANIČ, Jan. *Nová šlechta Rakouského císařství.* Praha, 2006.

Obrazová příloha

Seznam obrazových příloh:

- 1) Joseph Hardtmuth, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 99.
- 2) Elisabeth, manželka Josepha Hardtmutha, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 99.
- 3) Hardtmuthova továrna u Vídně, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 100.
- 4) Návrh fasády Josepha Hardtmutha pro lichtenštejnský palác v Herrengasse ve Vídni, in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Wien, Köln, Böhlau, 1990, s. 35.
- 5) Minaret v Lednicko-valtickém areálu, malba Ferdinanda Runka, in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Wien, Köln, Böhlau, 1990, s. 55.
- 6) Čínský pavilon v zámeckém parku Lednice, akvarelový lept J. Zieglera dle předlohy J. Janschy, in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Wien, Köln, Böhlau, 1990, s. 49.
- 7) Hvězdicový či Dianin chrám v lednicko-valtickém areálu, akvarelový lept J. Zieglera dle předlohy J. Janschy, in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Wien, Köln, Böhlau, 1990, s. 51.
- 8) Janův hrad, soudobá podoba, in: KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*. Praha, 1999, s. 136.
- 9) Nový dvůr, současná podoba, in: KUTHAN, Jiří. *Aristokratická sídla období klasicismu*. Praha, 1999, s. 138.
- 10) Husarský chrám, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 107.
- 11) Nové zámky, in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Wien, Köln, Böhlau, 1990, s. 84.
- 12) Hrobka Josepha Hardtmutha na hřítově ve Währingu u Vídně, nedatovaná fotografie, in: WILHELM, Gustav. *Josef Hardtmuth 1758 – 1816: Architekt und Erfinder*. Wien, Köln, Böhlau, 1990, s. 17.

- 13) Ludwig (Louis) Hardtmuth, podobizna dle Stohlovy malby, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 136.
- 14) Ludwigova manželka Therese, rozená Šlechtová ze Všehrd, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 136.
- 15) Carl (von) Hardtmuth, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 152.
- 16) Carlova manželka Friederike, rozená Šlechtová ze Všehrd, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 171.
- 17) Pohled na Hardtmuthovu továrnu krátce po jejím přeložení do Českých Budějovic, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 154.
- 18) Rodinný portrét, stojící zleva: Carl (von) Hardtmuth a jeho bratr Ludwig; sedící zleva: Carlovy synové Gustav a Franz, který sedí na klíně Therese Hardtmuhové, manželce Ludwiga, dále Ludwigovy synové Louis, Max a pod nimi Theodor; na zemi sedící zleva: Ludwigovy synové Karl a Edmund, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 172.
- 19) Erb šlechticů von Hardtmuth udělený v roce 1873: Jedná se o zlato-červeně dělený štít. V horním poli se vidí červený lev, v dolním zlatá hvězda. Na štítě stojí korunovaná turnajská přilba s červeno-zlatými příkrývadly. Klenotem jsou dva rohy – pravý zlatý, levý červený – mezi kterými je zlatá hvězda. Pod štítem je červená páska se zlatým, gotickým písmem napsaným, heslem *Beharrlich vorwärts* (Vytrvale vpřed), vlastní fotografie, in: SOA Třeboň, pracoviště České Budějovice, Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice, Listina č. 4, 1873-1874.
- 20) Šlechtický diplom rodiny von Hardtmuth, vlastní fotografie, in: SOA Třeboň, pracoviště České Budějovice, Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice, Listina č. 4, 1873-1874.
- 21) Carl von Hardtmuth v pozdních letech, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 157.

- 22) Diplom udělený Carlu von Hardtmuthovi v roce 1878 ku příležitosti jmenování rytířem francouzské čestné legie, vlastní foografie, in: SOA Třeboň, pracoviště České Budějovice, Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice, Listina č. 4, 1878.
- 23) Hedwiga, rozená von Meyer, manželka Gustava von Hardtmuth, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 231.
- 24) Gustav von Hardtmuth, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 231.
- 25) Zámek v Puchenau, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 232.
- 26) Christoph Joseph (von) Meyer, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 195.
- 27) Christophova manželka Anna, rozená Schulzová, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 195.
- 28) Johann Nepomuk von Meyer, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 194.
- 29) Johanova manželka Jakobina, rozená Hartlová, v pozdním věku, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 196.
- 30) Franz (I.) von Hardtmuth v pozdním věku, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 191.
- 31) Franzova manželka Mathilda, rozená von Meyer, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 193.
- 32) Český mlýn grafitový, vynález Franze (I.) von Hardtmutha, in: SCHÄTTINGER, Bohuslav. *Mletí grafitu a grafitových směsí na tužky*. in: Sklář a keramik 19, 1969, č. 2, s. 34.
- 33) Tablo s vyznamenáními firmy L. & C. Hardtmuth, in: *Ignaz Jakob Wodiczka*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://www.kohoutikriz.org/priloha/wodii.php>>, obrazová příloha.
- 34) Diplom vystavený ku příležitosti udělení Řádu Železné koruny III. třídy Franzi (I.) von Hardtmuthovi, 1890, vlastní fotografie, in: SOA Třeboň,

- pracoviště České Budějovice, Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice, Listina č. 7, 1890.
- 35) Návštěva císaře Františka Josefa I. v Hardtmuthově továrně, 1895, in: *Tužkárna vyráběla i kamna a čajové nádoby*, in: Českobudějovický deník [on-line]. 23. 9. 2007, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <http://ceskobudejovicky.denik.cz/zpravy_region/putovani_hardtmuth_cb20070921.html>.
- 36) Irma, rozená von Hardtmuth, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 197.
- 37) Irmin manžel svobodný pán Ernst Herring von Frankensdorf, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 197.
- 38) Mathilda, rozená von Hardtmuth, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 198.
- 39) Hrabě Olivier Lamezan von Salins, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 198.
- 40) Franz (II.) von Hardtmuth, řečený Bia, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 200.
- 41) Biova manželka Anna, rozená von Rostoczil, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 200.
- 42) Moritz von Rostoczil, in: *Moritz von Rostoczil*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2012, 19. 11. 2012. [cit. 19. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.khoutikriz.org/data/w_roth.php>, obrazová příloha.
- 43) Hrobka Moritze von Rostoczila na hřbitově v Mladém, vlastní fotografie.
- 44) Erb rodu von Rostoczil udělený v roce 1900. Popis erbu: na červeném štítě zelené, zlatě lemované kosmé břevno se zlatým šípem provázené dvěma zlatými hvězdami. Na štítě stojí korunovaná turnajská přilba s červeno-stříbrnými a zeleno-zlatými příkrývadly. Klenotem jsou zavřená červená křídla, každé se zeleným, zlatě lemovaným kosmým břevnem se zlatým šípem, vlastní fotografie, in: SOA Třeboň, pracoviště České Budějovice, Fond Koh-i-noor, tužkárny L. a C. Hardtmuth, České Budějovice, Listina č. 9, 1900.
- 45) Rodinná hrobka Hardtmuthů na hřbitově v Mladém, vlastní fotografie.

- 46) Za hrobkou se v současnosti nachází kříž, který stojí na místě, kde se dříve nacházel pomník se jmény zesnulých uložených v rodinné hrobce Hardtmuthů, vlastní fotografie.
- 47) Továrna L. & C. Hardtmuth na přelomu 19. a 20. století, in: *Ignaz Jakob Wodiczka*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://www.khoutikriz.org/priloha/wodii.php>>, obrazová příloha.
- 48) Vila *Lischoli* Mathildy a Oliviera Lamezan-Salins, nedatovaná fotografie z počátku 20. století, in: *Vila hraběte Oliviera Lamezan-Salins*. in: Slavné stavby [online], 3. 3. 2008 [cit. 23. 4. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-oliviera-hrabete-lamezan-salins>>.
- 49) Současný vzhled vily *Lischoli*, vlastní fotografie.
- 50) Vila Bii a Anny Hardtmuthových, pohlednice z roku 1912, in: *Ignaz Jakob Wodiczka*. in: Kohoutí Kříž: šumavské ozvěny [on-line]. Jihočeská vědecká knihovna v Českých Budějovicích, c2001-2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://www.khoutikriz.org/priloha/wodii.php>>, obrazová příloha.
- 51) Současný vzhled Hardtmuthovy vily, vlastní fotografie.
- 52) Hrob hraběte Oliviera Lamezan-Salins na hřbitově v Mladém, vlastní fotografie.
- 53) Nápis na hřbitově v Mladém, který popisuje osudy hrobky rodiny Hardtmuth, vlastní fotografie.
- 54) Fotografie ze svatby Marie Hardtmuthové a Charlese Rohana, 1923, fotoateliér Šechtl a Voseček, in: *Digitální archiv Šechtl a Voseček* [on-line]. 10. 6. 2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://sechtl-vosecek.ucw.cz/cml/desky/deska5788.html>>.
- 55) Svatební fotografie Marie a Charlese Rohanových, 1923, fotoateliér Šechtl a Voseček, in: *Digitální archiv Šechtl a Voseček* [on-line]. 10. 6. 2013, [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://sechtl-vosecek.ucw.cz/cml/desky/deska5789.html>>.
- 56) Marie, rozená Hardtmuthová, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 201.
- 57) Mariin manžel princ Charles Rohan-Rochefort-Guémenée, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 201.
- 58) Franz (III.) Hardtmuth, in: JUSTH, Josef. *Köpfe der Politik, Wirtschaft, Kunst und Wissenschaft in Europa - Tschechoslowakische Republik*. Wien, 1936, s. 82.

- 59) Annie, rozená Hardtmuthová, in: WASMANSDORFF, Erich. *Das Geschlecht Hartmuth (Hardtmuth) aus Bayern*. Steireb, 1966, s. 202.
- 60) Vila Mathildy Lamezan-Salins v architektonickém stylu třetí říše, in: *Vila Mathilde hraběnky Lamezan-Salins*. in: Slavné stavby [online], 9. 5. 2008 [cit. 3. 5. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/vily/jihocesky/vila-mathilde-hrabenky-lamezan-salins>>.
- 61) Současný vzhled Mathildiny vily, vlastní fotografie.
- 62) Současný vzhled továrny Koh-i-noor, Hardtmuth, in: *Tužkárna Koh-i-noor Hardtmuth*, in: Slavné stavby [online], 18. 11. 2011 [cit. 29. 6. 2013]. Dostupné z: <<http://www.slavnestavby.cz/stavby/stavby-ceskych-budejovic/tuzkarna-koh-i-noor-hardtmuth>>.
- 63) Logo současné firmy Koh-i-noor, Hardtmuth, vprostřed grafická variace na erb rodiny von Hardtmuth, in: *Oficiální stránky firmy Koh-i-noor, Hardtmuth* [online], c2007-2013 [cit. 1. 7. 2013]. Dostupné z: <<http://www.koh-i-noor.cz/>>.

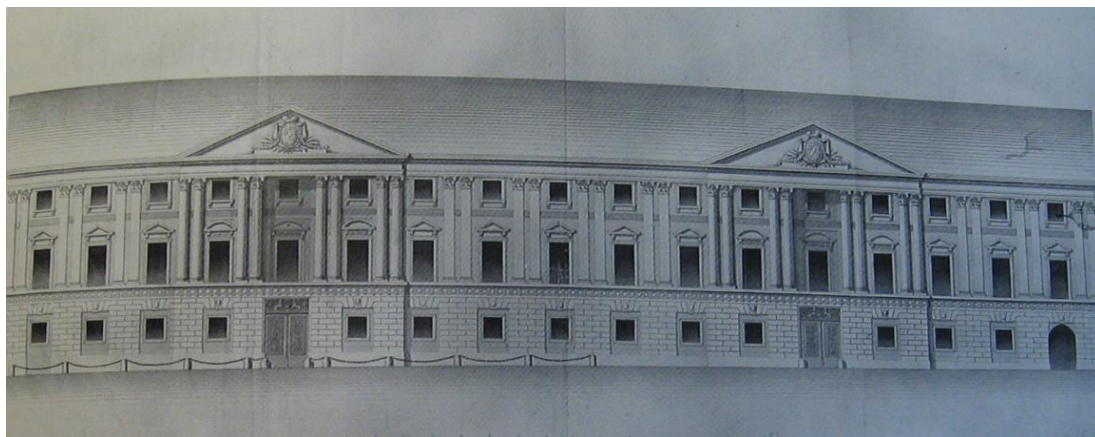
1) Joseph Hardtmuth

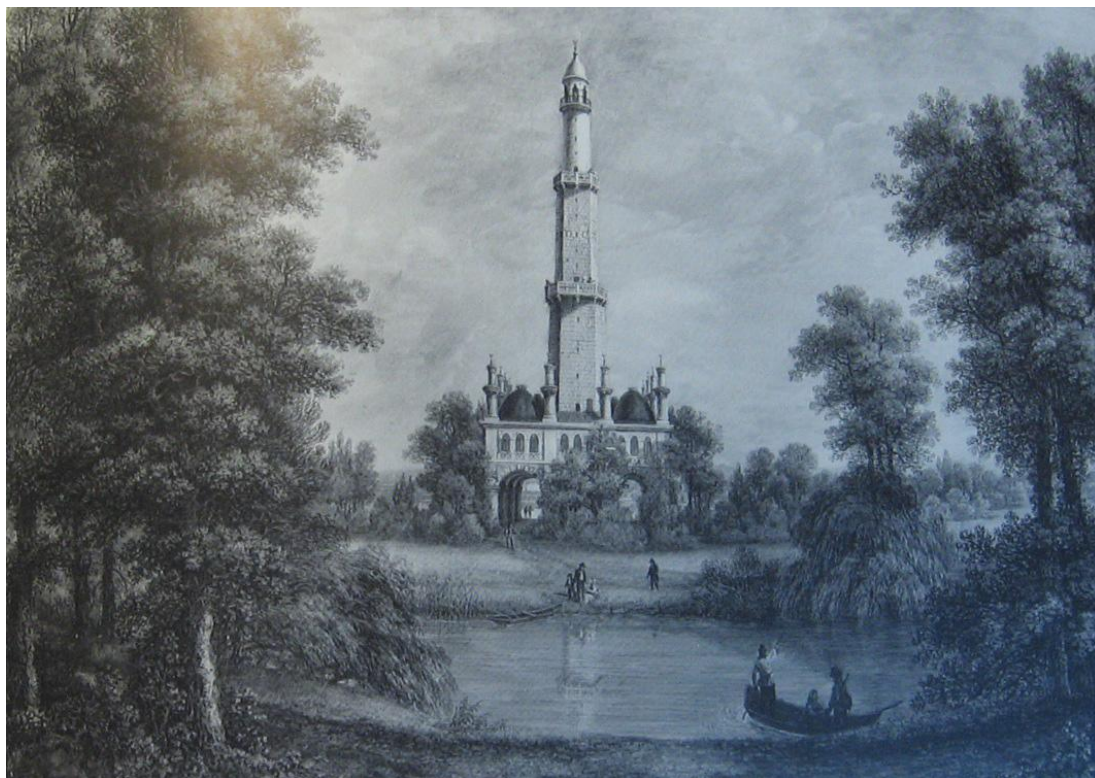
2) Elisabeth, manželka Josepha Hardtmutha

3) Hardtmuthova továrna u Vídně

4) Návrh fasády Josepha Hardtmutha pro lichtenštejnský palác v Herrengasse
ve Vídni

5) Minaret v Lednicko-valtickém areálu

6) Čínský pavilon

7) Hvězdicový či Dianin chrám

8) Janův hrad, soudobá podoba

9) Nový dvůr, současná podoba

10) Husarský chrám

11) Nové zámky

12) Hrobka Josepha Hardtmutha na hřítově ve Währingu u Vídně

13) Ludwig (Louis) Hardtmuth

14) Ludwigova manželka Therese,
rozená Šlechtová ze Všehrd

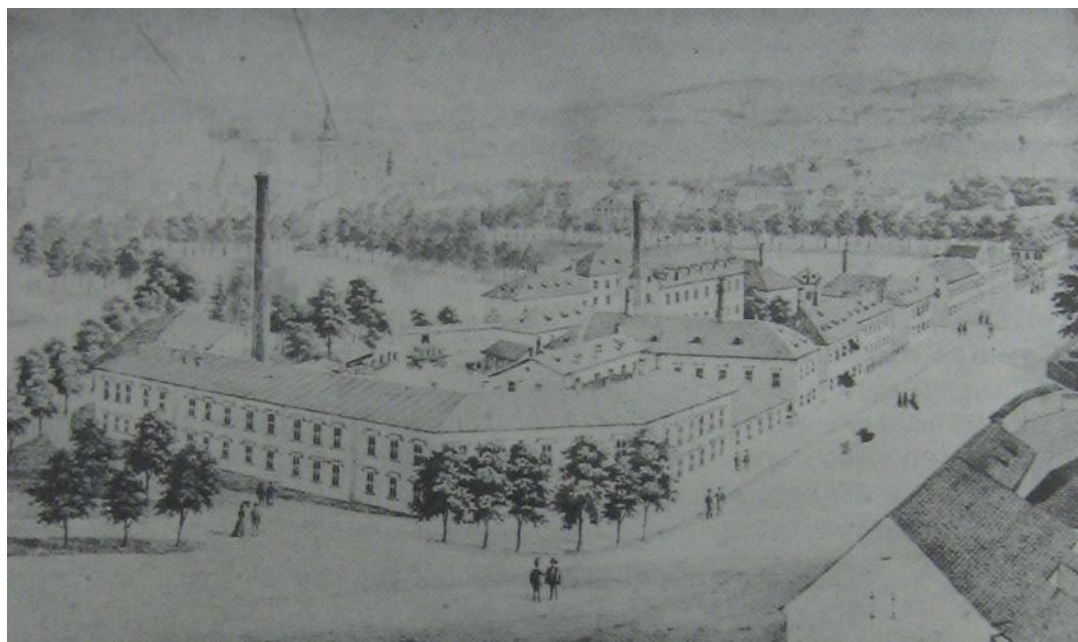

15) Carl (von) Hardtmuth

16) Carlova manželka Friederike,
rozená Šlechtová ze Všehrd

17) Pohled na Hardtmuthovu továrnu krátce po jejím přeložení
do Českých Budějovic

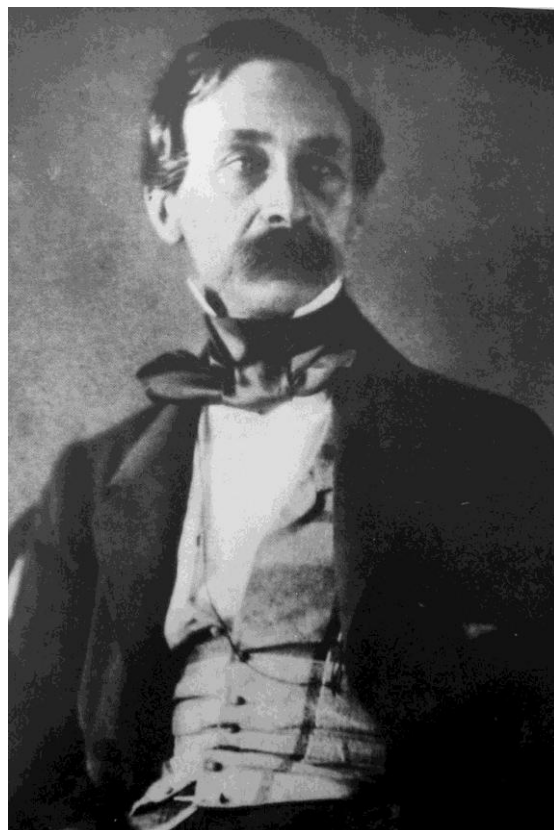

18) Rodinný portrét, stojící zleva: Carl (von) Hardtmuth a jeho bratr Ludwig; sedící zleva: Carlovy synové Gustav a Franz, který sedí na klíně Therese Hardtmuhové, manželce Ludwiga, dále Ludwigovy synové Louis, Max a pod nimi Theodor; na zemi sedící zleva: Ludwigovy synové Karl a Edmund

- 19) Erb šlechticů von Hardtmuth udělený v roce 1873: Jedná se o zlato-červeně dělený štít. V horním poli se vidí červený lev, v dolním zlatá hvězda. Na štítě stojí korunovaná turnajská přilba s červeno-zlatými příkrývadly. Klenotem jsou dva rohy – pravý zlatý, levý červený – mezi kterými je zlatá hvězda. Pod štítem je červená páska se zlatým, gotickým písmem napsaným, heslem *Beharrlich vorwärts* (Vytrvale vpřed)

20) Šlechtický diplom rodiny
von Hardtmuth

21) Carl von Hardtmuth v pozdních letech

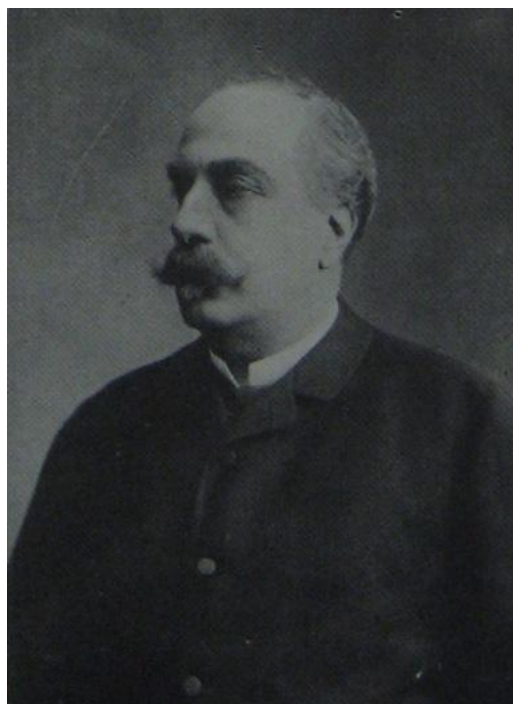

22) Diplom udělený Carlu von Hardtmuthovi v roce 1878 ku příležitosti jmenování
rytířem francouzské čestné legie

23) Hedwiga, rozená von Meyer,
manželka Gustava von Hardtmuth

24) Gustav von Hardtmuth

25) Zámek v Puchenau

26) Christoph Joseph (von) Meyer

27) Christophova manželka Anna,
rozená Schulzová

28) Johann Nepomuk von Meyer

29) Johannova manželka Jakobina,
rozená Hartlová, v pozdním věku

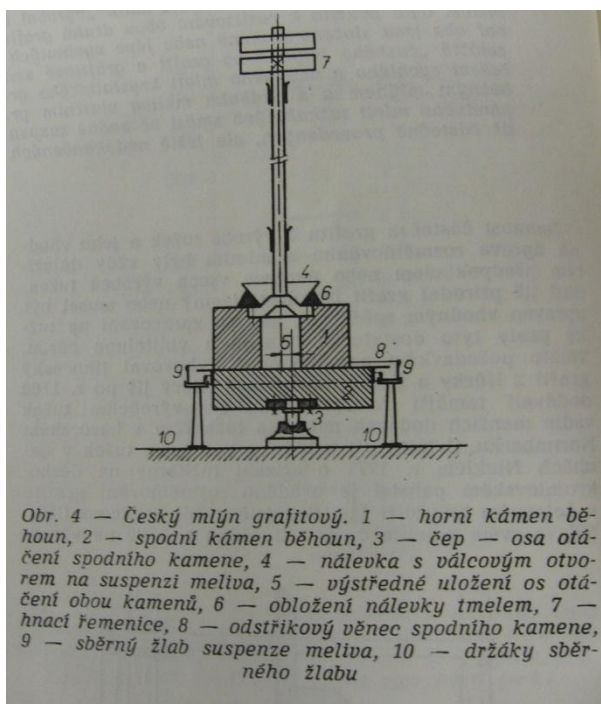

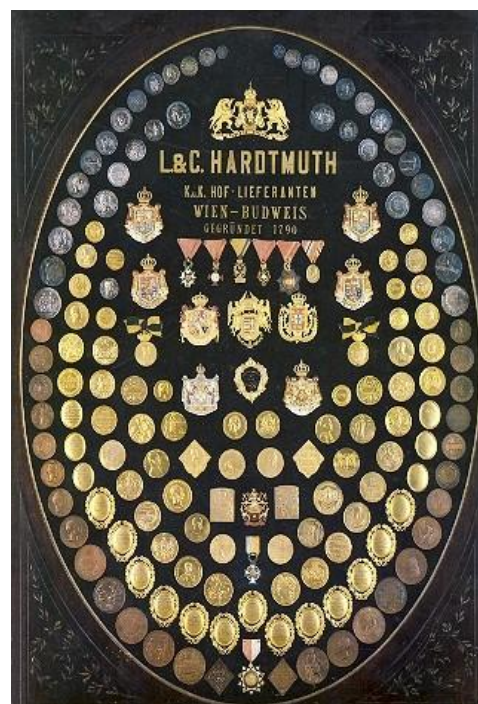
30) Franz (I.) von Hardtmuth
v pozdním věku

31) Franzova manželka Mathilda,
rozená von Meyer

32) Český mlýn grafitový, vynález
Franze (I.) von Hardtmutha

33) Tablo s vyznamenáními firmy
L. & C. Hardtmuth

34) Diplom vystavený ku příležitosti udělení Řádu Železné koruny III. třídy
 Franzi (I.) von Hardtmuthovi, 1890

35) Návštěva císaře Františka Josefa I. v Hardtmuthově továrně, 1895

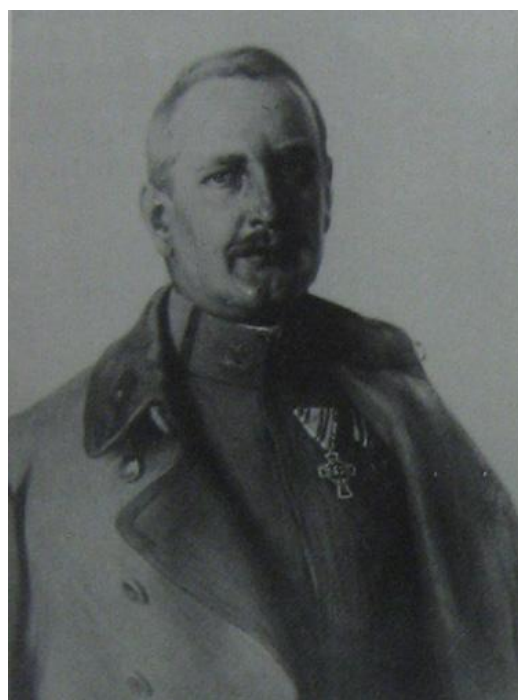
36) Irma, rozená von Hardtmuth

37) Irmin manžel svobodný pán Ernst
Herring von Frankensdorf

38) Mathilda, rozená von Hardtmuth

39) Hrabě Olivier Lamezan von Salins

40) Franz (II.) von Hardtmuth,
řečený Bia

41) Biova manželka Anna, rozená
von Rostoczil

42) Moritz von Rostoczil

43) Hrobka Moritze von Rostoczila
na hřbitově v Mladém

- 44) Erb rodu von Rostoczl udělený v roce 1900. Popis erbu: na červeném štítě zelené, zlatě lemované kosmé břevno se zlatým šípem provázené dvěma zlatými hvězdami. Na štítě stojí korunovaná turnajská přilba s červeno-stříbrnými a zeleno-zlatými příkrývadly. Klenotem jsou zavřená červená křídla, každé se zeleným, zlatě lemovaným kosmým břevnem se zlatým šípem.

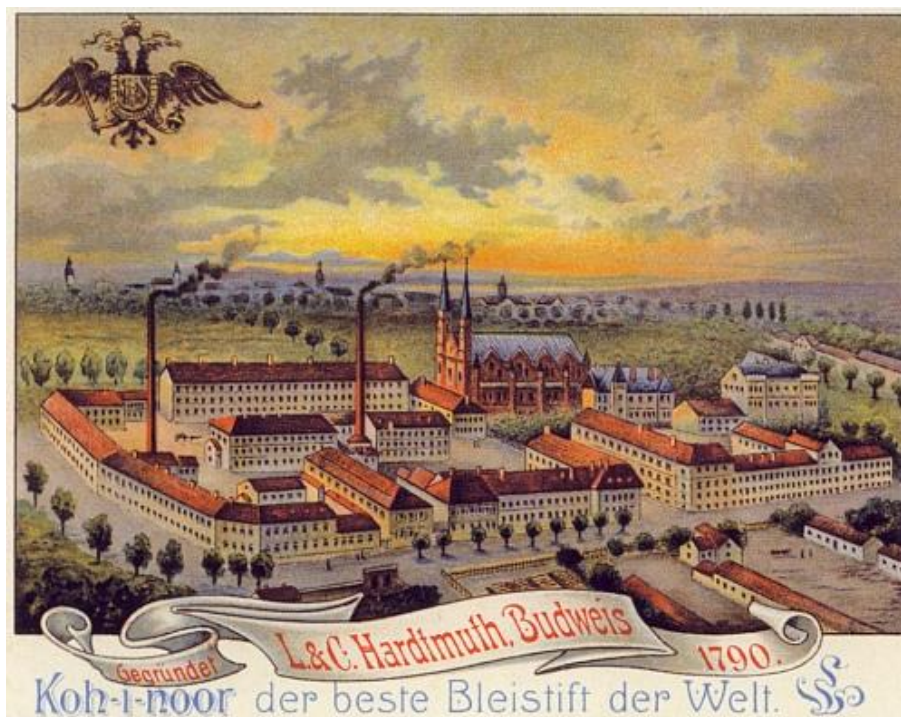

45) Rodinná hrobka Hardtmuthů na hřbitově
v Mladém

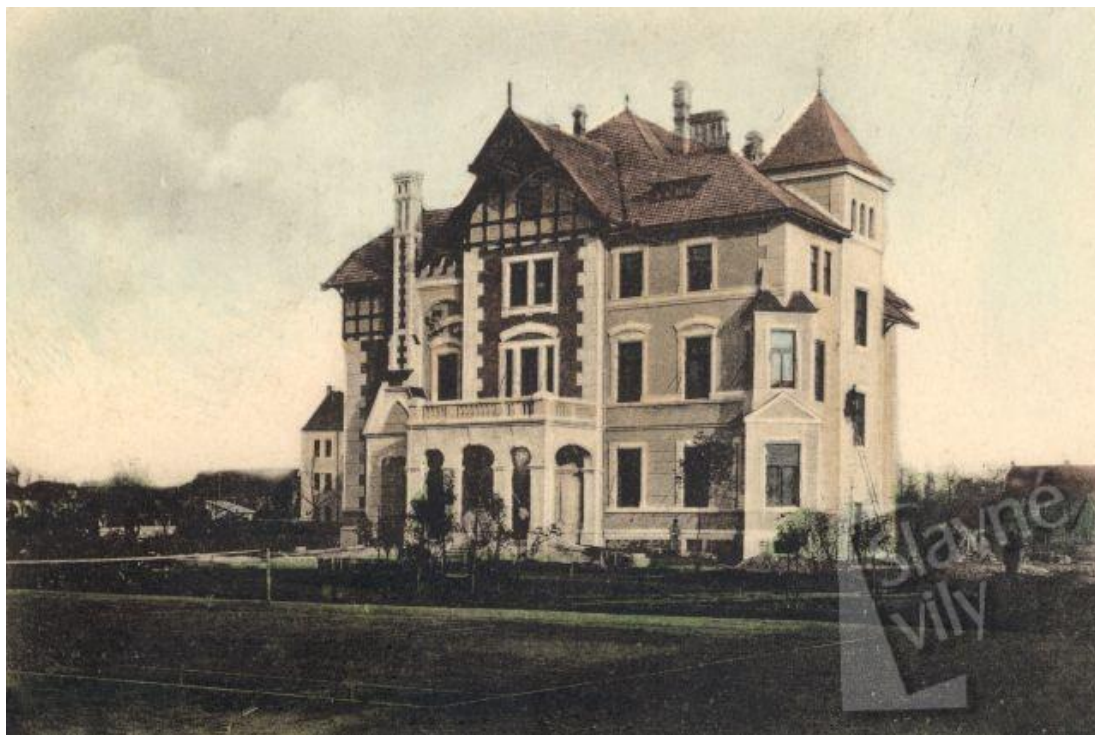

46) Za hrobkou se v současnosti
nachází kříž, který stojí na místě,
kde se dříve nacházel pomník se
jmény zesnulých uložených
v rodinné hrobce Hardtmuthů

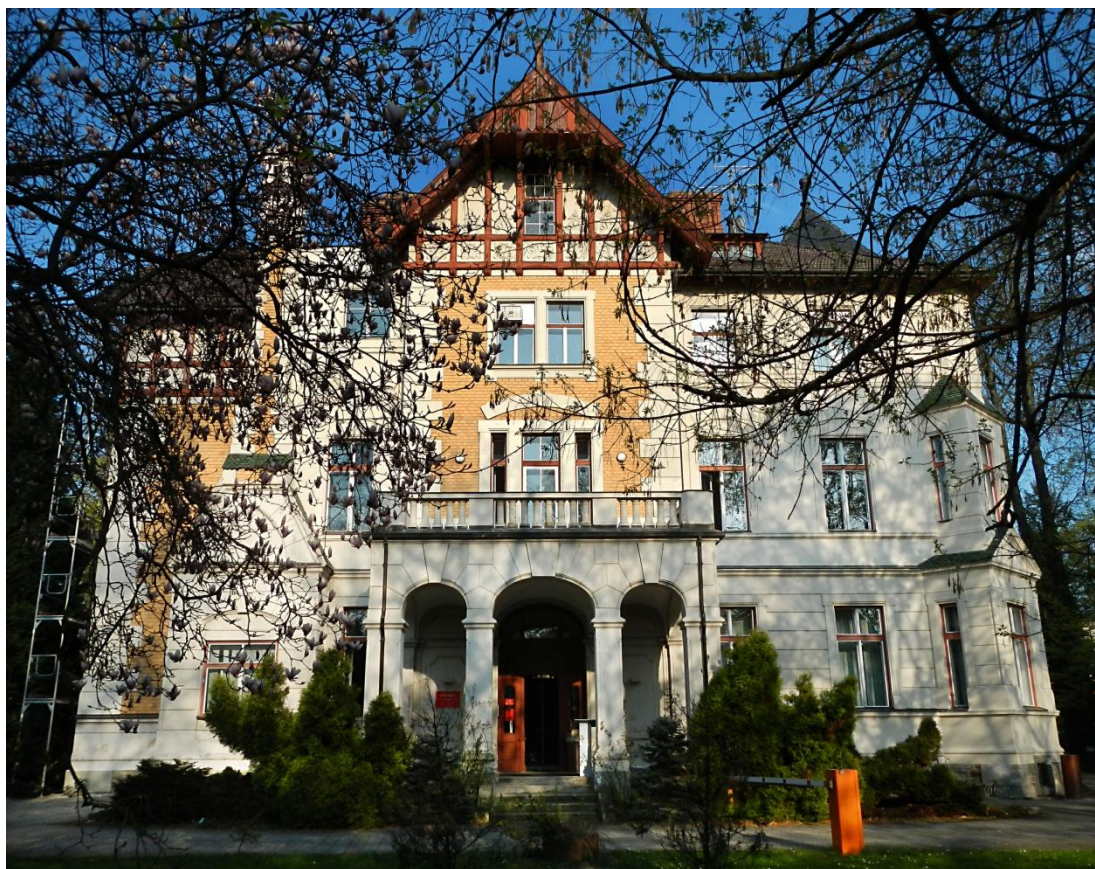

47) Továrna L. & C. Hardtmuth na přelomu 19. a 20. století

48) Vila *Lischoli* Mathildy a Oliviera Lamezan-Salins, nedatovaná fotografie z počátku 20. století

49) Současný vzhled vily *Lischoli*

50) Vila Bii a Anny Hardtmuthových, pohlednice z roku 1912

51) Současný vzhled Hardtmuthovy vily

52) Hrob hraběte Oliviera
Lamezan-Salins na hřbitově
v Mladém

53) Nápis na hřbitově
v Mladém, který popisuje
osudy hrobky rodiny
Hardtmuth

54) Fotografie ze svatby Marie Hardtmuthové a Charlese Rohana, 1923

55) Svatební fotografie Marie a Charlese Rohanových, 1923

56) Marie, rozená Hardtmuthová

57) Mariin manžel princ Charles Rohan-Rochefort-Guéménée

58) Franz (III.) Hardtmuth

59) Annie, rozená Hardtmuthová

60) Vila Mathildy Lamezan-Salins v architektonickém stylu třetí říše

61) Současný vzhled Mathildiny vily

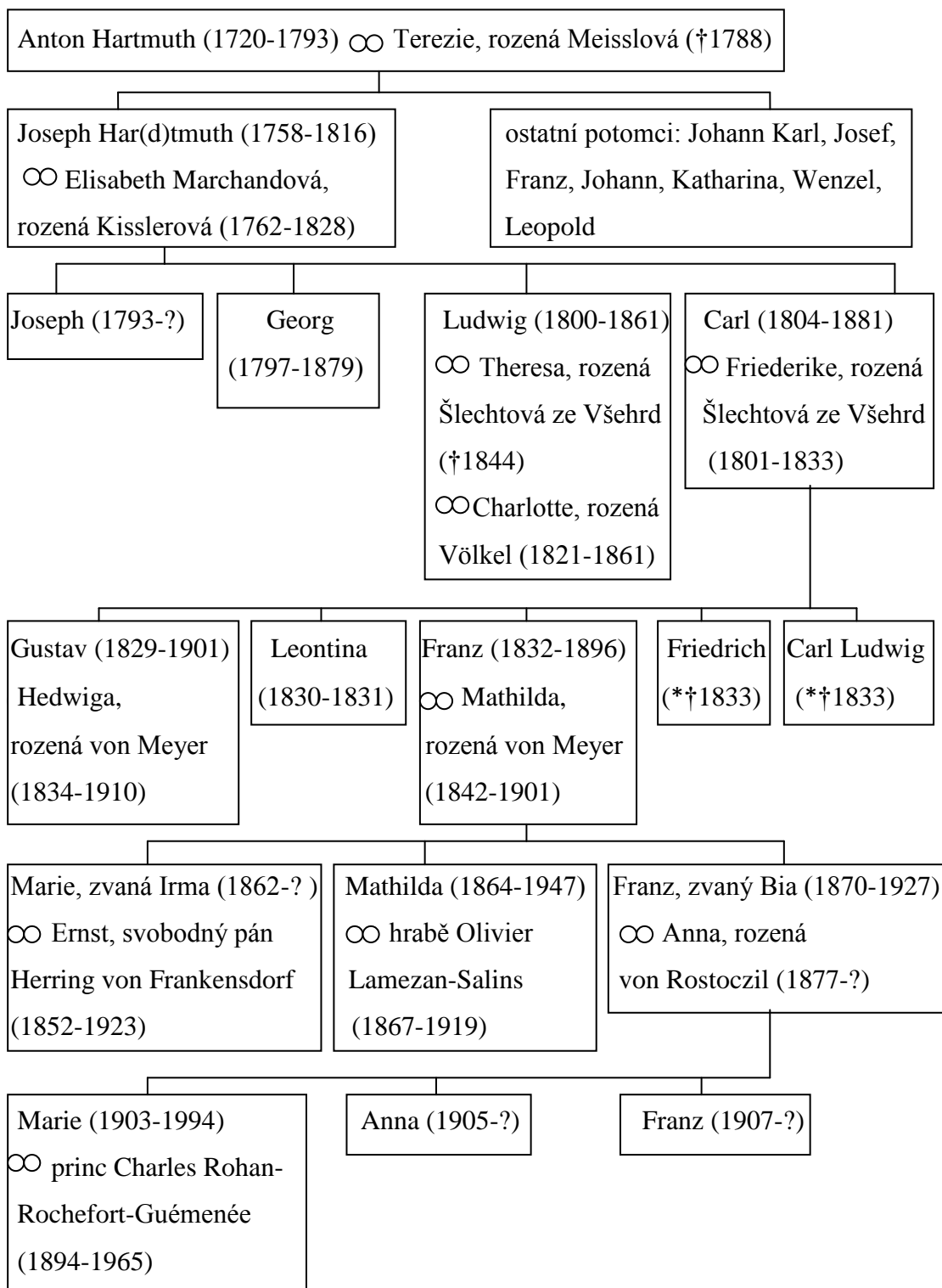

62) Současný vzhled továrny Koh-i-noor, Hardtmuth

63) Logo současné firmy Koh-i-noor, Hardtmuth, vprostřed grafická variace na erb rodiny von Hardtmuth

Rodokmen: Rod (von) Hardtmuth⁴⁵¹

⁴⁵¹ Rodokmen se soustředí pouze na příslušníky rodiny zmiňované v této práci, tedy především na budějovickou dynastii. Potomci vedlejších větví nejsou do rodokmenu zahrnuti.